

A politikai identitás

Mindannyiunknak van egyéni és kollektív identitása, amelyekre vonatkozóan az is általánosan elfogadott, hogy az egyéni és kollektív identitások összefüggnek, továbbá hogy az identitások emberi alkotások, és egyben keretei is az emberi tevékenységnek. Ugyanakkor az identitásról folytatott diskurzus a modernség egyik legfontosabb, „alapozó” diskurzusa: a modern kor – írja Calhoun – „megszilárdította az egyéni és kategorikus identitásokat, valamint az önazonosság megerősítésére tett erőfeszítéseket”, miközben olyan változásokat is hozott, amelyek „az identitások kialakítását és elismerését problematikusá tették”.¹

Az identitáskérdés a filozófiai hagyományok vitáiban

Habár az identitásról folytatott diskurzus a modernség diskurzusa, magának a kérdésnek a megragadásában a legfontosabb filozófiai hagyományok vitája is jelen van. Az egyik legtermékenyebb vita az identitásfogalom kialakításában és folyamatos újraproblematizálásában a „dualista paradigma” ütközése a „hermeneutikai reflexióval”. Dualista paradigmán itt a filozófiatörténetben *tudatfilozófiaként* vagy *szubjektumfilozófiaként* ismert korszak alapparadigmáját értjük. E paradigmát az újkor egymást keresztező vagy egymástól elszakadó hagyományait visszafejtve találjuk meg egy nagy, de körülhatárolható filozófiatörténeti periódus szellemi beállítódásának domináns értelmező sémájaként, amely – a filozófiatörténet újabb, meghatározó interpretációi szerint² – az antikvitásnak és a középkornak a létező létére vonatkozó kérdését (az ontológiát) váltotta fel a létező megragadásának episztemológiai föltételeire irányuló vizsgálódással. Ez a séma az újkori európai racionalizmus történetében jelent meg, felfogható úgy is mint olyan egységes folyamat, melynek képviselői a racionális ismeretek igazolásához vezető út kiindulópontjának egyöntetűen a kételkedés eróziójával szemben immunis szubjektivitást tekintették. A Descartes-tól Husserlig húzódó szubjektivitásfilozófiai tradíció az egymással szemben álló öntudat és világ – gondolkodás és tapasztalati világ – egységét a „helyes kategóriák” rendszereiben kereste, és ezt a szubjektum és a tapasztalás egységét megeremítő rendszerben és módszerben találta meg.

A dualista paradigma helyébe lépő „hermeneutikai problematizálás” csupán Heidegger, Gadamer és Ricoeur munkássága nyomán került oly mértékben szét a filozófiai kérdések palettáján, hogy erőteljes filozófiai koncepcióként, a hermeneutikai filozófia irányzataként került szembe a modernitás szellemiségét megalapozó, a szubjektum–objektum viszonyt kiindulópontként tekintő filozófiai paradigmával. A fordulat egyik terjedő értelmezése szerint a filozófiai hermeneutika irányzata ma „egy lehetséges *kivezetés* [...] a szubjektum–objektum viszony elidegenítő sémáiból”.³

A filozófiai hermeneutika rehabilitálta a filozófiai gondolkodás számára az ember élet- és világtapasztalatát s vele együtt az életvilágot, amelyet a dualista paradigma tiszta szubjektivitásként mind a tudomány, mind a racionális társadalmi cselekvés szempontjából diszkreditált. Ez a nyelv és a beszéd „valóságban” elfoglalt helyének teljes újragondolását jelenti, amely elsősorban Gadamer munkásságában ért el radikális ontológiai fordulatot. Gadamer

¹ Lásd Calhoun, Craig: *Társadalomelmélet és identitáspolitika*. = *Politikai antropológia*. Szerk. Zentai Violetta. Bp.1997. 99–113.

² Lásd Tugendhat, Ernst: *Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie*. Frankfurt 2000; Frank, Manfred: *Szubjektivitás és interszubjektivitás*. Magyar Filozófiai Szemle 1998/4. 5–6.

³ Veress Károly: *Az értelem értelméről. Hermeneutikai vizsgálódások*. Marosvásárhely 2003. 8.

hermeneutikája tulajdonképpen a dialógusfilozófiákhoz kapcsolódik, amelyek szemben állnak a német idealizmus rendszerigényével, az „általános szubjektum”, az általában vett tudat feltételezésével.⁴ Gadamer a nyelvet az ember számára a „világ” létrehozójának tekinti: az, hogy az embereknek egyáltalán *világuk* van, a nyelven alapszik, és ez különbözteti meg az embert az élővilág többi részétől. Az ember világtapasztalatának nyelvisége mindent megelőz, amit létezőként ismerünk, vagy létezőnek gondolunk: „...a nyelv és a világ alapvonatkozása nem azt jelenti, hogy a világ nyelv tárgyává válik”; nyelv és világ viszonyának alapösszefüggése inkább az, hogy ami a megismerés és kijelentés tárgya, azt már „eleve a nyelv világhorizontja fogja körül”.⁵

E felfogás közvetlen német megalapozása Humboldt és Herder munkásságára vezethető vissza: ők kezdik a nyelvet organizmusnak és *világlátásnak* tételezni. Ebben az ember „ugyanazzal a művelettel, amellyel kitermeli magából a nyelvet, egyben bele is szövi magát”.⁶ A beleszövést az egyes nyelvek kollektív individualitása érvényesülésének és újratereztetésének fogta fel, és ezzel azt is kimondták, hogy az individuum számára az egyéni létezésnek más kerete, mint e „beleszövöttség”, nincs.⁷ Egy új paradigma alakult ki, amely a beszélő közösségek létezésének horizontját a szubjektum önmagát elgondoló képessége, tehát a tisztán individuális öndefiníció elé helyezi.

E paradigmának a politikumra vonatkozó értelmező lehetőségei ahhoz a görög gondolkodásban is megjelent felismeréshez kapcsolódnak, hogy a „politikum világa” a leginkább „beszélt világ”.

A 20. század történelmének és politikavilágának néhány további alapvető folyamata is e paradigma tapasztalati hátterét erősítette. Szabó Márton szerint ezek a következők: 1. Európa nyugati felén megerősödött a parlamenti demokrácia, az ennek megfelelően intézményesített politikai verseny, aminek nyomán egyértelművé vált, hogy a politikai döntések diszkurzív folyamatokban születnek (amit viszont nem lehet figyelmen kívül hagyni a politikai jelenségek értelmezésénél). 2. Kibontakozott a „néppártosodás” folyamata, a politikai erők „középre tartása” és harca a „centrum elfoglalásáért”, ami az ideológiai nézetek bizonyos mértékű kiegyenlítődéhez vezetett. A nagy ideológiai csaták helyébe a politikai kulcsszavak, szimbólumok és a politikai stílus uralásáért folyó nyelvi küzdelmek léptek. 3. A modern tömegtájékoztató rendszerének térhódítása nemcsak új távlatokat nyitott a politikai kommunikáció előtt, hanem átalakította a vezetők és vezetettek viszonyát. Felerősítette a manipuláció lehetőségeit, ami magával hozta a politikai manipuláció egyre élesebb kritikáit is. 4. Minthogy a közép- és kelet-európai diktatúrák nyelvi diktatúrák is voltak – mivel rendelkeztek a centralizált hatalom valóságértelmezésének (tudományos és ideológiai) monopóliumával –, 1989 utáni összeomlásuk

⁴ Lásd Bonyhai Gábor: *Hermeneutikai filozófia*. Utószó Gadamer *Igazság és módszer* című művéhez. Bp. 1984. 389–393.

⁵ Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Bp. 1984. 312.

⁶ Humboldt, Wilhelm: *Az emberi nyelv szerkezetének különbözősége és hatása az emberiség szellemi fejlődésére – részletek*. = *Nyelvelméleti tanulmányok*. Buk. 1975. 31.

⁷ Humboldt szerint minden nyelv egy kört von a nép köré, amely beszél (tehát az egy nyelv beszélését közösség-konstituálóknak tekinti), „és ebből csak azzal a feltétellel vonhatja ki magát, ha ugyanakkor belép egy másik nyelv körébe” (*i. m.* 31.), ami egyben azt is jelenti, hogy a beszélt nyelv által konstituált közösségeken kívül más létezőmód nem adott az emberek mint individuumok számára. Ezen Gadamer csupán annyit módosított, hogy a nyelvi közösségekhez tapasztalatvilágokat rendelt, de ezek nem jelentenek egymást kizáró perspektíválásokat, azaz: a belépés egy új nyelvi közösség „világába” nem jelenti a régebbi világ teljes feladását. Ha idegen nyelvi világokba lépünk be, az nem jelenti, hogy saját világnkat elhagyjuk és tagadjuk, a világtapasztalat nyelvisége ugyanis nem ítéletek viszonya, melyek közt ellentmondásmentességnek kell léteznie (Gadamer: *i. m.* 311–312.).

nyomán egy nyelvi szabadságharc is kiteljesedett, és új nyelvi-politikai küzdelem kezdődött a definíciókért és a kommunikációkért.⁸

Mindebből következően a politikai identitás kérdése, amennyiben a nagy filozófiai tradíciók felől vizsgáljuk, nem a dualista paradigma szubjektív fogalma, nem az öntudat politikai tartalmai felől fogalmazható meg, hanem a beszédcselekvés nyelvi horizontja felől, amely – a beszélés minden individualizáló szerepe mellett – életközösséget és kollektív (történeti) együttlételeket fejez ki.

A cselekvő közösségek identitása

A politika fogalma, minthogy a görög világra és gondolkodásra vezethető vissza, a görög filozófiai tradíciót érő szűkítésekkel és tágításokkal került a modern gondolkodásba. Ez egyben annak is kifejeződése, hogy a politika a történelem során változatos formákban jelent meg, s ezért a politikát valamely történelmi alakváltozatával azonosítani tulajdonképpen igazolhatatlan „módszertani erőszakot” jelentene.⁹ A politika meghatározására irányuló elméleti törekvések egyik fundamentális megállapítása, hogy a politika az embernek olyan létezmódja, amely egyének feletti identitáson alapszik. Nem annyira az „én”, mint inkább a „mi” világa, nem annyira a létezés, inkább az együtt létezés e létmód tartalma. Egyfelől összetart, integrál, másfelől kizár, ellenséget nevez meg, s ez a kettősség minden történeti alakváltozatában jelen van.

A politikum modern értelmezésében Carl Schmitt ezt úgy fogalmazta meg, hogy végső soron minden politikai döntés azon alapul, kiket tekintünk politikai értelemben barátoknak, illetve ellenségnek: a „specifikus politikai megkülönböztetés – írta –, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése”.¹⁰ Az összes fontos döntés esetén tudnunk kell, kik veszélyeztetik a politikai közösség pusztá fennmaradását, illetve kik jelentenek olyan fenyegetést a politikai közösségre nézve, hogy minden eszközzel szembe kell szállnunk velük. Politikai értelemben barát, vagyis szövetséges lehet bárki, akire számítani lehet a harcban.

A politikum létmódjának ezen alapvető dichotómiájából máris az látszik következni, hogy a politikában a „mi” definíciói általában megelőzik az „én”-t. Ez történetileg mindenképpen igaz: a politikai közösség öndefinícióinak eszközei még a modern individuumfogalmat megelőzően, attól függetlenül alakultak ki. A modernitás kora azonban – amint azt az előbbieken vázoltuk – részben felülírta, részben pedig kiegészítette ezt azzal, hogy a polgári individuumot tette meg a modern politikai közösség intézményesülésének alapjává.

Bár a szerződéselméletek és az univerzalitás eszméi az egyént helyezték a politikai intézmények alapjához, ez mégsem számolta fel a politikai közösségek mint cselekvő mi-azonosságok konstituálódásának egyének percepcióitól és döntéseitől elvonatkoztatható kereteit. A valódi politikai közösségek alapjainál ugyanis az individuumok nem a szerződéselméletek elvont, racionális egyedeiként vannak jelen, hanem olyan kontingenciák révén, amelyek „egyénfölöttiek” (lokális, nyelvi, kulturális stb.).

Ha viszont így van, akkor a politika problémája megoldhatatlannak tűnik. Az egyén a politikába csak a létező, illetve a megteremtendő politikai közösségeken keresztül léphet be, miközben az intézmények fenntartásában, stabilitásának megőrzésében egyénként vesz részt. E

⁸ Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b170, (2005.07.14), 1998. 12.

⁹ Lásd Fisischella, Domenico: *A politikatudomány alapvonalai*. Bp. 2000. 43.

¹⁰ Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Bp. 2002. 19.

nézőpontból pedig „csak azt a politikai közösséget vagy közösségformát tarthatjuk esélyesnek a stabilitás megőrzésére, a fennmaradásra, amelyik képes arra, hogy az egyének társas viszonyait úgy generalizálja, hogy közben megőrizze bennük a társulás valódi értelmét: hogy a másik másik maradjon, ne pedig egy a mások közül”.¹¹

Az egyén és politikai közösség viszonyából származó modern problematikának hatalmas elméleti corpora van,¹² melyet az az alapkérdés oszt meg, hogy mire kell alapozni a modern társadalmi berendezkedést: az individualista természetjog-elméletre-e (mint tette azt Hobbes és Locke), amely szerint az emberek természetes jogai örök és változatlan adottságok, és ezeknek megfelelően kell kialakítani a törvényeket és a politikai hatalom szerkezetét, avagy Rousseau politikai filozófiájára, amelynek legfontosabb mondanója a politikum primátusa, a nép „erkölcsi természetének” leginkább megfelelő kormányzat kialakítása.¹³ Mindkét változat a társadalmiszerződés-eszmén alapszik, amely a szabadon döntő, univerzális emberegyedre tekint.

A modern kor és annak utolsó – a kétpólusú világrendet kialakító – korszaka, valamint az európai integráció rendkívül felértékelte ezt az elvet, és azt a politikafelfogást tette uralkodóvá, amely szerint az identitás megszűnt a politikai hatalom alapjának lenni, és már csak a kultúra megjelenítésében fontos.¹⁴

Mindazonáltal az identitás hatalomkonstituáló szerepe nem merült teljesen feledésbe. A modern politikai közösségek konstituálásában tehát már a szerződéselméletek kidolgozói szerint szerepet kap – még ha burkoltan is – a politika szimbolikus és nyelvi természete, amely létrehozza és alakítja a „szerződések” megszületésének és kiterjesztésének kulturális vagy bizalomterét. A „szerződések” létrejöttében a szimbolikus rendtartások és univerzumok által előkészített kollektív narratívák akkor is dominánsaknak bizonyulhatnak, ha egyébként a „szerződések” az individuumba, a polgárookra hivatkoznak. Az európai civilizáció az egyén primátusából indul ki, arra hivatkozik ugyan, de az individuum elsőbbsége csupán ideológiai-legitimáló szabályozó elvként érvényesül. Ha ez láthatóvá válik, akkor láthatóvá válik az is, hogy a modern politikai közösségeket valóságosan létrehozó „szerződések” nem individuumok közötti egyezségek eredményeképpen jönnek létre, hanem szimbolikus terekben létező „előzetességek” (tapasztaláshorizontok) felhasználásaként: a bennük már adott közösségformák egyeznek ki az individuumok új kezdeményezéseivel és törekvéseivel.

A 20. századi politikaelméletben ennek az 1989 után történtek adtak döntő lökést, ez a fordulat erőteljesen megkérdőjelezte a hagyományos racionalista politikafelfogást, és előtérbe állította az antropológia által már korábban megfogalmazott tézist, miszerint a politikai közösségek kulturális határok mentén alakulnak ki, csupán a modernitás körülményei – a létező politikai rendszerek legitimitástermelő gyakorlata – ezt jórészt elrejtik.

A politikai közösségeknek tehát „előzetességekhez” kapcsolódó „természetes” határai vannak. Ennek megértéséhez az alábbiakban egy olyan megközelítésmódot ajánlunk, amely e közösségek identitásának megteremtését és fenntartását cselekvőképességük alakítása felől vizsgálja.

Mindenekelőtt azonban fel kell tenni a kérdést: cselekvő közösségek-e a politikai közösségek? Amennyiben a cselekvésnek erőforrás-elosztó (redisztributív), szimbolikus (a közösségi emlékezetre vagy képzeletre irányuló), esetleg presztízstermelő relevanciája van egy adott tár-

¹¹ Balázs Zoltán: *A politikai közösség*. Bp. 2003. 55.

¹² Hobbes, Locke, Rousseau, Pufendorf, Kant, Fichte, Hegel, Mill, Bentham, Hayek voltak a társadalmiszerződéselméletek és az emberjogi doktrína azon képviselői, akik e probléma – az individuum szempontjából is legitimálható helyes politikai elvek megállapítására – megoldására kerestek valamiféle választ.

¹³ Vö. Ludassy Mária: *Rousseau és a Társadalmi szerződés*. = Uő: *Elhiszem, mert ésszerű*. Bp. 1999. 133–136.

¹⁴ Lásd Schöpflin György: *Ráció, identitás, hatalom*. = Uő: *A modern nemzet*. Máriabesnyő-Gödöllő 2003. 41–43.

sadalmi térben, jellege kétségtelenül politikai is egyben. Ez az értelmezés a politika azon modern, kiterjesztett fogalmából következik, amelyet először Carl Schmitt fogalmazott meg átfogóan a 20. század első felében, és amelyet az a – fennebb már részben érintett – felismerés alapozott meg, hogy modern korban a politika egésze megváltozott: immár nem intézmények, rendek, tekintélyelvi alapon rögzített és kanonizált ideák és született politikai osztályok cselekedete, hanem egymással rivalizáló erők küzdelmének a területe és konstrukciója, az egész társadalomhoz „szól”, és a lényege a szembenállás. Ugyanakkor a nyilvánossághoz „szólás” elsődrendűvé válása, továbbá a politikában való részvétel eltömegesedése a politika valóságát nyelvi-diszkurzív valósággá alakította, és ebbe a valóságba emelte át a hatalom kérdését is.

Nyelv, hatalom és cselekvő közösség így újrafogalmazódó problémájára a kulturális antropológia mellett a 20. század hatvanas éveit követően néhány nyelv- és történetfilozófiai válasz is született; ezek elsősorban Foucault, Bourdieu és Koselleck nevéhez kötődnek.

Mind Foucault, mind Bourdieu elsősorban a hatalom természetére és az identitáskonstrukciók feltételeire összpontosít, az intézmények létrejöttének és történeti fejlődésének kérdései számukra jobbra másodlagosak maradnak.¹⁵

Koselleck – Foucault-tól és Bourdieu-tól eltérően – nem hatalomelméletet és nem a politikum nyelvfilozófiáját kívánta megalkotni, hanem csupán a történeti események és a nyelvi cselekedetek egymástól való függését kívánta megérteni. Nem oldja fel a történéseket a diskurzusban, mint Foucault teszi; abból indul ki, hogy bár a történeti események megnevezésük, nyelvi megjelölésük nélkül elképzelhetetlenek, sem az események, sem a velük kapcsolatos tapasztalatok nem merülnek ki nyelvi artikulációjukban: „a történések nyelven kívüli feltételeinek zöme, a természeti és materiális adottságok, intézmények és viselkedésmódok rászorulnak a nyelvi közvetítésre”, de nem oldódnak fel benne. „A nyelvi megfogalmazás előtti cselekvésösszefüggés és a nyelvi kommunikáció, amelyből az események fakadnak, oly módon fonódnak egymásba, hogy sohasem kerülnek fedésbe.” A múlt történeti jellege mindig attól függ, hogy a múltat megidéző, felelevenítő személy a felelevenítés során milyen nyelvi és nem nyelvi tényezőt vesz figyelembe.¹⁶

Ebből az következik, hogy azok a fogalmak, amelyekben „tapasztalatok gyülemlenek fel, és várakozások összpontosulnak”, nem maradnak meg a „történelem epifenoménjeinek”, azaz olyan fogalmaknak és neveknek, amelyek leíró intencióval követik az eseményeket, hanem olykor orientáló részeivé válnak a történeti eseménysornak: „a történeti, főként a politikai és a társadalmi fogalmak azért születnek, hogy a történelem mozzanatait és erőit megragadják és összefogják”.¹⁷

A nyelvi cselekedeteknek és a történelemnek ezt a viszonyát Koselleck a cselekvő közösségek önmegnevezése esetében külön is megvizsgálta. Az „aszimmetrikus ellenfogalmakról” írt elemzése¹⁸ arra a meglátására alapoz, hogy a magunk és az idegenek megnevezése (e megnevezések „aszimetriája”) fontos tényezője a történeti mozgásnak. A kölcsönös megnevezésben lehet összhang a két elnevezés között – aközött, ahogyan a mindenkori személy/csoport hívja önmagát, és ahogyan mások nevezik őt –, de ellentét is felléphet az önmegjelölés és az idege-

¹⁵ A szociológus Bourdieu-nek mindazonáltal van két fontos, a modern politikai intézményrendszerhez kapcsolódó tanulmánya. Egyrészt a régió fogalmának kritikai elemzésén keresztül megvizsgálta, miként mennek végbe az etnikai és regionális önállósodási folyamatok (lásd Bourdieu: *Az identitás és a reprezentáció – a régió fogalmának kritikai elemzéséhez*. Szociológiai Figyelő 1985. 1. sz.), másrészt a képviselő intézményét vizsgálva leírja, hogy milyen cselekvési (és nyelvi) stratégiákat alkalmaznak a választott képviselők (Bourdieu: *A képviselő és a politikai fetisizmus*. Valóság 1988. 4. sz.).

¹⁶ Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Bp. 2003. 345–346.

¹⁷ Koselleck, Reinhart: *i. m.* 347

¹⁸ Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. = *Uő: i. m.* 241–298.

nek általi elnevezés között. Vagyis: a nyelv tartalmazhatja a másik elismerését, de rögzítheti is az ellentétet, illetve az ellentét nyomán fellépő egyenlőtlenséget, amelynek nyomán „a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de elismerve nem”.¹⁹

A csoportok közötti aszimmetria a „mi” és az „ők” megnevezésekkel való konkrét elhatárolás nyomán alakul ki, és nem csupán azt a kölcsönös kizárást valósítja meg, amely a cselekvési képesség feltétele, hanem magát a közös cselekvést is formálja, orientálja. Koselleck kiindulópontját – hogy az aszimmetrikus fogalmak megalkotóikat, a politikailag és társadalmilag cselekvő csoportok a történelmi mozgás részeseivé teszik – fundamentális jelentőségűnek kell tekintenünk. Az „aszimmetrikus ellenfogalmak” paradigmája lényegében Schmitt „barát”–„ellenség” fogalompárosát helyezi el olyan történet- és nyelvfizológiai keretbe, amelyben a kollektivitások közötti konkrét ellentétek az adott korszak történeti mozgásaként jelennek meg, és közvetítik annak időtapaszlatát is.

A konkrét ellentétek a Koselleck által vizsgált történeti példákban kezdetben világos térbeli elkülönülésen alapultak: a görögök és a barbárok szembenállása előbb ezt tartalmazta. A térbeli szembenállás azonban fokozatosan eltűnt, és ez a „barát”–„ellenség” aszimmetrikus fogalompár „funkcionális mozgékonyosságát”²⁰ jelzi. Az első jelentős következmény a sztoikus filozófiában tükröződött vissza, amely az embert két polisz lakójává tette. A kozmopolisznak minden ember tagja volt, a rabszolgák és a szabadok, a hellének és a barbárok, a keletiek és a görög-rómaiak egyaránt. A polisz viszont továbbra is megmaradt a szabad és művelt hellének ténylegesen létező birodalmának. Ezzel a sztoikusok egy „kétfirodalom-tant” fogalmaztak meg, de a fogalmi kettősség átmenetileg nem követte az aszimmetrikus ellenfogalmak logikáját: a két birodalom nem per negationem vonatkozott egymásra.²¹ A „kétfirodalom-tan” átmenetisége a keresztény öntételezés feszültségét készítette elő.

A keresztényeket nem lehetett beleilleszteni a hellén–barbár kettősségbe, ők ugyanis mindkét táborból származtak. Ennek következtében új ellenfogalmakat kellett kialakítani, ezek struktúrája pedig más lett, mint a hellén–barbár kettőssé.²² Az új aszimmetrikus fogalomstruktúra kialakítását Szent Pál kezdte el, aki missziós nézőpontból ugyan azonos módon közeledett az emberekhez, azonban bevezetett egy új, a közösségeket belülről megosztó szétválasztást hívókra és hitetlenekre: „Mert szükség, hogy szakadások is legyenek köztetek, hogy a kipróbáltak nyilvánvalóvá legyenek ti köztetek” (1Kor 11,19). Ezzel a krisztusi üzenet befogadásának képessége válik az ellentét kiindulópontjává, melyet Pál több nyelvi paradoxonnal apokaliptikus méretűvé tágított, s ez később alapvető hatást gyakorolt a keresztény–pogány ellentét empirikus valóságára.²³ Kezdetben csak a megkeresztelkedettek és a minden ember közötti ellentétről volt szó, ami még nem volt aszimmetrikus, mindössze azt fejezte ki, hogy minden embernek kereszténnyé kell válnia, ha nem akar örök kárhozatra jutni. De Pál az antitézist időbelivé tette: a jövő a keresztényeké, akik Krisztus halála nyomán egy új világ letéteményesei lettek, miközben minden létező nép, a hellének, a zsidók, a rómaiak a múlthoz sorolódtak. Az időbeliség három konzekvenciával járt: 1. a körvonalazódó ellentétes alakzatok nem kötődtek földrajzi területhez (a hellén–barbár viszony kezdetén a térbeli elhatárolódás megvolt); 2. az ellentét

¹⁹ Koselleck, Reinhart: *i. m.* 242.

²⁰ *I. m.* 257.

²¹ A sztoicizmus mint a filozófiatörténet első ismert „kivonulásfilozófiája” (tudatos kilépés a világból) talán elsőként teremtette meg az egyén univerzalizmusát azzal, hogy az individuum belső harmóniáját a polisszal szembefordulva kívánta megfogalmazni.

²² A ’keresztény’ elnevezést először kívülről aggatták az apostoli közösségekre, és nem létezett a ’pogány’ gyűjtőfogalom sem a nem keresztények megnevezésére.

²³ Lásd Koselleck, Reinhart: *i. m.* 263.

nem értelmezhető komparatív módon sem (mint művelt és műveletlen ember antitézise); 3. végül a páli antitézis nem értelmezhető egy átfogó, másrészt egy speciális jelentés ellentétéként (a sztoikusok kozmopolisz–polisz párhuzamának mintájára).²⁴

A páli dualizmus e „nyitottsága” a történelmi tapasztalatok változatos sémátárát teremtette meg, amely az egyház intézményesülése, hierarchizálódása, tanainak moralizálódása és diszciplinárizálódása révén közvetítette e tapasztalatot. A keresztények negatív párjaként jelentek meg a „pogányok”, akiknek fogalma úgy kapott konkrét alakváltozatot, ahogy a páli dualizmus részben reterritoralizálódott, a keresztény eszmék pedig diszciplinárizálódtak (tanokként alkalmassá váltak intézményes továbbadásra). A területiális–szpirituális kettősség leggazdagabb tartalommal a Christianitas (kereszténység) fogalmában rögzült, amelyben már az európai civilizáció jellemző tapasztalati sémái is megjelentek. A történelmi tapasztalat rögzítésében és megújításában különösen a „régí világ – új világ” időbeli kiterjedtsége, változatos egymásmellettisége bizonyult rendkívül produktívnak. A termékeny, tapasztalattmegújító alkalmazkodás forrásául a Christianitas fogalmának ambivalenciája szolgált: egyszerre jelentette a hívők cselekvő közösségét és a hit tartalmának lényegét, hozzá lehetett igazítani minden helyzethez, anélkül hogy veszített volna hatásából, és közvetlenül megtapasztalható, azonnali „földi” megoldásokat ígért volna.

Az ambivalencia első tételes hasznosítását Ágoston két civitasról szóló tanában találjuk (mintegy folytatásképpen a sztoikusok kétbirodalom-tanának), amely Koselleck szerint arra a „földi” helyzetre fogalmazott megoldást, amely Róma barbár bevételével következett be, és amely a keresztényekre hárította a felelősséget a katasztrófával kapcsolatosan, mivel az egyház Krisztus országát Róma fennmaradásával kötötte össze.²⁵

Az ágostoni megoldás annak érdekében, hogy a kereszténységet megszabadítsa a szemrehányástól, amely szerint bűnös lenne Róma hanyatlása miatt, elvként fogalmazta meg, „hogy Krisztus országát és valamilyen földi uralmat, mint mondjuk az Imperium Romanumot, egyáltalán nem szabad azonosítani egymással”. Vagyis: a földi béke és Isten békéje nem lehet egy és ugyanaz. A két civitas tana átfogja mind az egyházi, mind a világi berendezkedést, anélkül hogy feloldhatók lennének egymásban. A két birodalom mindazonáltal aszimmetrikusan viszonyul egymáshoz: a földi világban minden a civitas Dei (Isten országa) győzelme érdekében történik, anélkül azonban, hogy vezérelné a világot valamilyen egyetemes történésrend szerint.²⁶ A sémán belül fokozatiságok is léteznek: a jó és a rossz nem válik szét a két világ közt, a nem keresztény is része Isten országának és a keresztény sem rendelkezik a megváltás teljes bizonyosságával.

Mindez változatos politikai felhasználást tett lehetővé. A két civitas tanát Európa egyháziasítása során mind befelé, mind kifelé alkalmazták. Befelé a papi és világi hatalomra vonatkoztatva, az egyházi hierarchia kialakításában és szabályozásában, kifelé a keresztények és pogányok közötti ellentét értelmezésére. A változatos és változó helyzetekre való alkalmazással a keresztény – pogány ellentét ismét territorializálódott, de egyben újraspirituálizálódott is.²⁷ A territorializálódás nyomán (mely az arabok ibériai megjelenésére és nyomására, valamint a

²⁴ *I. m.* 265.

²⁵ Koselleck, Reinhart: *i. m.* 268–269.

²⁶ *I. m.* 269–270.

²⁷ A keresztény fogalma egyre változatosabb aszimmetriákat épített magába. A missziók és az egyházi „erőszakszervezetek” (inkvizíció) együttműködése nagymértékben arra a kereszténységkonceptióra épült, amely szerint potenciálisan mindenki keresztény, ám miután ténylegesen is azzá vált (felvette a keresztiséget), már többé nem térhet vissza a pogánysághoz, csakis eretekké lehet. Aquinói Tamás a *Summa theologicá*ban részletesen kifejtette, hogy az eretekkel sokkal keményebben el kell bánni, mint a zsidókkal és a pogányokkal, akik még csak az Isten felé vezető út elején állnak.

keresztes hadjáratok ideológiáinak hatására bontakozott ki) alakult ki a *terrae christianorum* fogalma, mely ország- és birodalomhatárok feletti, de mégis területi képződmény, és e fejlemény már a 'civilizáció' jelentésű Európa-fogalomnak is jelentős állomása.

A territorializálódás azonban jóval többet jelentett, mint a hellén–barbár ellentét territoriális sémája. Magába építette a kereszténységgel összefüggő társadalmi struktúrákat is, melyek a 9–10. századtól kezdődően tisztán intézményi mivoltukban is egy dinamikus civilizáció látványát keltették.

Összefoglalva: Koselleck az aszimmetrikus ellenfogalmak magyarázó erejét érvényesítő elemzéseivel Carl Schmitt barát–ellenség kategóriapárosának adott egy sajátos történeti-konkretizációs irányt. A kosellecki „mi”–„ők” aszimmetria, miközben megőrzi metahistorikus értelmező erejét, mindig a konkrét történeti mozgáshoz igazodik, sőt orientálja és intencionalitásokban gazdagítja azt. A schmitti paradigma ugyan alapvetőnek bizonyult az állam és társadalom közötti határvonal újraértelmezésében, azonban nem haladhatta meg a fogalompáros absztrakt nyitottságát, oly mértékig formalizálta az ellentétet, hogy annak csak alapstruktúrája maradt meg; mint Heller Ágnes írta, a barát–ellenség fogalompárost megalapozó „politikai” kategóriájához nem rendelhető semmilyen „meghatározott struktúrájú cselekvés”, a schmitti fogalmak egyszerre normatívak és empirikusak, értelmezhetőek progresszivisták vagy nihilisták forgatókönyvek szerint.²⁸ Koselleck viszont a „meghatározott struktúrájú cselekvésre” talált gazdag történeti példátarat magába szippantó értelmező keretet, amelynek módszertanát történeti-szemantikáinak nevezte.

A politikai identitás hárompólusú szerkezete

Az alábbiakban a politikai identitás szerkezetére vonatkozó feltevésünket fogalmazzuk meg. Értelmező javaslatunknak két, az előbbieken már vázolt kiindulópontja van: 1. A politikai identitások elsősorban „mi-világokban” gyökereznek, konstituálódásuknak ez a kollektív dimenziója történeti-genetikai értelemben megelőzi az individuumot mint identitásigénnyel rendelkező szereplőjét a történelemnek. 2. A politikai közösségek konstituálódását legalapvetőbb értelemben történeti-szemantikai folyamatnak tekintjük, amelynek eddigi legátfogóbb leírását Koselleck adta meg az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti logikájában, illetve e logikának a politika intézményesülésében játszott szerepe révén. Ez utóbbi kiindulópontot a politikáról való gondolkodás nyelvfilozófiai és hermeneutikai fordulópontja következményeinek sorában helyezzük el.

A cselekvő politikai közösségek felismerhetőségének egyik jegye, hogy megnevezi önmagát. Az önmegnevezésnek a cselekvő közösség fennmaradása szempontjából két alapvető problémára kell választ adnia: 1) egyrészt biztosítania kell, hogy a névben a közösség felismeri önmagát, hogy azonosulni tud e névvel még akkor is, ha tagjai folyamatosan változnak; 2) másrészt tartalmaznia kell a közösség törekvéseinek folyamatos újrafogalmazásához szükséges szemantikai kiindulópontokat.²⁹ A cselekvő közösségek önmegnevezésének és fogalomhasználatának, valamint társadalomtörténetének párhuzamos vizsgálatából Koselleck arra a következ-

²⁸ Heller Ágnes: *A „politikai” fogalmának újragondolása*. Politikatudományi Szemle 1993. 2. sz. 16.

²⁹ Itt csak jelezni kívánjuk, hogy a közösségi cselekvés e két ontológiai problémája a modern korban a cselekvés belső konfliktusaként jelent meg. A vita még a 18. században indult azzal kapcsolatban, hogy miképp szerveződjön a hatalom: a ráció avagy az identitás alapján. A vitát megszabó szemlélet, a felvilágosodás univerzalizmusa szerint a ráció és identitás kölcsönösen kizárják egymást. E szemlélet tradicionális összetevőiről lásd Gellner Ernest: *Reason and Culture: the Historic Role of Rationality and Rationalism*. Oxford 1992; Schöpflin György: *Ráció, identitás, hatalom. = A modern nemzet*. Máriabesnyő–Gödöllő 38–67.

tetésre jutott, hogy a „»helyes« fogalmak használata körüli harc roppant társadalmi és politikai erőre tett szert”.³⁰

A politikai identitást e harc fókuszában találjuk; az itt javasolt hárompólusú modell a konfliktusok révén kirajzolódó politikai közösségek működésének azt a dimenzióját ragadja meg, amelyben a cselekvő közösségek felfedezik, felhasználják, illetve elvetik a fogalmak révén számukra megnyíló és lehatárolódó tapasztalati mezőket és az elgondolható „elméletek”, „programok” horizontját.

A modellnek három pólusa van: 1. a „mi” *affirmációja*, mely a csoport önmagára használt elnevezésén alapszik, és biztosítja a csoport önazonosságának tételezését mind a cselekvés során megváltozott csoportösszetétel, mind a változásokkal dacoló csoportállandóság esetére; 2. az „ők” *aszimmetrikus megnevezése és opponálása*, mely viszont azon alapszik, hogy a „mi” önaffirmációja nem tudja teljessé tenni a konfliktusos valóságban a kizárás és befogadás működését csak akkor, ha a „velünk szemben” állót is valamilyen történelmi tapasztalat és tulajdonság birtokosának, illetve hordozójának tekintti; 3. a cselekvő politikai közösség mint „micsoprot” *várakozási horizontja*, amely a csoport értékekben megfogalmazott törekvéseit kapcsolja össze a tapasztalati térben felismert lehetőségekkel; erre a horizontra hárul, hogy átalakítsa vagy racionalizálja – a „mi” és az „ők” közötti folyamatos feszültség ellenére – a szembenállást, s ezzel előkészítse a politikai közösségek átalakítását, esetleg az új közösségek létrehozását.

A politikai közösség „mi”-affirmációját a csoport cselekvésén túl – melynek megvannak a konkrét tárgyi-fizikai meghatározottságai is – az önmegnevezése mozdítja előre. A megnevező fogalom nem lehet csupán jelzője a közösségnek, hanem teremtő tényezőjévé is kell válnia, s ebbe beleértendő az is, hogy elindítja a csoport intézményesülését. Ehhez azok a fogalmak a legmegfelelőbbek, amelyek konkrétumokra vonatkoznak, de ugyanakkor általánosan is használhatóak.³¹ A konkrét és általános közötti feszültség az, amely lehetővé teszi a csoport expanzióját mind összetétele, mind céltételezései tekintetében. Ez a feszültség a konkrét és az általános jelentés egyidejű felhasználásában jelenik meg, egy cselekvő közösség „a lehetséges általános fogalmakat gyakran egyediékké stilizálja, hogy ezek csak őt jelentsék és csak rá vonatkozzanak”.³² Azzal, hogy csak magára vonatkoztatja az univerzális fogalmat, és így kizárólagos igényt formál az általánosságra, tulajdonképpen a kizárás egy erőteljes eszközt teremt meg a maga számára.

A cselekvő közösség önmegnevezésének ez a történelmi szemantikája a modern társadalmakban azonban több esetben átalakul. Ennek nyomán a feszültség olykor nem az általános és partikuláris jelentés között lép fel, hanem a közösség két, azonos kategóriájúnak tekintett értelme között, és ez befolyásolja az intézményesülési folyamatokat, a „mi” határainak kialakítását is. Például az utóbbi években megfigyelhető új nemzetépítési gyakorlatok a nemzetfogalom politikai jelentésének megkettőzésével gyakorlatilag ilyen többes határépítést kezdtek el az etnikai határok folyamatos termelésének barthi modelljét³³ idéző módon,³⁴ és az egybe nem

³⁰ Koselleck, Reinhart: *i. m.* 127.

³¹ Lásd Koselleck, Reinhart: *i. m.* 242.

³² Koselleck, Reinhart: *i. m.* 243.

³³ Lásd Barth, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*. Boston 1969; Barth, Fredrik: *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. = Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Szerk. Kántor Zoltán. Bp. 2004. 261–276.

³⁴ A magyar státustörvény és a kettős állampolgárság kérdésének felvetése ilyen kettőshatár-termelésként értelmezhető.

eső határok közötti különbség folyamatos feszültségek forrásává vált, amely a nemzet mint politikai közösség „új helyének” keresését szolgálja a globalizmus korában.

A „mi” kettős határa olykor az intézményesülés két lehetséges alternatíváját jelenti. Koselleck a történeti-politikai fogalmakat hatalmi helyzetek, szociális státusok, egyéb institutionális adottságok szerint vizsgálja, de mindeközben azt a politikai fogalomhasználatot igyekszik tetten érni, amellyel a nyilvános beszéd a közzsféra legfontosabb alkotótényezője, amely az egyének közötti közösségi kapocs létrehozója, egyszerűen: amellyel a *közösség beszél*.³⁵ Ennek a beszédközösségnek a fogalomhasználata azonban két dimenziót jelenít meg: az egyik egy nem institucionalizált, nem tárgyi-cselekvési összefüggésben magára a közösségre vonatkozik, a másik az intézményi cselekvés „akciócsoportját” állítja az előtérbe.³⁶

Az „ők” megnevezése általában legtöbbször a „mi-csoport” megnevezéséből következik. Olyan megnevező fogalmakról van szó, amelyek csupán a másik fél, az „ők” megszólítását tartalmazzák, elismerésüket azonban nem; az idegennek ez a meghatározása – írja Koselleck – általában „nyelvi kifosztást jelent, gyakorlatilag felér egy rablással”.³⁷ Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmi ennek az el nem ismerő megszólítástípusnak adnak történelmileg konkretizált formát. Az aszimmetrikus ellenfogalmak – hellén és barbár, keresztény és pogány stb. – csupán a történelem legnagyobb hatású, korszakos elhatárolásokat generáló fogalomkettőseit mutatták be, az ellenfogalmak alapstruktúrája azonban jóval elterjedtebben érvényesül a politikai életben, és számtalan intézményesülés kiindulópontja. Az „ők” megkonstruálásának két nagyon fontos sajátossága van: 1. Az ellenség esszencializálásának módja azonos a „mi” esszencializálásával; 2. A „mi” határainak megkettőzése az „ők” differenciálását vonja maga után.

A politikai ellenség megkonstruálását vizsgálva Edelman megállapította, hogy az ellenfelek nem feltétlenül ellenségek, és az elfogadhatatlan és elfogadható ellenfelek – vagyis az ellenségek és az ellenfelek – közötti határvonal „annak alapján húzható meg, hogy a szemben álló másik fél legbenső természete vagy pedig az alkalmazott taktikája áll-e a figyelem középpontjában”.³⁸ A szilárd politikai rendszerekben a határvonal meghúzása nem függ a tét nagyságától, a tét jellege csak részben szól bele abba, hogy a verseny megnyerése-e a cél vagy a másik fél elpusztítása. Sőt a politikai rendszerek megszilárdulása, magasfokú legitimitása az „ők” ellenfélként való felfogásának kedvez, ugyanis a rendszert megszilárdító közösségek hosszabb távú érdekeikre is tekintenek. Mindez annak következménye, hogy az ilyen rendszerekben, amelyekben a politikai közösségek szilárdan intézményesültek (például több választási cikluson át parlamenti pártként jelentek meg), előtérbe kerül az institutionális cselekvés a neki megfelelő fogalomhasználattal, és visszazorol a politikai közösség identitására irányuló fogalomhasználat. Mindez nem jelenti, hogy a szilárd és legitim rendszerekből teljesen kiszorul az ellenségkonstruálás; az ellenségteremtés mindenkor az előtérbe kerül, ha a politikai közösség már nem ismeri fel magát az institucionalizált tárgyi-cselekvési összefüggésekben. Hasonló a helyzet új politikai közösségek megteremtése esetén is. Erre szilárd politikai rendszerekben például koalíciók megkötésével kerül sor, ilyenkor az eltérő célok és érdekek összekapcsolása erőteljes ellenségkonstruálással történik: az ellenségnek tulajdonított félelmetes, fenyegető vonások el-

³⁵ Vö. Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. L'Harmattan Kiadó. www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b170 (2005.07.14), 2003. 85.

³⁶ A nemzet mint politikai közösség „cselekvése” például megjelenhet a közösség kulturális, nyelvi önmeghatározásra való törekvéseként, avagy a létező „nemzeti intézmények” (parlament, kormány) programjaiként, mely a közösség egésze szempontjából legfontosabb teendőket rangsorolja.

³⁷ Koselleck, Reinhart: *i. m.* 243.

³⁸ Edelman, Murray: *Politikai ellenségek konstruálása. = Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton. Bp. 1998. 89.

fedik a politikai közösség törekenységét, sőt olykor a nem létező közös érdekebe vetett hitet is kialakítják.³⁹

A modell harmadik tényezőjét Koselleck nyomán „várankozási horizontnak” nevezhetjük. A várankozási horizont tulajdonképpen jövőre nyitott tapasztalati tér.⁴⁰ A tapasztalatok „prognózisokat szabadítanak fel és vezérelnek”, és ezekben nem csupán a tapasztalt folyamatok általánosításai, hanem a félelmek és a remények is beépülnek; ugyanakkor a prognózisokat a szükségletek is meghatározzák.⁴¹ A használt fogalmak által közvetített várankozások jelölik a politikai cselekvés terét, amelyet a tapasztalat mindig csak részben igazol. Sőt a politika világában a leginkább nyilvánvaló, hogy az örökölt tapasztalatok és a várankozási horizont között tudatosan kultivált különbségek is vannak. E tudatosság az, ami a „várankozási horizontot” mint a politikai identitás egyik pólusát rendkívül aktívvá teszi.⁴²

A horizontot nem a közösség általános értékei jelölik ki. A politikai értékek önmagukban nem általánosításai a tapasztalatnak, nem közvetítenek szükségleteket. A horizont a különböző politikai közösségek esetén inkább az ideológiákra emlékeztet, amelyek konkrét érdeket és törekvéseket kapcsolnak össze elvont eszmékkel: egyszerre határozzák meg a valóságot és a célokat, és szabályozzák a célokon keresztül a jövőképeket.

Az ellenfogalmaknak közös az alapstruktúrájuk; a szavak bennük kicserélődhetnek, de az aszimmetrikus érvelési struktúra nem változik. A cselekvő közösségek kölcsönös elhatárolódásának van tehát egy metatörténeti formája, és ez nyilvánul meg az érvelési struktúra aszimmetrikusságában. Ugyanakkor a struktúrának konkrét tartalmat adó fogalompárok mindig meghatározott tapasztalási módokat és elvárásokat fejeznek ki, és csak részben oldhatók el keletkezésük korától és helyétől. Részleges eloldhatóságuk viszont annak a kifejeződése, hogy „bizonyos tapasztalati klisék újra és újra felhasználhatóak, és az analógiákra irányítják a tekintetet”,⁴³ vagyis hogy a fogalmak hatástörténettel rendelkeznek.

A metatörténeti forma történeti korokon és tapasztalati tereken átnyúló perszisztenciája a cselekvő közösségek elhatárolódását és identitását egyetlen közös modellben látatja, ugyanakkor a közösségek elhatárolódásának intézményesülése mindig történeti formákban ölt testet. Ez főleg a modernitás színre lépésével következett be, amikor a politikai cselekvés kivált a társadalmi cselekvés általánosságából, és a társadalom intézményesülési folyamatainak különálló, konfliktusokat megjelenítő, reprezentáló és feloldó szférájává vált.

A politikai cselekvés modern kerete a nyilvánosság részeként az újkorban alakult ki, intézményesülése elsősorban annak az újkori fejleménynek a következménye, hogy a tapasztalás és a várankozási horizontok között feszültség lépett fel. A várankozások egyre inkább eltávolodtak minden korábbi tapasztalattól, a reneszánsz és a reformáció korától pedig egyre több réteget érintett az, hogy a „tapasztalati tér egyetlen nemzedék alatt széthasadt”.⁴⁴

A politika mint a konfliktusosság intézményesítése nem csupán a konfliktusokkal kapcsolatos várankozások, döntések és rutinok nyilvánosságának megteremtését jelenti, hanem egy sajátos diszkurzivitást is társít hozzá. Azaz: a politika nyelve sajátosan ragadja meg a tapasztalás és

³⁹ Lásd Edelman, Murray: *i. m.* 92.

⁴⁰ Gadamer szerint „horizontra szert tenni mindig azt jelenti, hogy képessé válunk messzebb látni a közelinél és a túl közelinél, de nem azért, hogy eltekintsünk önmagunktól, hanem hogy egy nagyobb egészben és helyesebb arányokban jobban lássuk a dolgokat” (Gadamer: *i. m.* 216.).

⁴¹ Koselleck, Reinhart: *i. m.* 412.

⁴² Ez a tudatosság és különbség érvényesült – Koselleck szerint – a keresztes hadjáratok esetében vagy a tengerentúli hódításokban, de a számos tudományos és technikai felfedezéssel is, melyekre a tudomány világában a kopernikuszi fordulattal került sor (lásd Koselleck, Reinhart: *i. m.* 414.).

⁴³ Koselleck, Reinhart: *i. m.* 247.

⁴⁴ *I. m.* 415.

a várakozási horizontok közötti feszültséget. Olyan fogalomhasználatot honosít meg, amely egyszerre ragadja meg mindkettőt; a politika szavai az újkortól tehát nem csupán leíró fogalmak, nem csupán összegzői és kanonizálói a létező tapasztalatoknak, hanem elvárások közvetítői is: „megelőlegező”, „mozgató” fogalmak, amelyek a politikai térben „megvalósítási kényszer” gyakorolnak.⁴⁵

Ebből következik, hogy ugyanazok a politikai fogalmak egyesek számára a tapasztalatot (tényeket), mások számára viszont várakozásokat (célokat, értékeket) neveznek meg és közvetítenek. Azok a politikai közösségek, amelyek bizonyos szavakban nem találják meg várakozásaik kifejezőit, azt érzik, hogy az illető szavakkal nem tudnak hiteles módon beszélni saját tapasztalatukról (a tényekről) sem. A nyelv politikai birtoklásának kérdése ide vezethető vissza, a fogalmak „ideológiai újraelfoglalásáért” (Kopperschmidt⁴⁶) vívott harc jelentőségével a politika szereplői régóta tisztában vannak: „Az előnyös elnevezésekért folyó küzdelem nem egyszerűen csak vita a szavakról, ugyanis a szavak cselekvésre szóló jogosítványok.”⁴⁷

A politikai nyilvánosságra, a konfliktusosság intézményesülésére összpontosító figyelem alapján könnyen úgy tűnhet, a politikai közösségeket csupán a politikai fogalmak, egy közös politikai nyelv konstituálja. Azonban a politikai fogalmak a társadalmi relevanciára szert tevő tapasztalat alapján lehetségessé váló folyamatoknak, változásoknak inkább csak „indikátorai”. A lehetséges változások megfogalmazásáért fogalomfoglaló harc folyik ugyan, a szemantikai hódítások sikerei vagy sikertelenségei azonban nem csupán az egyes cselekvő közösségek változtató akaratának sikereit vagy sikertelenségét fejezik ki, hanem a társadalom intézményesülési folyamataiban jelen levő meghatározottságokat is. A közösségek politikai akarata politikai fogalmak révén jut ahhoz a formához, amellyel a várakozási horizontok a nyilvánosságban megjelennek, azonban maguknak a közösségeknek és lehetséges tapasztalataiknak, valamint céljaiknak a korlátait a történelmi feltételek jelölik ki.

A politikai közösségek intézményesülésének ezek a tág feltételei, az intézményesülés történeti adottságai, tehát a „mi”-k konstituálódásának legtágabb kereteit jelölik ki. E kereteken belül a cselekvő közösségek öndefiníciójára, a „mi” megfogalmazására többféleképpen sor kerülhet, ami azt jelenti, hogy a tapasztalat és a várakozási horizont közötti feszültségtérben a politikai fogalmak versenye is része a „mi” definíciójának, következésképpen e keretek között a politikai fogalmak nemcsak „indikátorok” (intézményi változások jelei), hanem „faktorok” (konstituáló tényezők) is.

Mindazonáltal a modern európai társadalmakban a politikai közösségek konstituálódásának feltételei és a társadalom intézményesülési folyamatai külön (a beszédközösségtől elszakítva) is vizsgálандók. E vizsgálatok sorába tartozik például az etnicitás vagy a politikai törésvonalak kutatása; ezek határozzák meg olyan alapvető politikai közösségek létrejöttét és átalakulását, mint a nemzet vagy a pártok. E kutatások belső aporiái azonban világosan utalnak arra, hogy a strukturális feltétellé vált intézményi formák valamikor maguk is politikai közösségek intézményesülésével (azok döntései eredményeképp) jöttek létre, és hogyha régi szerkezetek az új politikai közösségek konstituálódásának a feltételeivé válnak, akkor régi és új közösségek közötti konfliktusról van szó, illetve egyazon, átalakuló közösség esetén a horizonton belül je-

⁴⁵ Az a köznapi tapasztalat, hogy a politika mindig „kétértelmű” fogalmakkal operál, tulajdonképpen ebből a kettős kivetítésből ered.

⁴⁶ Kopperschmidt, Josef: *Kell-e a szavakról vitatkozni? Történeti és rendszertani megjegyzések a politikai nyelvről.* = *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Szerk. Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt. Bp. 2000. 114.

⁴⁷ Lásd A. Strauss: *Spiegel und Maske.* Frankfurt am Main 1968. (ldézi Kopperschmidt: *i. m.* 114.)

lentezik az a feszültség, amely a politikai fogalmakban prognózisokat és alternatívákat szabaddá fel.

A törésvonalak elmélete például három törésvonalszintet különböztet meg: az első a szociológiailag leírható társadalmi struktúra található, a második a normatív szint, amelyen az értékek és attitűdök (kulturálisan örökölt elemegyüttese) helyezkedik el, a harmadik szint pedig a szervezeti szint, amelyen a pártok és az egyéb politikai szervezetek találhatók.⁴⁸ E három szinten a politikai közösségek konstituálódása különböző módon következik be annak következményeképpen, hogy a „mi” tételezése a kosellecki fogalomtörténet értelmében hogyan kapcsolódik e szintek fogalmi háztartásához.

The Political Identity. The present article tackles the problem of political identity from a philosophical point of view, building on various theories of and contributions to specific (sub)disciplines within sociology, political science and discourse analysis. It is based primarily on the hermeneutical tradition, rather than on an analytical view of language. It puts forward a tri-polar model of political identity, based mainly on the *We/They* opposition and several conceptualisations of discursiveness. When developing this model I departed from Koselleck's concept of "acting communities" and focused on the discursive aspects of the *We/They* opposition. Considering this opposition as being discursive, the paper presents a conception of political communities as communities that are continuously delimiting themselves by a beneficial combination of self-assertive actions and self-denominations, which are permanently related to what is seen from the point of view of the respective communities as 'They'.

⁴⁸ Lásd Bartolini, Stefano–Mair, Peter: *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates, 1885–1985*. Cambridge 1990. 214–217.

A magyar kisebbséget képviselő pártok választási sikeressége (1990–2004)

Bevezetés

A nemzeti/etnikai kisebbségek mint az európai államok politikai rendszereinek szereplői hosszú ideig alig számíthattak a kutatók figyelmére, hiszen az etnicitás politikai megjelenítése (*politicisation*) a modern nemzetállamok korában atavizmusnak – vagy a legjobb esetben marginális jelenségnek – számított, mert a kisebbségek a történelmi játszmák veszteseiként kevés tudományos szimpátiára számíthattak a politikatudósok részéről. Viszont a múlt század utolsó negyede az etnicitás újjáéledését eredményezte, s így a regionalizmus meg az autonómia perspektívájával kecesgető európai integráció, valamint a demokratizálódás harmadik hulláma eredményeképpen a kisebbségi politizálás (*ethnic politics*) fontos jelenséggé nőtte ki magát,¹ következésképpen egyre inkább ígéretes kutatási témának számít. Ezek a gondolatok talán még inkább helytállóak a pártrendszerek elemzőjének szemszögéből, s úgy foglalhatók össze, hogy a földrajzi elterjedésük és történelmi kontinuitásuk² dacára korábban (méltatlanul) mellőzött „et-

¹ Vö. Türsan, Huri: *Introduction. Ethnoregionalist parties as ethnic entrepreneurs. = Regionalist Parties in Western Europe.* Szerk. De Winter, Lieven–Türsan, Huri. London–New York 1998. 1–2; Urwin, Derek: *Harbinger, Fossil or Fleabite? „Regionalism” and the West European Party Mosaic. = Western European Party Systems. Continuity and Change.* Szerk. Daalder, Hans–Mair, Peter. London 1983. 221–222.

² A földrajzi elterjedésükre vonatkozóan megemlítendő, hogy Urwin 17 nyugat-európai ország második világháború utáni politikai palettáján összesen 115 „regionális” pártot azonosított, egy nemrég megjelent politikai adattár pedig 45 etnikai pártot jegyez 12 állam területén. Még beszédesebbek ellenben azok a munkák, amelyek a parlamenti képvisellel rendelkezett „(etno)regionalista” pártokat veszik számba. Ferdinand Müller-Rommelnek – az 1980 és 1996 közötti időszakot vizsgálva – 5 országban 17, Pascal Delwitnek pedig 8 európai ország második világháború utáni történetét szemlélve 30 ilyen pártot sikerült azonosítania. Megemlítendő talán az is, hogy egy korábbi írásomban 10 nyugat-európai ország 94 etnoregionalista pártjáról tettem említést. (Lásd Urwin, Derek: *i. m.* 228; Lane, Jan-Erik–McKay, David–Newton, Kenneth: *Political Data Handbook.* 2nd ed. Oxford 1997. 138–146; Müller-Rommel, Ferdinand: *Ethnoregionalist parties in Western Europe. Theoretical considerations and framework of analysis.* = De Winter, Lieven–Türsan, Huri [szerk.]: *i. m.* 19; Delwit, Pascal: *Les partis régionalistes, des acteurs politico-électoraux en essor? Performances électorales et participations gouvernementales.* = Uő: *Les partis régionalistes en Europe. Des acteurs en développement?* Bruxelles 2005. 52; Szász Alpár Zoltán: *Etnoregionalista pártok és választóik Nyugat-Európa hat országában.* = *RODOSZ-Tanulmányok III. Társadalom- és humán tudományok.* Szerk. Veres Valér–Gyarmati Zsolt. Kvár 2001. 138.) Ami a történelmi kontinuitást illeti, legszembetűnőbb felsorolni a „legöregebb” etnoregionalista pártokat, zárójelben feltüntetve alapítási évüket is: *Partido Nacionalista Vasco/Euzko Alderdi Jeltzalea* (1895), *Svenska Folkpartiet* (1906), *Sinn Féin* (1907), *Partito Sardo d’Azione/Partidu Sardu* (1921), *Plaid Cymru* (1925), *Esquerra Republicana de Catalunya* (1931), *Scottish National Party* (1934), *Union Valdôtaine* és *Südtiroler Volkspartei* (mindkettő 1945), illetve *Bayernpartei* (1946). A földrajzi elterjedés viszonylatában, történelmi előzményként számos példa hozható fel a későbbiekben megvizsgált geográfiai övezet esetében is. A dualizmus idején Magyarország területén a következő etnoregionalista pártok működtek: a *Partidul Național Român/Román Nemzeti Párt* (1881), a *Szerb Nemzeti Liberális Párt*, *Szerb Radikális Párt* és a *Szlovák Nemzeti Párt* (1861). Majd a két világháború között a mai Cseh Köztársaságot, Szlovákiát és Kárpátalját felölő Csehszlovákiában a *Magyar Jogpárt*, az elsősorban magyar – de a szlovákok és a németek irányában is nyitott – *Országos Keresztényszocialista Párt* (1919), az *Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt* (1920), a *Magyarbarát Rutén Párt*, a *Magyar–Német Szociáldemokrata Párt*, valamint a *Zipser Deutsche Partei* fejtett ki tevékenységet. Az ország hivatalosan *Podkarpátskú Rusnak* nevezett harmadik részében külön szervezetei működtek a magyar etnikai pártoknak, amelyek a *Ruszinszói Magyar Pártszövetségbe* (1920) tömörültek. Az időszak folyamán először a *Jogpárt* egyesült a kisgazdapárttal *Magyar Nemzeti Párt* (1925) néven, majd csatlakoztak hozzájuk a keresztényszocialisták is, s ettől kezdve a szervezet *Egyesült Magyar Pártként* (1936) működött tovább. Romániában a *Magyar Néppárt* (1921), a *Magyar Nemzeti Párt* (1922), a kettő egyesülése révén megalakult *Országos Magyar Párt* (1922), a *Magyar Nép Pártja* (1927) és a *Magyar Dolgozók Országos Szövetsége* (1934) tekintendők magyar etnikai pártoknak. Végül a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban is működött egy *Országos Magyar Párt* vajdasági székhellyel, valamint a szlovén országrészben a *Füg-*

nikai alapon szerveződő pártok” ma már érdekes és tanulságos kutatások tárgyai. Ebben a kontextusban dolgozatom az etnoregionalista pártok választási sikerességére próbál intézmény(elmélet)i magyarázatot adni. Tulajdonképpen az említett pártok megalakulását elősegítő, valamint a választási, a hivatalszerzési és a (köz)politikai sikerességüket magyarázó tényezők feltárását célzó doktori kutatásom részleges eredményeit mutatja be.³

Tehát első megközelítésben eseteim a Magyarországgal szomszédos posztkommunista országokban – Horvátországban, Romániában, Szerbia és Montenegró Allamközösségében,⁴ Szlovákiában, Szlovéniában, valamint Ukrajnában – működő, illetve önmeghatározásuk szerint a magyar kisebbség képviseletét felvállaló és ellátó politikai szervezetek. Ezeket a potenciális megfigyelési alapegységeket a Függelék 1. táblázata országonként csoportosítva sorolja fel.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen hatással vannak az etnoregionalista pártok választási sikerességére a demokratikus rendszereknek azok az intézményei, amelyek a *politikai részvétel dimenziót*⁵ alkotják. Ennek érdekében mondanivalómat három fejezetre tagoltam. A három alfejezetből álló első fejezetben elméleti és módszertani kérdéseket vetek föl. Az első alfejezetben az *etnoregionalista pártok* olyan definícióját próbálom kidolgozni, amelyik tágabb univerzumuk körülhatárolására is alkalmas; a másodikban olyan módszer elméleti megalapozására és kidolgozására teszek kísérletet, amelyik a kérdéses univerzum empirikus azonosítását célozza; a harmadikban pedig azokat a rendszerváltozókat tárgyalom, amelyek feltehetően befolyásolják a

getlen Magyar Párt és a Muravidéki Magyar Kisgazda Párt. Lásd *Political Parties of the World.* Szerk. Day, Alan és mtsai. 4th ed. London 1996. 538, 544, 611; Bereczki András: *Finnország. = Európai politikai rendszerek.* Szerk. Kardos József–Simándi Irén. Bp. 2002. 195; Delwit, Pascal: *Petites patries, petits partis? Les partis régionalistes en Europe? = Üö: Les partis régionalistes en Europe. Des acteurs en développement?* Bruxelles 2005. 9; Lane, Jan-Erik–Ersson, Svante O.: *Politics and Society in Western Europe.* 3rd ed. London 1994. 135; Seiler, Daniel-Louis: *Défendre la périphérie.* = Delwit, Pascal (szerk.): *i. m.* 30–31; Surányi Róbert: *Nagy-Britannia és Észak-Irország.* = Kardos József–Simándi Irén (szerk.): *i. m.* 554. A dualizmus idején Magyarország területén működött kisebbségi pártok vonatkozásában lásd Pölskei Ferenc: *A dualizmus válságperiódusa (1890–1918).* = *Magyarország története a 19. században.* Szerk. Gergely András. Bp. 2003. 516–517. A Monarchia utódállamaiban a két világháború között létezett pártok tekintetében lásd Angyal Béla: *A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között.* Regio XI(2000). 3. sz. 136–141, 152, 156; Üö: *Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921.* (I. rész) Fórum. Társadalomtudományi Szemle II(2000). 1. sz. 14, 20; Borsody, Stephen: *The Hungarians. A Divided Nation.* New Haven–CT 1988. 357–367. Idézi Horváth Réka: *La représentation politique de la minorité hongroise. Étude de cas: La Roumanie et la Slovaquie.* Mémoire de DEA (Université Libre de Bruxelles). Bruxelles 2002. 32; Bence Lajos: *A szlovéniai magyarság.* Pro Minoritate V(1996). 3. sz. 31. A pártelméleti munkák gyakorlatához híven dolgozatomban a pártok megjelölésére végig a hivatalos nevüket használom, eltekintve a dualista monarchiának a jelen lábjegyzetben felsorolt pártjaitól, valamint egy-két, a világháborúk között tevékenykedő szervezettől, mert esetükben nem állt rendelkezésemre olyan forrás, amiből bizonyossággal megtudhattam volna a használt hivatalos nevet és az alapítás évét.

³ A megközelítésmódra, továbbá az etnoregionalista pártok politikai súlyát konceptualizáló fogalomhármásra s a magyarázó tényezők egy lehetséges taxonómijára elsőként De Winter tett javaslatot. (A három fogalom különben olyannyira magától értetődő, hogy nincs is kifejezetten elméletinek mondható meghatározása. A választási sikeresség a választások alkalmával elért teljesítményt [*electoral performance*] – szavazatokban vagy mandátumokban kifejezhető eredményt – jelent, a hivatalszerzési sikeresség miniszteri tárcák birtoklását s végül a közpolitikai sikeresség, tágabb értelemben a választási vagy általánosabb pártprogramokban megfogalmazott célkitűzések megvalósítását.) Vö. De Winter, Lieven: *Conclusion. A comparative analysis of the electoral, office and policy success of ethnoregionalist parties.* = De Winter, Lieven–Türsan, Huri (szerk.): *i. m.* 204–247.

⁴ Csupán Szerbiával foglalkozom, hiszen Montenegróban nem él magyar kisebbség.

⁵ Cohen csak néhányat használva azokból a változókból, amelyek Lijphart szerint meghatározzák a politikai rendszerek többségi vagy konszenzusos jellegét, a holland teoretikus által *végrehajtó hatalom-pártok dimenzióinak* (*executives-parties dimension*), valamint (*egységes-föderális*) *államszerkezet dimenzióinak* (*federal-unitary dimension*) hívott jellemző csoportokat talán érzékletesebben *politikai részvétel* (*political participation dimension*) és *kormányzaton belüli hatalmi viszonyok* (*intragovernmental power relationship dimension*) *dimenzióinak* nevezi. Lásd Cohen, Frank S.: *Proportional versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies.* *Comparative Political Studies* XXX(October 1997). no. 5, 609–610; Lijphart, Arend: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries.* New Haven–CT 1999. 3–4.

nemzeti/etnikai kisebbségeket képviselő pártok választási eredményeit. A dolgozat második fejezetét az empirikus adatok bemutatásának és elemzésének szenteltem. Ennek első alfejezete azonosítja a magyar etnoregionalista pártok univerzumát, majd behatárolja a vizsgálandó mintát, továbbá a második megállapítja, mik a tárgyalandó esetek, illetve bemutatja az adatokat és az eredményeket. Végül a zárófejezetben az adatfeldolgozás eredményeiből leszűrhető következtetéseket fogalmazom meg.

Elméleti megfontolások

Az etnoregionalista párt fogalma

A nyugat-európai országok pártjai között észlelt hasonlóságok alapján *politikai családok* határozhatók meg. A bevezetett fogalom kapcsán szükséges tisztázni, melyek alkalmazhatóságának földrajzi határai. E tekintetben először azt kell megjegyezni, hogy Európa története sajátos és – a Kelet-Közép-, valamint Délkelet-Európában meg- és átélt negyvenöt év „létező szocializmustól” eltekintve – többnyire egységes. Másodsorban, amint Janda is megjegyzi, a pártelméleti kutatások élvonalába mindig is a nyugat-európai szerzők s az ő munkáik tartoztak.⁶ Nem véletlen tehát, hogy a pártcsaládok elméletének mindkét úttörője – Seiler és Beyme – az Európa egységes újkori politikatörténetére építő rokkani törésvonal-paradigmából⁷ kiindulva Nyugat-Európára érvényes pártcsaládelméletet és felosztást dolgoz ki. Az utóbbi a politikatudományban konvencionálisan nyugatinak nevezett, de valójában nem Európában vagy attól nyugatra található demokratikus országokat is megpróbált bevenni elemzésébe (éspedig Ausztráliát, az Egyesült Államokat, Izraelt, Japánt, Kanadát és Új-Zélandot), ám kevés sikerrel. Ware a német politikatudós munkáját értelmezve rámutat, hogy a séma az „európai liberális demokráciákon” kívül talán leginkább Ausztráliára vonatkoztatható, más országok esetében már nem könnyű funkcionális „ekvivalenciákat találni”.⁸ Mindezek ismeretében s tekintettel Mair és Mudde alapvető megjegyzésére, miszerint „a politikai családok [...] fogalmának a bevezetése a pártokat tanulmányozó összehasonlító kutatások *sine qua non*ja”,⁹ a kérdés, hogy alkalmazható-e a fogalom Kelet-Közép- és Délkelet-Európa vonatkozásában, semmiképpen nem kerülhető meg.

A választ pedig egy elméleti és két empirikus érvből lehet levezetni. Seilernek a témakörre vonatkozó írásaiból az az elsődleges teoretikus tanulság vonható le, hogy bár sem a rokkani modell, sem a belőle eredeztethető politikai családok nem univerzális jellegűek, és nem is alkalmazhatóak a földkerekség összes régiójára, a modell szellemét megőrizve mindkét elméletet ki lehet terjeszteni – legalábbis (Kelet)-Közép-Európára meg Délkelet-Európa katolikus többségű országaira.¹⁰ A kérdéses régiókra vonatkozó első empirikus általánosítás, amire támaszkodom, Beyme legutóbbi pártelméleti munkájának egyik megállapítása. Eszerint:

⁶ Janda, Kenneth: *Comparative Political Parties. Research and Theory.* = *Political Science. The State of the Discipline.* II. Szerk. Finifter, Ada W. Washington D.C. 1993. 163–164.

⁷ Lásd Lipset, Seymour Martin–Rokkan, Stein: *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. An Introduction.* = Uőök: *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives.* New York 1967. 1–64; Rokkan, Stein: *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development.* New York–Oslo 1970. 72–144.

⁸ Vö. Ware, Alan: *Political Parties and Party Systems.* Oxford 1996. 24–26.

⁹ Mair, Peter–Mudde, Cas: *The Party Family and Its Study.* Annual Review of Political Science I(1998). 212.

¹⁰ Seiler, Daniel-Louis: *Pot fi aplicate clivajele lui Rokkan în analiza partidelor politice din Europa centrală?* = *Partide politice și democrație în Europa centrală și de est.* Szerk. De Waele, Jean-Michel. Buc. 2003. 139, 141–165. Lásd még Seiler, Daniel-Louis: *Partidele politice din Europa.* Iași 1999. 115–148.

„A demokrácia megszilárdulásának szakaszában, fokozatos stabilizálódással egy időben a pártrendszerek s a bennük megfigyelhető kulturális, etnikai megvallási törésvonalak egyre inkább a nyugatra jellemző bal–jobb séma szerint rendeződtek újra.”¹¹

A második tapasztalati tény, hogy Szlovákia és Szlovénia EU-tagállamok, Románia vélhetően nemsokára azzá válik, Horvátország pedig egy esetleges újabb bővítés alkalmával ugyancsak EU-tagállam lehet. Következésképpen az első két ország pártjainak képviselői már tagjai az Európai Parlamentben működő frakcióknak s a pártok közül némelyek a frakciók háttérét képező pártszövetségeknek is, továbbá az utóbbi két ország pártjai a kérdéses nemzetközi szövetségekben társult tagi, kiküldött politikusaik pedig az EU parlamentjében megfigyelői státussal rendelkeznek.¹² (Ezek az észrevételek természetesen összhangban állnak a német politikatudós kijelentésével.) Következésképpen úgy vélem, hogy e három megállapítás igazolja a fogalom alkalmazhatóságát, s bár az adaptálás gondos mérlegelést igényel, az etnoregionalista pártok ebben a vonatkozásban még a bekezdésben nem említett ortodox többségű Szerbia és Ukrajna esetében sem jelenthetnek gondot.

Miután bebizonyítottam, hogy a fogalom – bizonyos megszorításokkal ugyan, de – alkalmazható a kutatásom eseteit jelentő országok pártrendszerének a jellemzésére, röviden arról írnék, hogy melyek az ismert politikai családok, s miként azonosíthatók a tagjaik. Nos, az utóbbi célból többnyire három megközelítés használatos. A hasonlóságok első csoportját figyelembe vevő *genetikus módszer* a pártok *eredetét és keletkezési körülményeit* tanulmányozza, azaz a kezdeti mobilizáció történelmi feltételeit, valamint azokat az érdekeket, amelyek képviselést az egyes pártok felvállalták. A második, a *behaviourális megközelítés* a pártok viselkedését veszi szemügyre, vagyis azt, hogy milyen *nemzetközi kapcsolatokat* tartanak fenn: mely nemzetközi pártszövetségnek vagy intézményesült multinacionális politikai csoportosulásnak, például az Európai Parlament melyik frakciójának a tagjai. A harmadik, a *diskurzusorientált eljárás*, a pártok által szorgalmazott *politikákat és/vagy* újabban ezek *ideológiáját* mint az identitásukat tükröző elv- és értékrendszereket elemzi.¹³ Végül, az ismert pártcsaládok vonatkozásában, az elmélet német úttörője tíz politikai családot azonosított: a liberális pártok, a konzervatív pártok, a munkáspártok, az agrárpártok, a keresztény pártok, a kommunista pártok, a fasiszta pártok, a proteszt pártok, a környezetvédő pártok, valamint a dolgozatomban vizsgált „regionális és etnikai pártok” családját.¹⁴

A bevezetésben ismertetett okokból, illetve amiatt, hogy a politikatudósok természetesen a meghatározó (kereszténydemokrata, konzervatív, liberális és szocialista) politikai családok pártjaira összpontosítottak, szisztematikus kutatások nem születhettek az etnoregionalista pártokkal kapcsolatban. Ez részben magyarázza is azt, hogy nem alakult ki terminológiai konszenzus a pártcsalád elnevezésének vonatkozásában, illetve azt a tényt, hogy az idevágó *terminus*

¹¹ Beyme, Klaus von: *Parteien im Wandel. Von den Volksparteien zu den professionalisierten Wählerparteien*. Wiesbaden 2000. 69. (Kiemelés tőlem.)

¹² Vö. Enyedi Zsolt–Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek*. Bp. 2001. 289–290.

¹³ Vö. Gallagher, Michael–Laver, Michael–Mair, Peter: *Representative Government in Modern Europe*. 2nd rev. ed. New York 2000. 202–203; Mair, Peter–Mudde, Cas: *i. m.* 214–215, 220. Lehetséges egy negyedik megközelítés is, amely (elsősorban) a pártok viselte címkére vagy hivatalos nevékre épít. Lásd Beyme, Klaus von: *Parteien in Westlichen Demokratien*. 2. überarb. München 1984. 13–14; Seiler, Daniel-L[ouis]: *Les partis politiques en Europe*. 2ème édition. Paris 1982. 7; Mair, Peter–Mudde, Cas: *i. m.* 215, 220–221. Az előző megjegyzés részben arra is utal, hogy nem kizárt a felsorolt kritériumok kombinálása sem. Vö. Beyme, Klaus von: *i. m.* 14; Lane, Jan-Erik–Ersson, Svante O.: *i. m.* 103–111; Mair, Peter–Mudde, Cas: *i. m.* 223, 225–226.

¹⁴ Beyme, Klaus von: *i. m.* 5, 36–37, 160–174. (A munkáspárti megnevezés tulajdonképpen gyűjtőnév, amely egyaránt vonatkozik a szocialista, a szociáldemokrata és a laburista vagy munkáspártokra. Lásd még Enyedi Zsolt–Körösényi András: *i. m.* 79; Seiler, Daniel-L[ouis]: *i. m.* 23–35.)

technicusok terén a bőség zavarával küszködünk. A továbbiakban röviden érzékeltetném ezt a helyzetet. Gallagher, Laver és Mair „regionalista és nacionalista” vagy „szubnacionális és regionalista” pártokról beszél, ám ezeket reziduális kategóriaként tartják számon,¹⁵ ami további alapot szolgáltat korábbi megjegyzésemnek, miszerint az etnoregionalista pártok univerzuma s az ezzel kapcsolatos jelenségek szórványosan kutatott témák – vagy legalábbis a közelmúlttól eltekintve azok voltak. Müller-Rommel a kis pártok nyolc családját határozza meg, amelyek között ott találjuk a különböző kisebbségi csoportok érdekeit védő „regionalista és nacionalista” pártokat,¹⁶ Seiler pedig az „autonomista pártokról” írt monográfiát, bár más műveiben az előbbi elnevezés szinonimáiként a perifériavédelmező pártok (*partis périphéristes*), az „etnonacionalista és regionalista” pártok, valamint a „regionalista pártok” (*partis régionalistes*) kifejezéseket is használja.¹⁷ A szakirodalomban az előbbieken kívül az „etnikai párt” (*ethnic party*), „etnikai alapú párt” (*ethnically based party*) vagy éppenséggel az „etnopolitikai párt” (*ethnopolitical party*) kifejezéssel is találkozunk.¹⁸ S végül hadd említsek meg két igencsak ideillő gyűjteményes kötetet. A frissebbik címében a regionalista megnevezés szerepel, s a legtöbb szerző is ezt használja, de az etnoregionalista meg a nacionalista jelzők is felbukkannak.¹⁹ A korábban napvilágot látott kiadvány²⁰ szerzői a nyugat-európai etnikai és regionalista mozgalmak egybeesése következtében az átfogóbb „etnoregionalista pártok” szakkifejezést részesítik előnyben, amelyet pontosabbnak tekintek, s következetesen használok is írásaimban, mégpedig három okból. Elsősorban azért, mert a ‘párt’ fogalmának e jelzője a jelenkori politikának azt a két igen fontos aspektusát tükrözi, amelyekre a szóban forgó pártok követeléseiket alapozzák: az etnicitást meg a regionalizmust. Másodsorban pedig azért cselekszem így, mert a nacionalista, autonomista stb. melléknevek inkább csupán a követelések „radikalizmusára” vonatkozó fokozati – nem pedig releváns minőségi – különbségeket jelölnek.²¹ Végül, s ez talán erősebb indok is az előbbinél, a nacionalista jelző önmagában nem tesz különbséget a(z új) szélsőjobboldali pártokra jellemző agresszív, xenofób – jobbára többségi – és a rendszerint védekező jellegű kisebbségi nacionalizmus között.

¹⁵ Gallagher, Michael–Laver, Michael–Mair, Peter: *Representative Government in Modern Europe*. New York 1995. 182, 201–204. Lásd még uók: *Representative Government in Modern Europe*. 2nd rev. ed. New York 2000. 227–228.

¹⁶ Müller-Rommel, Ferdinand: *Small Parties in Comparative Perspective. The State of the Art*. = *Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives*. Szerk. Müller-Rommel, Ferdinand–Pridham, Geoffrey. London 1991. 1–22.

¹⁷ Az egyes megnevezéseket lásd rendre a felsorolt művekben: Seiler, Daniel-Louis: *Les partis autonomistes*. 2ème édition. Paris 1994; Uő: *Les partis politiques en Europe*. 2ème édition. Paris 1982. 83. és Uő: *Partidele politice din Europa*. Iași 1999. 91; uo. 20; illetve Uő: *Défendre la périphérie*. = Delwit, Pascal (szerk.): *i. m.* 21.

¹⁸ Lásd rendre Chandra, Kanchan: *Why Ethnic Parties Succeed. Patronage and Ethnic Head Counts in India*. Cambridge 2004; Gunther, Richard–Diamond, Larry: *Types and Functions of Parties*. = *Political Parties and Democracy*. Szerk. Diamond, Larry–Gunther, Richard. Baltimore–London 2001. 22; Horowitz, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*. 2nd. ed. Berkeley–Los Angeles 2000. 291; Ishiyama, John T.: *Ethnopolitical Parties and Democratic Consolidation in Post Communist Eastern Europe*. Paper presented at the Annual Meeting of the International Society for Political Psychology. Seattle WA – July 1–4, 2000. (Manuscript.)

¹⁹ Lásd Delwit, Pascal (szerk.): *i. m.*

²⁰ De Winter, Lieven–Türsan, Huri (szerk.): *i. m.* Érveiket lásd az utóbbi társszerkesztő bevezető tanulmányában – Türsan, Huri: *i. m.* 5. (Az etnicitással szembeni [politika]tudományos fenntartásoknak újabb beszédes bizonyítékát a kötet címe nyújtja, hiszen az egyik szerkesztő tanúsága szerint a kiadó volt az, aki ragaszkodott az ‘etno’ előtag elhagyásához. [Lieven De Winter szóbeli közlése. Elhangzott a *Les partis régionalistes en Europe. Un acteur en développement* című nemzetközi konferencián. Brüsszel, 2004. február 27–28.] Ezzel szemben maga a tény, hogy manapság nemzetközi konferenciák kizárólagosan az etnoregionalista pártokkal foglalkoznak, és eredményeiket tudományos kiadványokban teszik közzé, talán éppen e pártok megnövekedett jelentőségét igazolja vissza, s legitimitást kölcsönöz a kérdéses politikai szereplők önálló [s esetleg új] politikai családként való konceptualizálására – amint erre én is próbálok utalni.)

²¹ Vö. De Winter, Lieven: *i. m.* 204–208.

Ha a regionalizmus kérdésköre keltette fel érdeklődésüket, a pártokat, a választási rendszerek hatásait meg a választói magatartást tanulmányozó kutatók nemrégiben még a választási eredmények regionális mintáit próbálták azonosítani és ezekre magyarázatot találni. Következésképpen a valamilyen okból kifolyólag regionálisan koncentrált szavazóbázissal rendelkező pártok inkább a magyarázat egyik, nem pedig a vizsgálat központi elemeként jelentkeztek.²² Ha ellenben a cél az etnoregionalista pártok tanulmányozása, a(z etno)regionalista jelenségek megtevesztő sokfélesége nem elegendő indok arra, hogy eltekintsünk a fogalmi pontosság követelményétől, és kimerítő leírásra törekedve eklektikus képet fessünk a kérdéses jelenségekről, amint ezt Urwin a korábbi szemléletnek megfelelően teszi.²³ Megközelítésében ugyanis elégséges a vizsgálat tárgyát képező szereplők univerzumát a (pártok által érzékelt) regionális támogatottságra építő választási stratégiák alapján behatárolni és felosztani anélkül, hogy a pártcsaládokra vonatkozó definíciós kérdésekre figyelni kellene. Így a brit politikatudós alkotta taxonómia három osztályt különböztet meg: az országos pártokat (*'nationwide' parties*), amelyek mindenik országgrészben harcra szállnak mindenik megszerезhető parlamenti mandátumért; a kvázi-országos pártokat (*'imperfectly nationwide' parties*), amelyek mindenik vagy majdnem mindenik országgrészben állítanak néhány jelöltet, és a „kizárólagos” pártokat (*'exclusive' parties*), amelyek csak egy (pár) régióra összpontosítanak. Az utóbbi kategóriába tartoznak az elégtelen forrásaik, illetve a választási rendszer szeszélyei következtében ország-szerte versenyezni képtelen kisebb szervezetek és a „szokványosan autonomistának vagy regionalistának tekintett pártok”.²⁴ Ez a különbségtétel az idézett szerző számára mondhatni lényegtelen, a jelen tanulmány szempontjából viszont alapvető, hiszen kétségtelenül hasznos elkülöníteni a *regionális*, azaz regionálisan koncentrált választói bázissal rendelkező, de semmilyen sajátos etnikai vagy regionális identitást mozgósítani nem szándékozó pártokat a ténylegesen *etnoregionalista*, azaz etnoregionalis szavazóbázist etnoregionalista – etnikai és/vagy regionalista – követelések hangoztatása által megszólított pártoktól. Tehát, miként Müller-Rommel is leszögezi, a legsürgetőbb feladat éppen „[a szóban forgó] pártok univerzuma empirikus definíciójának”, valamint a különböző szempontú vizsgálatukat megalapozó elemzési-értelmezési keretnek a kidolgozása.²⁵ Ennek megfelelően előbb a meghatározás kérdésével foglalkozom, ugyanis megoldása elengedhetetlen az etnoregionalista pártok univerzumának behatárolása szempontjából, beszéljünk akár (Kelet)-Közép- vagy Délkelet-Európáról, akár kontinensünk egészéről.

A definíciós gondokat elsősorban három probléma okozza, amelyek közül az első a pártjellegre, az utóbbi kettő pedig a szereplők etnoregionalista természetére vonatkozik. Először is bizonyos regionálisan koncentrált szervezetek inkább nyomásgyakorló csoportként viselkednek, nem pártként; mások pedig, bár pártként definiálják önmagukat, nem vesznek részt a választásokon, ezzel is tiltakozva az általuk illegitimnek tartott uralom ellen.²⁶ Viszont számos más szervezet

²² Lásd például Hearl, Derek–Budge, Ian–Pearson, Bernard: *Distinctiveness of Regional Voting. A Comparative Analysis Across the European Community (1979–1993)*. Electoral Studies XV(1996). no. 2, 167–182; Irvine, William P.: *Measuring the Effects of Electoral Systems on Regionalism*. Electoral Studies VII(1988). no. 1, 15–26.

²³ Urwin, Derek: *i. m.* 227–232.

²⁴ Uo. 228–229.

²⁵ Müller-Rommel, Ferdinand: *Ethnoregionalist parties in Western Europe. Theoretical considerations and framework of analysis*. = De Winter, Lieven–Türsan, Huri (szerk.): *i. m.* 18.

²⁶ Ilyenszerű viselkedésmód jellemezte hosszú időn keresztül az északír katolikus közösség pártjait, a *Social Democratic and Labour Party* (SDLP) és a *Sinn Féin* (SF). Bár 1955-ig a SF nem ismert el a szigeten autoritást gyakorló három parlament – a brit, az északír és az ír – közül egyet sem, a két párt később rendszerint nem bojkottálta sem a regionális, sem az országos választásokat, noha tagjaik időnként – különféle politikai okokra hivatkozva – nem vették át elnyert mandátumaikat sem a Stormontban, sem Westminsterben. (Day, Alan és mtsai [szerk.]: *i. m.* 611–612.) Hasonlóképpen a

jelöltek állít az országos, a regionális, a helyi vagy éppenséggel az euroválasztások alkalmával abból a célból, hogy részt vehessen a hatalom gyakorlásában, s így megvalósíthassa politikai céljait. Másodsorban egyes pártok etnikai meg regionalista követelései – beleértve a nyíltan hirdetett elszakadást – egyre gyakrabban vegyülnek szociál- és gazdaságpolitikai célokkal, sőt alá is rendeződnek nekik. Mi több (etno)regionalista hitvallásuk olykor valamely klasszikus ideológia elemeivel ötvöződik, amit az a tény mutat, s egyszersmind legitimál, hogy nem az 1981-ben hat regionalista párt által *Európai Szabad Szövetség*ként alapított, majd 1994-ben *Európai Szabad Szövetség – Európa Népeinek Demokrata Pártjára* átkeresztelt és valódi „europárttá” formált tömörülésnek a tagjai. Az ilyen esetekben igen nehéz eldönteni, melyek az elsődleges céljai egy ilyen pártnak (amelyek alapján kellene megtörténnie a besorolásnak), illetve melyek a másodlagosak.²⁷ Végül, és ez a fontosabb, illene megkülönböztetni azokat a pártokat, amelyek állami forrásokat és különböző jogokat igyekeznek potenciális támogatóik számára megszerezni azoktól, amelyek fasisztoid, xenofób retorikával lépnek fel annak érdekében, hogy a támogatóikkal értelemszerűen nem azonos, „nemzetidegennek” tartott csoportokat akadályozzanak meg bizonyos jogok gyakorlásában és források élvezetében. (Sajnos a kétféle diskurzus elegyedése legalább két esetben majdnem megoldhatatlan feladat elé állítja a kutatókat. Az 1977 és 2004 között működő *Vlaams Blok*ot hajlamosak inkább szélsőjobboldalinak titulálni, azonban a *Lega Nord* tekintetében többnyire tartózkodnak az állásfoglalástól.²⁸)

A fogalmi pontosság elérésének – vagyis a kategóriába tartozó összes elem felölésének s minden oda nem illő kiszűrésének – egy lehetséges módozata az *etnoregionalista pártok minimáldefiníciójának*²⁹ a kidolgozása mégpedig oly módon, hogy az mind az *etnoregionalista*, mind a *pártjelleg* tekintetében minimális s egyúttal az empirikus elemzésekben lakmuszpróba módjára alkalmazható legyen. Ez az eljárás biztosítja az előbb említett három nehézség leküzdését s a további csapdák elkerülését is. Mielőtt erre rátérnék, célszerű áttekinteni a szakirodalomból ismert meghatározásokat.

A definíciók közös jegye, hogy a politikai családok azonosítását elősegítő négy kritériumból általában kettőre építenek: egyfelől a genetikai, szociológiai terminusokban leírhatókra,

Monarchia etnikai pártjai a századfordulóig az ún. passzivitás politikáját alkalmazták, vagyis nem vettek részt a választásokon. (Pölsökei Ferenc: *i. m.* 516–517.) Végül tanulmányom szempontjából fontos hangsúlyoznom, hogy a *Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége* (VMDK) ugyancsak bojkottálta a 2003. december 28-án megtartott szerb parlamenti választásokat. (Balogh Levente: *Képviselőt nélkül maradt a délvédeli magyarság a belgrádi parlamentben*. Krónika V(2003). 299. sz. 1.)

²⁷ Vö. Müller-Rommel, Ferdinand: *i. m.* 19; Delwit, Pascal: *i. m.* 10–11; Gordin, Jorge P.: *i. m.* 151. (Lásd még Lynch, Peter: *Le délitement du régionalisme suite à l'élargissement de l'Europe? Le futur de l'Alliance libre européenne-PDPE*. = Delwit, Pascal [szerk.]: *i. m.* 85.)

²⁸ Vö. Müller-Rommel, Ferdinand: *i. m.* 19; Delwit, Pascal: *i. m.* 11. A két párt besorolására nézve lásd még Bouillaud, Christophe: *La Ligue Nord et les politiques publiques italiennes. Influence, instrumentalisations et échecs (1991–2004)*. = Delwit, Pascal (szerk.): *i. m.* 119–123; Gordin, Jorge P.: *The Electoral Fate of Ethnoregionalist Parties in Western Europe: A Boolean Test of Extant Explanations*. Scandinavian Political Studies XXIV(2001). no. 2, 150; Ignazi, Piero: *The Silent Counter-Revolution. Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe*. European Journal of Political Research XX(1992). no. 1, 3–34; Enyedi Zsolt–Körösényi András: *i. m.* 292; Gallagher, Michael–Laver, Michael–Mair, Peter: *i. m.* 224; Uők: *Representative Government in Modern Europe*. New York 1995. 200, 203; Mair, Peter–Mudde, Cas: *i. m.* 217. (A *Lega Nord*dal kapcsolatos zavart mi sem illusztrálja jobban, mint a brit szerzőhármas könyve két egymást követő kiadásában olvasható, egymásnak ellentmondó klasszifikáció. Ez önmagában nem tévedés, hisz a pártok viselkedésükben, diskurzusukban rendszerint a társadalmi körülmények változásához alkalmazkodnak, s nem kizárt, hogy az északolasz párt is ezt tette időközben.)

²⁹ Valamely fogalom meghatározása *minimáldefiníciónak* minősül, ha csak az entitás meghatározásához föltétlenül szükséges ismérvekre összpontosít, a többi jellemzőt pedig hipotetikusnak, változóknak tekinti. Így egyértelműen szétválasztja a definíció szerint igazaknak tekintett tulajdonságokat, amikről kijelenti, hogy jellemzik az entitást, valamint az empirikus vizsgálat hatáskörébe tartozókat. Lásd Sartori, Giovanni: *Parties and Party Systems. A framework for analysis*. 2nd. ed. Essex 2005, ECPR Press (ECPR Classics). 55–57.

másfelől pedig az ideológiai, programatikus jellemzőikre.³⁰ Természetszerűen eltérések is észlelhetők közöttük, s ezek kétfélek. Az első különbség a meghatározó ismérvek számában, a második a két szociológiai jellemző – az etnicitás és a regionális kötöttség – megjelenítésében mutatkozik. Például Horowitz kizárólagosan a szociológiai elem segítségével értelmezi az *etnikai pártokat* mint olyan szereplőket, amelyek „[szavazói] támogatottsága zömmel egy azonosítható etnikai csoportnak (vagy etnikai csoportok együttesének)” tulajdonítható. Ezzel a meghatározással egyenértékűek azok, amelyek a szóban forgó pártokat az általuk képviselt csoport érdekeinek védelmében létrehozott vagy a saját etnikai csoport szavazatait mobilizálni igyekvő szervezeteknek tekintik.³¹ Kellően árnyalt megfogalmazásban:

„*Etnikai párt* az a párt, amely mások kizárása érdekében önmagát nyíltan valamely sajátos etnikai kategória vagy kategóriacsoport ügyének szószólójaként ábrázolja, s [a továbbiakban] főként erre alapozza a választók mozgósítását célzó stratégiáját.”³²

Az előbbiekhöz hasonló, ám bizonyos mértékben eurocentrikus definíció szerint az *etnoregionalista pártok* közös vonásai: (1) az országokon belüli (más szóval szubnacionális) területi határvonalak, valamint (2) a kizárólagos és sajátos csoportidentitással rendelkező etnokulturális kategória.³³ Az egy, illetve a két ismérvre alapozó meghatározások közötti átmenetet jelentő értelmezésekre példa Seiler alábbi definíciója, amely az általa „autonomistának” nevezett (*etno*)*regionalista pártok* programjának tételes tartalmára csak homályosan utal mondván, hogy ezek lényege

„...a nemzetállami közösségekben foglalt s attól önmagukat különbözőnek érző helyi társadalmak politikai akarátát közvetíteni. E program mind célja, mind az ehhez rendelt eszközök tekintetében lehet többé vagy kevésbé radikális.”³⁴

Végül a második kategória meghatározásai egyenlő mértékben figyelnek a strukturális és a programatikus ismérvekre, *locus classicus*uk pedig Müller-Rommel idevágó tanulmánya, amelyben azt olvashatjuk, hogy:

„az etnoregionalista pártok [...] a kulturális önazonosságuk elismerését követelő s ezáltal valamely nemzetállam intézményi, esetleg demokratikus berendezkedését is megkérdőjelező, földrajzi szempontból koncentrált periferikus kisebbségek törekvéseire hivatkoznak.”³⁵

A leltárba vett meghatározásokkal kapcsolatban négy dolgot szükséges megjegyezni. Mindenekelőtt azt, hogy az idézett szerzők kivétel nélkül a minimáldefiníció stratégiáját követték. Igaz, csak az etnikai és/vagy a regionalista jelleg meghatározásával foglalkoztak, s nem fordítottak kellő figyelmet arra, hogy tulajdonképpen mitől párt egy szervezet. Elemzésem szempontjából azonban az utolsó meghatározást tovább lehetne „minimalizálni”, hiszen a periferi-

³⁰ Ezt a két megközelítést preferálják, éppenséggel komplementer jelleggel, a pártcsaládok kutatásának módszertanát taglaló dolgozat szerzői is. Lásd Mair, Peter–Mudde, Cas: *i. m.* 215, 223–226.

³¹ Lásd Horowitz, Donald L.: *i. m.* 291; Lane, Jan-Erik–Ersson, Svante O.: *i. m.* 104; Gunther, Richard–Diamond, Larry: 22–23.

³² Chandra, Kanchan: *i. m.* 3. (Kiemelés a szerzőtől.)

³³ Türsan, Huri: *i. m.* 5. Érdekes, hogy a minimáldefiníciós stratégiához hűen a török politológus az etnoregionalista pártok programba foglalt követeléseit nem definíciós, hanem elsődleges változó, empirikus kutatások által vizsgálандó ismérvenek tekinti (uo. 5–6.). Lásd még De Winter, Lieven–Türsan, Huri: *Les partis ethno-régionalistes en Europe*. Revue internationale de politique comparée V(1998). no. 1, 152. Idézi Delwit, Pascal: *Les partis régionalistes, des acteurs politico-électorales en essor? Performances électorales et participations gouvernementales*. = Uő: *i. m.* 52.

³⁴ Seiler, Daniel-Louis: *Les partis autonomistes*. 2ème édition. Paris 1994. 12.

³⁵ Vö. Müller-Rommel, Ferdinand: *i. m.* 19. Lásd még Gordin, Jorge P.: *i. m.* 150–151.

kus helyzetet meg a földrajzi koncentrációt lehet változóknak is tekinteni, nem csak definíciós kritériumoknak, sőt bizonyos elemzésekben pont így kell eljárni. Másodsorban az is szembe-szökő, hogy a kutatók vizsgálta földrajzi egységek – Afrika, Dél- és Délkelet-Ázsia meg Nyugat-Európa – eltérő etnodemográfiája olyan különbségeket eredményezett, amelyek a továbbiakban más és más tipológiákhoz is vezet(het)nek. Következésképpen – mivel általános érvényű meghatározást aligha lehet találni – a jelen kutatás operacionális definíciójának, akárcsak a politikai családok elméletének, szűken értelmezett alkalmazási területe Európa lesz. A kontinens egészére történő kiterjesztés azonban problémamentes, hisz Kelet-Közép- és Délkelet-Európában is együtt jelentkezik az etnicitás s a regionalizmus. Harmadsorban arra kell figyelni, hogy az etnoregionalista pártok univerzumának behatárolásakor némely szerzők a meghatározásban szereplő ismérv(eken) kívül a pártcímét is figyelembe vették. S végül az sem közömbös, hogy az első szemléletmód – amint az alábbiakban is látni fogjuk – pontatlanul és kissé tágan határozza meg az etnoregionalista pártok univerzumát, a második pedig túlságosan leszűkíti azt, hiszen számos kevésbé ambiciózus célokat követő etnoregionalista párt is létezik.³⁶

A szakirodalomban olvasható meghatározásokból leszűrt tanulságok alapján saját definícióm megfogalmazásával folytatom, s amint már említettem, az *etnoregionalista* és a *pártjelleg* értelmezésére egyaránt kitérek. Az utóbbi vonatkozásban kutatási témámhoz kell igazítanom Sartori minimáldefiníciójának rövidített változatát s azt a tényt, hogy valamely szervezet jelöltjei bekerülnek-e vagy sem a képviselői testületekbe, nem a *pártjelleg* („pártság”) kritériumaként, hanem a választási siker mutatójaként kell kezelnem. A *pártjelleg* egyetlen kritériuma következésképpen a vizsgált szervezetek részvétele a választásokon, hiszen ez a közhivatali pozíciók, valamint a politikaformálásban (*policy-making*) való részvételi jog megszerzésének demokratikus útja.³⁷ A (párt)szervezetek *etnoregionalista jellegét* a felsorolt definíciókhoz hasonlóan strukturális és diszkurzív ismérvek alapján határozom meg. Ezért bizonyos hozzárendelt tulajdonságok (*ascriptive qualities*) jellemezte kisebbségi csoport sajátos, hozzárendelt (*ascriptive*) kulturális identitásának s ebből eredően sajátos érdekeinek a kifejezésére, elismerésére, védelmezésére irányuló elsődleges politikai törekvésként értelmezem. Hozzárendelt tulajdonságon e kontextusban etnikai, regionális vagy etnonacionális hovatartozást, (anya)nyelvet, illetve vallást értek; továbbá a szóban forgó csoportok sajátos érdekei közé sorol-

³⁶ E vonatkozásban elég felidézni Seiler korábbi meghatározását, valamint Türsan érvelését. (Lásd Türsan, Huri: *i. m.* 6.)

³⁷ Vö. Sartori, Giovanni: *i. m.* 57. A pártjelleg minimáldefiníciós értelmezésével szemben viszont fenntartások fogalmazhatók meg. Horowitz például azt veti fel, hogy komparatív elemzésekben a minimáldefiníció helyett a funkcionális meghatározás is számításba jön, azonban ez mintha éppen „pártságuktól” fosztaná meg az etnikai pártokat. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, mennyire helytálló az amerikai politikatudós érvelése, röviden át kell tekintenünk a pártok funkcióit. A szakirodalom általában a következő nyolc funkcióval számol: (1) az értékek, preferenciák és érdekek kifejezése meg tagolása, (2) az érdekek aggregációja, (3) a közvélemény, a szavazat meg a politikai témák (*issues*) strukturálása, (4) a társadalmi mobilizáció és integráció, (5) a politikai szocializáció és rekrutáció, (6) a kormányzati funkció, (7) a politikai rendszer legitimitásának és stabilitásának az erősítése, illetve (8) kétirányú kommunikációs csatorna és kapocs (*linkage*) létesítése az állam és az állampolgárok között. Nos, az (európai) etnoregionalista pártok tulajdonképpen ellátják ezeket a funkciókat, bár az amerikai szerzőnek talán igaza van abban, hogy más pártokhoz képest kevésbé aggregatívák, programjuk kevésbé átfogó. Az előző megállapítás már önmagában elegendő ahhoz, hogy rámutassak, a pártjelleg funkcionális definiálása sem vezetne zsákutcába. Sőt Enyedinek és Körösiényinek a Sartori-féle minimáldefiníciót kiegészítő kritériumlistája ismeretében a program átfogó jellege értelmezhető kvantitatív változóként, ami azt jelenti, hogy nem azt kell vizsgálni, átfogó-e vagy sem egy párt programja, hanem azt, hogy mennyire az. Továbbá abból, hogy e vonatkozásban kevésbé pártsterű egy politikai szervezet, korántsem következik, hogy más szempontok szerint nem az. (Vö. Horowitz, Donald L.: *i. m.* 296–297; Enyedi Zsolt–Körösiényi András: *i. m.* 15.) Különbön is kimutatható, hogy ennél jobban aggregálja az érdekeket egy párt, annál gyengébben artikulálja, tagolja azokat és fordítva. (Vö. Janda, Kenneth: *i. m.* 170.)

lom az általuk lakott régiók hangsúlyos fejlesztését is.³⁸ Tehát a csoport periférikus helyzetét és egy adott térségbe való összpontosulását változóknak, nem definíciós kritériumoknak tekintem, még akkor is, ha a nemzeti vagy etnikai kisebbségeknél rendszerint mindkét jellemzővel találkozunk. A meghatározást azért fontos e tekintetben az elengedhetetlenül szükséges ismérvekre korlátozni, mert a kisebbségi csoportok regionális koncentrációja jelentős mennyiségi eltéréseket mutat(hat), s ennek következtében igen valószínű, hogy mint magyarázó változó hatással lehet a választási sikerre. Fontos megjegyeznem azt is, hogy a szervezet hivatalos nevét nem tekintem az etnoregionalista jelleg mutatójának. A név ugyanis megtévesztő lehet, hiszen léteznek olyan pártok is, amelyek – nevük ellenére – nem törnek lándzsát etnoregionális érdekek és politikák mellett, s fordítva: ismerünk olyan etnoregionalista pártokat, amelyek nevében nem történik utalás ezen jellegükre.³⁹

Végezetül leszögezném, hogy az itt kidolgozott definíciót azért tartom előnyösnek, mert az etnoregionalista és a pártjelleg összesen három minimáldefiníciós kritériuma közül kettő, éspe-dig a választásokon való részvétel meg a strukturális-szociológiai ismérv – a szavazateloszlás regionális mintázatának (vizuális) megfigyelése által –, azonnal tesztelhető. A programatikuss-ideológiai kritérium tesztelése sajnos nem képzelhető el azonnali eredményt szolgáltató lak-muszpróbaként, ami ellenben azt jelenti, hogy az etnoregionalista – vagy a jelen esetben a ma-gyar etnoregionalista – pártok univerzumának a lehető legpontosabb behatárolása alternatív vizsgálat(ok) bevezetését szükségelteti. A következő alfejezet egy ilyen tesztesyűttes elméleti megalapozását és kidolgozását célozza.

³⁸ A parsonsi szociológia *hozzárendelt* vagy „tulajdonított tulajdonság” – más szóval *tulajdonítás* vagy *minőség* – fogalmára utalni a sajátos politikai kultúrát megjelenítő és regionálisan koncentrált szavazóbázissal rendelkező, de nem etnoregionalista kis pártok, mint a *Szabad Demokraták Szövetsége* (SZDSZ) Magyarországon vagy a keletnémet utódpárt, a *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS) kizárása miatt volt szükséges. (A fogalomról lásd Staubmann, Helmut: *Cselekvéseméleti rendszerelmélet – Talcott Parsons. = Szociológiaelmélet*. Szerk. Morel, Julius és mtsai. Bp. 2000. 165.) (Persze a definíció még így sem teljességgel problémamentes. Tudniillik a pártprogramok kutatásának konvencióit figyelembe véve mennyiségi tartalomelemzéssel megállapítható, hogy melyek egy párt lényegesebb politikai törekvései, de azt aligha van módunk megismerni, hogy melyek egy kisebbség valós érdekei. Viszont ez a gond a Müller-Rommel-féle meghatározás esetében is jelentkezik a kisebbségek törekvéseire való utalás formájában. A problémát pedig az okozza, hogy az etnoregionalista pártok nemcsak ráhangolódnak az etnoregionalista mozgalmakra, hanem mobilizációs szereppel is bírnak, tevőlegesen e mozgalmak élére állnak, s következőképpen egyaránt alakítják a politika folyamatát, valamint a politikai rendszert. Tehát a kisebbségek tagjainak érdekei és törekvései legfennebb csak részben tekinthetők eleve adottnak, mert bizonyos mértékben olyan endogén elemei a politikai versenynek, amelyeket az etnoregionalista pártok mint „etnikai [politikai] vállalkozók” alakítanak. Vö. Türsan, Huri: *i. m.* 6–7.)

³⁹ (Kelet)-Közép- és Délkelet-Európa posztkommunista országai igen jól példázzák a hivatalos név félrevezető jellegét. Olyan önmagukat etnikai alapúként feltüntető szervezetek, mint a *Magyarok Hazájukért Szerbiáért, Jugoszláviáért* (MHSZJ) vagy a *Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért* (MNMMJ), tulajdonképpen a (volt) kommunista elit létrehozta magyar „ellenpártokként” működtek, s aligha fogalmaztak meg, illetve képviseltek valós kisebbségi követeléseket. Fordítva, azok a pártok, amelyek *Social Democratic and Labour Party*-nak, *Sinn Féin*-nek (Mi Magunk), *Volksunion*-nak (Népi Szövetség) vagy Grönlandon *Siumut*-nak (Előre) nevezik magukat, hogy először nyugat-európai példákat hoznak fel, továbbá a dolgozatban vizsgált országokban az *Együttélés Politikai Mozgalom* (E/PM/), a *Kereszténydemokrata Európa-Mozgalom* (KDEM) és *Kereszténydemokrata Tömörülés* (KDT), valamint a krími tatárok pártként bejegyzett két szervezete – a *Milli Firka* (Nemzeti Párt) és az *Adalet* (Igazságpárt) –, továbbá a törököket képviselő *Dvizsenie zá Prava i Szvobodi/Hak ve Özgürlükler Hareketi* (Jogok és Szabadságjogok Mozgalma) Bulgáriában, politikájukban egyértelműen etnoregionalista jellegűek, noha ez hivatalos nevükből nemigen derül ki. (Különben a névnek valamely politikai család megkülönböztető jegyeként való használata eleve problematikus. Vö. Mair, Peter–Mudde, Cas: *i. m.* 220–221.)

Az etnoregionalista jelleg (egy alternatív) tesztje

Az *etnoregionalista jelleget* egy hárompillérű – avagy három kritériumon alapuló – próba segítségével lehet tesztelni, amely esetében az első két pillér tisztán magatartásbeli elemekre épít, a harmadik pedig a behaviourális elemet „eredetvizsgálattal”⁴⁰ ötvözi. Mindhárom próba arra való, hogy megmutassa: mely szereplőket kellene kizárni az etnoregionalista pártok univerzumából, ám bizonyos szereplők kiszűrése csak akkor indokolt teljességgel, ha mindenik teszt eredménye a kizárás mellett szól.

A vizsgált országokban látszólag joggal lehet *etnikai szavazásról*, vagyis Horowitz értelmezésében „az etnikai választóvonalat áthidaló szavazatcsere hiányáról” beszélni. Így tulajdonképpen – teljes mobilizáció esetén – a választás a kisebbségi csoportok számára etnikai népszámlálás jelleget ölt, s akár a csoporthoz tartozó szavazópolgárok számának a becslésére is használható. Ilyen körülmények között azonnali empirikus alkalmazhatóságot nyer az etnikai pártoknak az amerikai politikatudóstól származó tesztje, hiszen a szerző kijelentése, miszerint „[a] gyakorlatban valamely [etnikai] párt az őt támogató csoport érdekeit fogja szolgálni, vagy [ellenkező esetben] hamarosan elveszíti ezt a támogatást”, hatványozottan érvényes.⁴¹ Tehát az első részpróba egyszerűen a saját bevallásuk szerint kisebbségi érdekeket képviselő pártok választói támogatottságát teszteli azokban az esetekben, amikor ezek vállalták az önálló megmérettetést. Éppen ezért az első ismérvet *önállóan megszerzett etnikai szavazói támogatottságnak* fogom nevezni.

Továbbá az ismertetett parciális teszt kivitelezése annak a küszöbértéknek a meghatározását feltételezi, amely biztonsággal diszkriminál etnoregionalista és etnikai színezetűnek tetsző, de valójában nem etnoregionalista párt között. Ebben De Winter és Mair egy-egy felosztása segít. Mair nyomán kérészerűtlen pártoknak (*ephemeral parties*) vagy tartós jelenlét esetén „törpepártoknak” (*microparties*) hívhatók azok a szervezetek, amelyek rendszerint a voksoknak kevesebb mint 1%-át tudhatják magukénak. Lieven de Winter pedig az etnoregionalista pártokat a (regionálisan koncentrált) kisebbséghez tartozó állampolgárok majdnem összes szavazatával büszkélkedő *hegemonikus pártokra*, az etnikai/regionális szavazatok számottevő hányadát (25–50%-át) begyűjtő *nagy pártokra*, a szavazatok 15–25%-át elnyerő *közepes méretű pártokra* és az etnikai/regionális szavazatok igen kis részét (kevesebb mint 15%-át) megszerző *kis pártokra* osztja.⁴²

Tekintettel arra, hogy a legtöbb választási rendszer a pártok számának korlátozására törekszik, s ezt értelemszerűen a gyengébb pártok rovására teszi, belátható: valamely etnoregionalista pártnak nagy pártnak kell lennie a De Winter-i értelemben ahhoz, hogy igényt formálhasson a parlamentbe való bejutásra. Ám értelmetlen lenne akár 15%-ban is megállapítani az „etnoregionalista küszöböt”, mert egy olyan kisebbség esetében, amely az adott ország népességének 10%-át teszi ki, az etnikai értelemben kis pártnak minősülő szereplők elérhetnek kb. 1,5%-os szavazatarányt, ami arra utal, hogy nem teljességgel elhanyagolható szereplők. S mivel a cél az a biztonságos szűrés, amely során nem zárok ki etnoregionalista pártokat, Horowitz fentebbi érvelésének szellemében csak azokat az etnikainak tűnő pártokat fogom

⁴⁰ A kifejezést a korábban már idézett magyar szerzőpárostól kölcsönöztem. (Lásd Enyedi Zsolt–Körösenyi András: *i. m.* 74.)

⁴¹ Vö. Horowitz, Donald L.: *i. m.* 291–292, 326, 346.

⁴² Mair, Peter: *The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe*. = Müller-Rommel, Ferdinand–Pridham, Geoffrey (szerk.): *i. m.* 44; De Winter, Lieven: *i. m.* 212, 214.

fenntartással kezelni, amelyek sorozatosan nem érik el a kérdéses kisebbségi csoport pártjaira adott szavazatok 1%-át.⁴³

A második teszt részben egyes szereplők kizárására, részben mások etnoregionalista jellegének visszaigazolására irányul. Joggal gondolható ugyanis, hogy valamely kisebbség etnoregionalista pártjai – kivéve, ha nem egyazon szervezet külön utat választott csoportjairól van szó – koalícióképesek egymás viszonylatában. Éppen ezért e második kritériumot *etnikumon belüli koalícióképesség*nek fogom nevezni. Ennek a bevezetésére teoretikus alapot a *rendszerellenes párt* fogalma szolgáltat, amelynek analógiájára elméleti tartalommal tölthető fel a kisebbségi magyar politikusok meg a sajtó használta „ellenpárt” kifejezés.

A *rendszerellenes pártok*nak négy alapvető tulajdonsága, definíciós ismérve létezik. Elsősorban ellenzéki magatartásuk nem abban nyilvánul meg, hogy bizonyos témákban, kérdésekben (*issues*) nem értenek egyet a többi párttal, hanem abban, hogy a politikai rendszerrel elvi alapokon helyezkednek szembe, ugyanis azzal összeférhetetlen érték- és hitrendszerre építik politikájukat. Másodsorban tehát *rendszeridegen ideológiát* (*extraneous ideology*) hirdetnek. Következésképpen jelenlétük egy adott politikai vagy pártrendszerben – többnyire a tömegtársadalmak politikai életében fontos szerepet játszó verbális viselkedésüknek (*verbal behaviour*) tulajdoníthatóan – delegitimáló hatást (*delegitimising impact*) vált ki. Pontosabban – s egyúttal harmad- és negyedsorban – az ilyen pártok delegitimáló hatást szeretnének elérni, s e törekvésüket rendszerint siker koronázza.⁴⁴ Hasonlóképpen az *etnikai ellenpártok*at a meghatározó etnoregionalista pártokhoz viszonyított elvi szembehelyezkedés jellemzi, valamint a kisebbségidegen ideológia s végül ama törekvés, hogy legalábbis verbális megnyilvánulásai révén aláássák az utóbbi pártok legitimitását és választói támogatottságát. (Ebben az esetben nem támasztható az a követelmény, hogy e törekvés sikerrel is járjon.)

A harmadik parciális próba tulajdonképpen arra való, hogy végérvényesen kizárja azokat a szervezeteket, amelyek sem választói támogatottsággal, sem a meghatározó etnoregionalista pártokkal szembeni koalíciós potenciállal nem rendelkeznek, vagyis azokat, amelyek nem tesznek eleget az előbbi két kritériumnak. E próba mindenekelőtt egy sajátos eredetvizsgálatot feltételez, ami a tanulmányozott politikai rendszerek posztkommunista jellegéből adódik, s rációja az etnoregionalista köntösben tetszelgő, de voltaképpen – Gyurcsík Iván találó kifejezésével élve – „külső megrendelésre”⁴⁵ alapított pártok kiszűrése. Az eredetvizsgálaton túlmenően ez a teszt a szervezeteknek a megfigyelt (vagy manifeszt) politikai állásfoglalásait is szemügyre veszi, továbbá azon kapcsolataikat, amelyek ezeket a volt kommunista rendszerek „túlélő”, 1989 után is releváns szereplőikhez fűzik. Minderre felfigyelni azért érdemes, mert járulékos bizonyítékokat szolgáltatnak a kisebbségidegen ideológiára épülő politizálásról, hisz nem vitás, hogy a rendszerváltást megelőző kommunista rezsimék – noha hivatalos retorikájukban a nemzetiségi egyenlőséget, a diszkrimináció tilalmát hirdették – kevés kivétellel igencsak elnyomó

⁴³ A küszöbérték meghatározásánál egy harmadik lehetőség is számításba jött, ugyanis elméleti szempontból védhető álláspont lett volna az is, ha a protesztpártoknak tekinthető szereplők (pl. a zöldek vagy a szélsőjobb egyes pártjai) európai szinten megfigyelt szavazatarányának sokéves átlagával dolgozom. A zöldek eredményét Enyedi és Körösiényi 5% alattira taksálja (Enyedi Zsolt–Körösiényi András: *i. m.* 85.), a korábban idézett brit szerzőhármás adatai (Gallagher, Michael–Laver, Michael–Mair, Peter: *Representative Government in Modern Europe*. 2nd rev. ed. New York 2000. 211.) alapján számolva pedig a középarányos 3,41%. Hasonlóképpen a polgári középosztály jobboldali protesztpártjai sem haladják meg ezt a küszöböt: a számolt érték Lane és Ersson adatai (Lane, Jan-Erik–Ersson, Svante O.: *i. m.* 143.) alapján 4,65%. Viszont ennek a küszöbértéknek a használata több párt kizárását idézné elő, s hogy a kisebb vajdasági magyar pártok ne maradjanak ki, ez utóbbi határ alkalmazása esetén a kizárást nem a szisztematikusan, hanem csupán a túlnyomóan negatív besorolások alapján kellene eszközölnöm, ami kevésbé elegendő megoldás.

⁴⁴ Sartori, Giovanni: *i. m.* 117–118, 179 (6. jegyzet).

⁴⁵ Gyurcsík Iván: *A szlovákiai magyar pártok karaktere és genezise*. Regio VII(1996). 3. sz. 179.

magatartást tanúsítottak a kérdéses országok területén élő nemzeti kisebbségekkel szemben. Tehát mindezek ismeretében a harmadik kritérium jelölésére a pontosság követelménye szülte kényszerűségből a kissé bonyolult „külső megrendelés” és *kisebbségidegen viselkedés/ideológia* megnevezést használok.

A bevezetett hárompillérű próbával kapcsolatban le kell szögezni, hogy a kizárás feltételei logikailag konzisztensek egymással. A kisebbségidegen eszmerendszert valló „ellenpártok” a mesteri manipuláció esetét leszámítva nem fognak támogatottságra szert tenni, s nem is jönnek számításba mint a valódi etnoregionalista pártok partnerei. Amennyiben valamely csekély támogatottságú párt nem viselkedik kollaboracionista módon, de etnikai viszonylatban nem koalícióképes, minden bizonnyal szakadár csoport vagy elvetélt pártkezdeményezés. Azonban etnoregionalista jellege nem kérdőjelezhető meg. Továbbá az etnikai koalíciókban részt vevő, de önállóan szavazói támogatást alig élvező pártok pusztán etnikai viszonylatban *kis pártok*. (A próba logikáját a *Függelék 3. sz. táblázata* szemlélteti.) Végezetül talán érdemes még megjegyezni, hogy a fentiekben részletesen bemutatott tesztet korántsem *ad hoc* jellegű, hanem teoretikus megalapozottságán túlmenően is bír elméleti relevanciával. Ezt abban látom, hogy egyetlen megszorítással alkalmazható az európai etnoregionalista pártok átfogó univerzumára: az egymással összefüggő posztkommunista eredetű és a kollaboracionista magatartást vizsgáló utolsó pillér kivételével általános érvényű.

A változók operacionalizálása és a kutatási hipotézis

A jelen alfejezetet a függő változó mérésének, a kutatási hipotézis levezetésének s a benne szereplő független változók operacionalizálásának szentelem. Tekintettel arra, hogy az etnoregionalista pártok kevésbé radikális célkitűzéseiket is leginkább a nemzeti parlamentekben folytatott tevékenységük által tudják megvalósítani, jelen dolgozat a választási sikerességet az intézményi hatalom egy sajátos formájaként – a törvényhozó testület plénumában gyakorolt befolyásként – értelmezi, s azt vizsgálja: melyek a feltételei annak, hogy pártjaik által a nemzeti/etnikai kisebbségek is részesüljenek benne. Szükséges azonban megjegyezni, hogy az etnoregionalista pártok választási sikerességét nem csak így lehet értelmezni és mérni. Ellenkezőleg, a szokványos megközelítések szavazatarányokkal dolgoznak. Elvben elképzelhető lenne a sikerességet a szóban forgó párt által országos szinten megszerzett szavazatarányként operacionalizálni, de a kutatók inkább a megcélzott választóközönségnek – a régió szavazásra jogosult lakosságának, illetve a nemzeti/etnikai kisebbségi választóknak – azon hányadát tekintik a siker(esség) mérőszámának, amelyik az etnoregionalista pártra adja a voksát.⁴⁶ Bonyolultabb, ám ugyancsak az elért szavazatarányon alapuló mutatókat dolgozott ki Urwin, illetve Gordin. A brit szerzőnek tulajdonítható kumulatív regionális egyenlőtlenségi mutató (*index of cumulative regional inequality* – CRI) a vizsgált párt által országos szinten megszerzett szavazatszámának az egyes régiókra eső százalékarányait hasonlítja össze azokkal a hipotetikus hányadokkal, amelyeket a párt akkor szerezne meg, ha az egyes régiókban mért választói támogatottsága a régiók lélekszámával lenne arányos. Vagyis Urwin indikátora próbálja kontrollálni mind az etnoregionalista pártok méretének, mind a régiók lélekszámának a hatását. Sajnos,

⁴⁶ A második, adekvátabb operacionális definíció egy változatát, valamint az országos választások figyelembevételét De Winter javasolta. (De Winter, Lieven: *i. m.* 211–213.) Lásd még Delwit, Pascal: *i. m.* 52. és Stroschein, Sherill: *Effects of Local Demography on Ethnic Party Mobilization in Romania, Slovakia and Ukraine*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association. Atlanta 2–5 September 1999. (Manuscript) 12. (Továbbá a szavazatarányt adott esetben „lépcsők” meghatározása révén ordinális szinten mért változóvá lehet alakítani. Lásd Chandra, Kanchan: *i. m.* 3.)

amint a szerző is utal erre, mutatója nem tökéletes, hiszen felülértékeli az általa kizárólagosnak nevezett – egy-két régióra összpontosító – szervezetek eredményeit.⁴⁷ Gordin az etnoregionalista pártok szavazatarányát regionális bontásban hasonlítja az adott régiók legnagyobb pártjának a szavazatarányához. Ezáltal kontrollálja az országok lakosságának és a pártok számának a hatását is, hiszen az összevetést osztással végzi. Utolsó lépésként a kapott hányadost dichotomikus (logikai) változóvá alakítja kvalitatív elemzés céljából.⁴⁸

Az ismertetett mutatók a választási sikerességet (eredményes) mobilizációként értelmezik. Az általam javasolt operacionális definíció a törvényhozó testületben megszerzett mandátumok arányának a figyelembevételét feltételezi, ugyanis ezáltal becsülhető fel ténylegesen a kérdéses pártok politikai súlya. A magyarázat azonnali: a törvényhozó testület plénumában gyakorolt befolyás előnyt jelenthet a koalíciós tárgyalások alkalmával, de különböző közpolitikai intézkedések szorgalmazására, illetve elgáncsolására is használható.⁴⁹

A függő változót érintő mérési problémák ecsetelését követően a kutatási hipotézist fogom levezetni, s egyúttal bemutatom, hogyan számítom ki a független változók értékeit. Amint korábban említettem, a sikeresség magyarázó tényezői ebben a dolgozatban a demokratikus rendszerek *politikai részvétel dimenziójának* elemei. *Ceteris paribus* a legfontosabb változók, amelyek valamely etnoregionalista párt választási sikerességét befolyásolják, a (parlament alsóháza-ra vonatkozó⁵⁰) *választási rendszer természete és a pártrendszer formátuma*. (A *ceteris paribus* elsősorban az etnikai párt s az általa képviselt csoport szempontjából intrinszek tényezőkre meg a politikai rendszeren kívülről érkező hatásokra utal.) A kutatás független változóit illető választásomat igazolja Chandra érvelése is, aki szerint:

„Valamely etnikai kategóriának azon optimális mérete, amely szükséges ahhoz, hogy a [hozzá tartozó] párt túllépje a győzelmi és a befolyási küszöböt, a kabinet, a pártrendszer és a választási rendszer konfigurációi együttesének a függvényében változik.”⁵¹

Ahhoz, hogy rávilágítsak a két független változó, valamint a függő változó – *az etnoregionalista pártok által megszerzett parlamenti mandátumok százalékaránya* – közötti összefüggésre, külön kell szólnom arról, miként lehet hatással a pártrendszer jellege, illetve a választási rendszer az etnoregionalista pártok esélyeire. A szakirodalomban mindkét tekintetben igencsak megoszlanak a vélemények.

Abból, hogy a kutatók alig foglalkoznak a pártrendszer formátumának, amit a *pártok tényleges számának*⁵² segítségével szokás operacionalizálni, és az etnoregionalista pártok sikerének

⁴⁷ Urwin, Derek: *i. m.* 229–231. (A jelzett nem kívánt hatás annál erősebb, minél kisebb a szóban forgó régiók lélekszáma.)

⁴⁸ Gordin, Jorge P.: *i. m.* 156, 158.

⁴⁹ Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a megszerzett mandátumok aránya használható valamely párt *koalíciós*, illetve *szarolási potenciáljának* hozzávetőleges, átmeneti mérőszámaként. (Vö. Sartori, Giovanni: *i. m.* 107–108.)

⁵⁰ Ezt a konvenciót összehasonlíthatósági okokból alkalmazom.

⁵¹ Chandra, Kanchan: *i. m.* 14.

⁵² A *formátum* Sartori felfogásában a rendszert alkotó pártok aritmetikai értelemben vett száma. (Lásd Sartori, Giovanni: *i. m.* 113.) A hozzárendelt empirikus mutató tulajdonképpen a hatalomnak a pártrendszeren belüli koncentrációját méri. Értéke az alábbi képlet segítségével számítható ki:

$$e = \frac{1}{\sum_{i=1}^N p_i^2},$$

ahol N a rendszert alkotó pártok aritmetikai értelemben vett száma, p_i az i -edik párt által megszerzett szavazatok (vagy parlamenti mandátumok) százalékaránya. Annak függvényében, hogy az elnyert szavazatok (v_i) vagy a megszerzett mandátumok arányát (s_i) helyettesítjük be a képletbe, a *választási*, illetve a *parlamenti pártok tényleges számáról*

a kapcsolatával, arra is lehetne következtetni, hogy e független változó hatása marginális. Egyfelől logikusnak tűnik elfogadni azt, hogy mivel az etnoregionalista pártok – egy konvencionális megközelítésmód értelmében – kis pártoknak minősülnek,⁵³ választási esélyeik annál jobbak, minél fragmentáltabb a pártrendszer, hisz így alacsonyabb a győzelmi küszöb. Másfelől az is elképzelhető, hogy a fragmentált(abb) rendszereket kielezettebb választási verseny jellemzi, s így nehezebb a szavazatok 10%-át megszerezni, mint például a kétpártrendszerekben vagy a „két és fél párt”-rendszerekben, s ezt a sejtést empirikus adatok is alátámasztják.⁵⁴ Korántsem közömbös viszont, hogy ezekben a pártrendszerekben magas a győzelmi küszöb. S mivel engem, amint fentebb kifejtettem, a választási „győzelem” érdekel, nem pedig a megszerzett szavazatarány, a későbbiekben pozitív összefüggést fogok hipotetizálni a pártrendszer fragmentáltsága és az etnoregionalista pártok sikere között.⁵⁵

A második intézményi elemnek, a választási rendszernek a tekintetében érdemes felidézni *pszichológiai és mechanikai hatásaikat*. Az első abban nyilvánul meg, hogy az esélyesebb pártok támogatására, valamint az esélytelenek mellőzésére ösztönzi az állampolgárokat, a második pedig abban, ahogyan végül a szavazatarányokat törvényhozó testületi mandátumarányokká transzformálja.⁵⁶ E jelenségek ismeretében az etnoregionalista pártok kispárti jellegéből kiindulva feltételezhető, hogy várhatóan az arányosabb választási rendszerekben fognak jobb eredményeket elérni. Mert a választók kevésbé félnek majd attól, hogy „elvesztegetik” szavazataikat, amennyiben rájuk voksolnak, és a választási rendszer transzformációs mechanizmusai sem büntetik majd túl szigorúan ezeket a pártokat.

Amennyire egyértelműnek tűnik ez az oksági mechanizmus, annyira ellentmondóak a nyugat-európai pártokra vonatkozó idevágó empirikus bizonyítékok. A kis pártok összes családjára vonatkoztatva Mairnek sikerült igazolnia ezt a feltételezést. Gordin pedig nem az itt használt kvantitatív módszerrel, hanem *kvalitatív összehasonlító elemzéssel (qualitative comparative analysis – QCA)* arra mutatott rá, hogy a választási rendszer arányossága az etnoregionalista pártok választási sikerességének egyik oksági tényezője. Lieven De Winter elemzése ellenben inkább arra utal, hogy a választási rendszer befolyása elhanyagolható más változókéhoz képest, mint amilyen a kisebbségi csoport regionális összpontosulása, s ez egyúttal igazolja, hogy helyes választás volt a kérdéses jellemzőt kihagyni a minimáldefinícióból. Végül egy összehasonlító kutatás éppenséggel cáfolja a feltételezést, hiszen eredményei az egyszerű többségi rendszerekben mutatnak ki számottevőbb etnoregionalista sikereket – ami valószínűleg szintén

beszélünk. (Lásd Taagepera, Rein–Shugart, Matthew Soberg: *Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven CT 1989. 79. Vö. Enyedi Zsolt–Körösnéyi András: *i. m.* 143; Lijphart, Arend: *i. m.* 67–68.)

⁵³ Vö. Müller-Rommel, Ferdinand: *Small Parties in Comparative Perspective. The State of the Art*. = Müller-Rommel, Ferdinand–Pridham, Geoffrey (szerk.): *i. m.* 4; Mair, Peter: *i. m.* 44, 60. *Kis pártoknak* nevezzük azokat a pártokat, amelyek 1%-ot rendszerint meghaladó, de 15%-ot el nem érő szavazatarányt mutatnak fel. (Uo. 44.) (Noha az etnoregionalista pártok kis pártoknak minősülnek, nem minden kis párt etnoregionalista. Ez azt jelenti, hogy a kis pártokra vonatkozó elméleti megfontolások – némi módosítással – bizonyára érvényesek a vizsgált politikai család esetében, ám ez fordítva nem biztos, hogy érvényes. Mi több, nem szeretném – egyszer s mindenkorra – elfogadni azt, hogy az etnoregionalista pártok kis pártok. Föltétlenül el akarom kerülni, hogy a két kategóriát egyazon fogalomnak tekintsük, hiszen ez igencsak kifogásolható volna. Elégedjünk meg egyelőre azzal, hogy az idézett tanulmánykötet bizonyos írásai alapján részben felépíthető elemzési-értelmezési keret igen hasznos lehet az etnoregionalista pártok tanulmányozására.)

⁵⁴ Lásd De Winter, Lieven: *i. m.* 244. (9. jegyzet); Montabes Pereira, Juan–Ortega Villodres, Carmen–Pérez Nieto, Enrique G.: *Electoral systems and electoral success of regionalist parties in Western Europe*. Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Edinburgh, the 28th of March–the 2nd of April 2003. [<http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/edinburgh/ws3/PerezNieto.pdf>] (Letöltve 2005. január 6-án.) 9, 12.

⁵⁵ Sajnos, mivel a két operacionalizálás nem egyenértékű, a módszer ez esetben befolyásolja a szubsztanciális elméleti eredményt. Éppen ezért a továbbiakban céloom a sikerességét mindkét formában tesztelni.

⁵⁶ Vö. Duverger, Maurice: *Les partis politiques*. 10ème ed. augm. Paris 1976. 315–316.

etnodemográfiai okokra vezethető vissza.⁵⁷ Ezek az eredmények egyszerre érdemessé meg érdekessé teszik a választási rendszer és az etnoregionalista pártok sikeressége között feltételezett kapcsolatnak az újbóli megvizsgálását – ezúttal (Kelet)-Közép- és Délkelet-Európa vonatkozásában.

Az előbbi gondolatok a következő hipotézis formájában szintetizálhatók:

(H) Az etnoregionalista pártok parlamenti mandátumaránya pozitív összefüggést mutat a választási rendszer arányosságával és a pártrendszer fragmentáltságával.

A független változók (s a háttérben meghúzódó fogalmak) központi szerepet kapnak Lijphart úttörő jellegű elméleti munkáiban, amelyek a hatalomnak a politikai és a pártrendszerben észlelt megosztását tárgyalják. Éppen ezért dolgozatomban mérési célokból – legalábbis részben – az ő empirikus demokráciaelméleti műveire támaszkodom.⁵⁸ A holland politikatudós egyik monográfiájában a választási rendszereket összesen nyolc jellemző segítségével írja le, amelyeket két négyes csoportra oszt. Az *elsődleges változók*: a *matematikai formula*, a *választási küszöbök*, a *kerületnagyság* és a *törvényhozó testület létszáma*. A *másodlagos változók* csoportjába a *szavazólap szerkezete*, a *malapportionment*, az *apparentement* (listakapcsolás) meg a *prezidencializmus* tartozik.⁵⁹ Mégis a választási rendszer legszintetikusabb s tanulmányomban is jól alkalmazható mutatója, amelyet e rendszer fő változójaként használok, Michael Gallagher *négyszétes aránytalansági indexe*.⁶⁰ Alkalmazását két érv indokolja. Először is igen

⁵⁷ Lásd Mair, Peter: *i. m.* 54; Gordin, Jorge P.: *i. m.*; De Winter, Lieven: *i. m.* 213, 219–220, 242; Montabes Pereira, Juan–Ortega Villodres, Carmen–Pérez Nieto, Enrique G.: *i. m.* 8, 11, 19. Mair a választási rendszer aránytalanságát a Loosemore–Hanby-index segítségével mérte, aminek következtében a hipotézis falszifikálása megnehezül. Lásd Loosemore, John–Hanby, Victor: *The Theoretical Limits of Maximum Distortion. Some Analytical Expressions for Electoral Systems*. British Journal of Political Science I(1971). no. 4, 467–477. Idézi Lijphart, Arend: *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven CT 1984. 162. és Uő: *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies 1945–1990*. Oxford 1994. 60. Továbbá a QCA-módszer leírását lásd még Ragin, Charles C.: *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley–Los Angeles 1987. 6–8. fejezet.

⁵⁸ Lijphart, Arend: *i. m.*; Uő: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven CT 1999.

⁵⁹ Uő: *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies 1945–1990*. Oxford 1994. 10–12, 14–15. Bizonyos változók rövid magyar nyelvű ismertetését lásd egy korábbi írásomban. (Szász Alpár Zoltán: *A magyar kisebbség részvétele a hatalomgyakorlásban: 1990–2001. = Romániai Magyar Évkönyv 2002*. Szerk. Bodó Barna. Temesvár–Kvár 2002. 57. 23. jegyzet.)

⁶⁰ Az index az alábbi képlet segítségével számítható ki:

$$LSI_G = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^N (v_i - s_i)^2},$$

ahol N a rendszert alkotó pártok aritmetikai értelemben vett száma, v_i az i -edik párt által elnyert szavazatok százalékaránya, s_i az i -edik párt által megszerzett parlamenti mandátumok százalékaránya. (Lásd Gallagher, Michael: *Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems*. Electoral Studies XX(1991). no. 1, 40; Enyedi Zsolt–Körösényi András: *i. m.* 260; Lijphart, Arend: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven CT 1999. 158.) A mutatót három különböző módszerrel számíthatjuk ki. Az első, a brit politikatudós ajánlotta „szabványos” eljárás minél teljesebb információval – ha lehet, a teljes adathalmazzal – dolgozik a parlamenti képvisellel nem rendelkező pártokra vonatkozóan is (Gallagher, Michael: *i. m.* 48.). A második módszer eredményezte értékek igen jól megközelítik az előbbitel számítottakat, a kis eltérés pedig abból adódik, hogy ez az eljárás elhanyagolja a választási statisztikákban „más pártokként” feltüntetett kis pártok összesített eredményét. (Vö. Lijphart, Arend: *i. m.* 158. 8. jegyzet.) Végül pedig, ha részletes információ csak az országgyűlésbe bejutott pártokra vonatkozóan áll rendelkezésre, meg kell elégedni a harmadik módszerrel, amely lényegesen alacsonyabb értéket eredményez, mint az előbbi kettő. Nyilvánvaló, hogy a második meg a harmadik számítási mód egyenértékű, amennyiben a parlamentbe be nem jutott összes párt a „mások” rovatban szerepel. (Romániára és Szlovákiára vonatkozóan igen pontos adatokat sikerült gyűjtenem, ám a Szerbiát feltüntető adatforrásaim általában csak a parlamentbe bejutott pártok

hüen tükrözi a matematikai formulát – a választási rendszer leglényegesebb dimenzióját –, s nem becsüli sem alul, sem felül a rendszer arányosságát.⁶¹ Másodszor pedig fölöttébb plauzibilis a várakozás, hogy ez a változó igen nagy mértékben befolyásolja az etnoregionalista pártok választási eredményeit, s robusztusnak is bizonyuljon.⁶²

Minta, adatok és eredmények

A magyar etnoregionalista pártok univerzuma és a vizsgált minta

Az empirikus elemzés bevezető lépéseként a magyar etnoregionalista pártok univerzumát kell behatárolni. Ez elvben az etnoregionalista pártok három minimáldefiníciós kritériumának az alkalmazását feltételezné a *Függelék 1. táblázatában* szereplő magyar politikai szervezetek esetében, de amint az etnoregionalista párt fogalmát tárgyaló alfejezet végén említettem, az etnoregionalista jelleget alternatív tesztegüttes segítségével vizsgálom. Továbbá, az említett alfejezet szerint, a *pártjelleg* ismérve a közhivatali pozíciók megszerzésére irányuló demokratikus törekvés, ami választási részvételt feltételez. Tekintettel arra, hogy regionálisan koncentrált és általában szűk szavazóbázisú pártokat tanulmányozok, indokolt mindennemű választott közhivatali tisztséget – országos törvényhozó, valamint helyi önkormányzati testületek tagsága s természetesen a speciális kisebbségi önkormányzatok választott tisztségei – tekintetbe vennem, ami egyúttal azt jelenti, hogy parlamenti, önkormányzati és kisebbségi önkormányzati választásokra egyaránt kell figyelmem. Azonban a *pártjelleg* tesztelését igencsak leegyszerűsíti, hogy a jelzett időszakban a magyarság mind a hat vizsgált országban rendelkezett a parlamenti képviselőnek vagy a pártversenyben kivívott, vagy pedig az alanyi jogával. Ennek ellenére a szereplők besorolásának megkönnyítése végett, olykor meg a mondanivalóm pontosabb illusztrálása érdekében nemcsak általános választási eredményeket mutatok be, hanem utalok alacsonyabb rendű választásokra is.

A *pártjelleg* kritériuma alkalmazásának eredményeit a *Függelék 2. táblázatának* harmadik oszlopa összegzi a választási részvételt és eredményeket szemléltető 5–9. táblázatok adatainak alapján. A feltételnek „ránézésre” eleget tesznek a legnagyobb lélekszámú magyar kisebbségek vezető pártjai: a *Romániai Magyar Demokrata Szövetség* (RMDSZ); az *Együttélés Politikai Mozgalom* (EPM), a *Független Magyar Kezdeményezés* (FMK) / *Magyar Polgári Párt* (MPP), a *Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* (MKDM), valamint a belőlük alakult *Magyar Koalíció Pártja* (MKP) Szlovákiában s végül a domináns szerepben egymást váltó két magyar párt Szerbiában (a *Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége* [VMDK] és a *Vajdasági Magyar Szövetség* [VMSZ]). Országos választásokon rajtuk kívül részt vett még a *Független Magyar Párt* (FMP)/*Romániai Magyar Szabaddemokrata Párt* (RMSZDP) és a *Székely Ifjak Fóruma*

eredményeit közzölték. Emiatt kénytelen voltam az utóbbi esetben a harmadik módszert alkalmazni, az előbbi kettőben pedig a standard és a durva megközelítéses eljárást egyaránt használnom kellett. Szerencsére így sikerült mind az adatfeldolgozás terjedelmén, mind annak minőségén javítani.)

⁶¹ Uo. 158, 162.

⁶² A rendszer elemei természetesen külön-külön is hatással lehetnek valamilyen mértékben, közvetlen módon, a pártok választási eredményeire. Itt elsősorban a *törvényes* és a *tényleges küszöbre*, a *kerületnagyságra*, valamint a *törvényhozó testület létszámára* gondolok. Az első kettő „belépési küszöbként” értelmezhető, hiszen akadályozza az etnoregionalista pártoknak a törvényhozó hatalomban való részesedését. Az utóbbiak növelésével azonban elvben javulnia kellene esélyeiknek, ugyanis ezáltal arányosabb lesz a választási rendszer. (Számításba jöhetnek természetesen a választási rendszer másodlagos változói is.) Végül soron mindenik választási rendszer-változónak a hatása beépül Gallagher „szintetikus” aránytalansági indexébe, bár a mutató használatának az ára, hogy nem kapunk választ arra a kérdésre: mely rendszerelemek függenek a legerősebben össze az etnoregionalista pártok szereplésével.

(SZIF) Romániában, további négy Szerbiában működő magyar párt (a *Kereszténydemokrata Tömörülés* [KDT], a *Vajdasági Magyar Demokrata Párt* [VMDP], a *Vajdasági Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* [VMKDM]/*Kereszténydemokrata Európa Mozgalom* [KDEM] meg a *Vajdasági Magyar Polgári Mozgalom* [VMPM]), valamint a *Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért* (MNMMJ) Szlovákiában. Még három magyar politikai szervezet minősíthető pártnak ezekben az országokban. Tehát ide sorolható még a felvidéki *Magyar Néppárt* (MNP), amely jelöltjeit önállóan csak helyhatósági választásokon mérettette meg nagyon csekély sikerrel, a parlamenti választások alkalmával pedig két ízben kérezkedett fel a domináns magyar pártok listájára; a helyhatósági választásokon ugyancsak szerény eredményeket felmutató *Romániai Magyar Kisgazdapárt* (RMKGP), valamint a parlamenti RMDSZ-listán markáns politikusát sikerrel szerepeltető *Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt* (RMKDP).

Az első két országhoz hasonlóan Horvátország és Szlovénia kisszámú magyarságának politikai palettáját is egyetlen szervezet uralja: az eddigi négy parlamenti ciklusban az alanyi jogon járó kisebbségi mandátumot minden alkalommal megszerző *Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége* (HMDK), illetve a *Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség* (MMÖNK). (Ez utóbbi szervezet legalább kettős identitással bír: egyfelől a pár ezer lelket számláló szlovéniai magyarság kulturális autonómiájának letéteményese és régóta intézményesült struktúrája, másfelől pedig „etnikai egypártrendszerben” működő párt, amely ellátja a szóban forgó közösség parlamenti és helyhatósági képviselését.) Ukrajnára a Vajdasághoz hasonlóan két szervezet rivalizálása jellemző. Ezek a parlamenti képviselést felváltva ellátó *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség* (KMKSZ) és az *Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség* (UMDSZ).⁶³

A továbbiakban a *Függelék 1. táblázatában* felleltározott magyar politikai szervezetek *etnoregionalista jellegét* fogom tesztelni, mégpedig a változók operacionalizálására és a kutatási hipotézis alfejezetben kidolgozott hárompillérű próba felhasználásával. Az első parciális teszt tekintetében a számadatok elemzését megelőzően el kell mondanom, hogy az országos törvényhozó testületekben mandátumokat szerzett HMDK-ról, RMDSZ-ről, VMDK-ról és VMSZ-ről, EPM-ről, MKDM-ről, MPP-ről meg MKP-ról, MMÖNK-ről, KMKSZ-ről és UMDSZ-ről minden kétséget kizáróan állítható, hogy élvezik a kérdéses országok magyar kisebbségeinek a támogatását. Tehát elvben csupán a többi, a választási versenyben önállóan részt vett szervezet szavazatokban mért támogatottságát kell megvizsgálni.

Ami az adatokat illeti, a Horvátországra vonatkozó *5. táblázat* azt mutatja, hogy az eszéki központú és jobbára a tömbmagyarság érdekeit szolgáló HMDK főként az utóbbi években szoros választási küzdelmet vívott a zágrábi központú szóránymagyarságra s értelmiségre jobban odafigyelő MESZ–HMSZ tömbbel.⁶⁴ A számadatokból az olvasható ki, hogy a drávaszögi és kelet-szlavóniai magyaroknak jelenleg két *nagy* (a HMDK és a MESZ), valamint egy *közepes méretű* (a HMSZ) etnikai pártjuk van. Ukrajnában is ehhez hasonló, jobbára kiegyensúlyozott kétpólusú versengés tapasztalható az etnoregionalista értelemben *nagy pártnak* minősülő KMKSZ és az UMDSZ között. (Lásd a *9. táblázatot*.)

A romániai helyzetet szemléltető *6. táblázat* azt mutatja, hogy az RMDSZ a magyar kisebbség *hegemonikus pártja*, mert majdnem minden magyar szavazatot mindig begyűjt. Viszont az FMP/RMSZDP csak három alkalommal vett részt az általános választásokon, s csupán egyszer

⁶³ A *9. sz. táblázat* adatain kívül lásd még *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Ukrajnai magyarság 2005.* Bp. 2005. Határon Túli Magyarok Hivatala. 15.

⁶⁴ Vö. *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Horvátországi magyarság 2005.* Bp. 2005. Határon Túli Magyarok Hivatala. 16.

jutott túl az 1%-os „etnikumon belüli” küszöbön. Végül a SZIF egyetlenegyszer indult, de akkor az FMP/RMSZDP leggyengébb eredményével azonos, elenyésző szavazatarányt produkált. A szlovéniai magyarság tekintetében azt tapasztaljuk, hogy az alanyi jogon biztosított alsóházi mandátumra egyedül pályázó politikai erőként az MMÖNK-nek általában sikerül „célközönsége” kétharmadát mozgósítania.⁶⁵

Szerbiával azonban az ottani magyar pártok osztódásos szaporodása miatt érdemes részletesebben foglalkozni. A VMDK-nak 1990–1996 között nem volt versenytársa, majd 1996-ban a VMSZ-szel versengve a vajdasági magyar pártokra leadott voksok egyharmadát szerezte meg. Ellenben amíg nem volt etnikai vetélytársa, mindig sikerült mozgósítania a bejegyzett magyar szavazók számottevő hányadát, hiszen akkor is, amikor etnikai hegemónként a legrosszabbul szerepelt – vagyis az 1992 decemberében megrendezett szövetségi választásokon –, 106 036 állampolgár szavazatát szerezte meg, azaz a 279 663 lelket számláló vajdasági magyar választótötestület⁶⁶ potenciális voksainak a 37,92%-át. A belőle kivált VMSZ megjelenésével és választási szereplésével kezdődött e párt hanyatlása, ami voksainak a regisztrált magyar szavazók viszonylatában mért 15%-os határ alá süllyedését jelentette. Az utóbbi akkor már 1996-ban átvette a vezető szerepet a VMDK-tól, de a délvidéki magyar pártverseny körülményei között a választói névjegyzékbe felvett magyaroknak átlagban alig több mint egyötödét mobilizálja (az országos választások alkalmával). Végül a VMDP-re vonatkozó egyetlen adatom a névjegyzék magyar szavazóinak 6%-át jelenti, a másik három magyar párt mobilizációs potenciálja pedig 1% alattinak tűnik. Tekintettel arra, hogy a vizsgált országok többségében csak a magyar pártokra leadott szavazatok számával lehet operálni, s arra, hogy a vajdasági magyar pártok eltérő számú s minden bizonnyal eltérő számú magyar választópolgárnak otthont adó választókerületben indultak, helyesebb itt is a magyar „etnikai szavazatok” összegéhez hasonlítani az eredményeket. Így a VMSZ *hegemonikus*, a VMDK *nagy*, a VMDP *közepes méretű*, a többi három pedig *kis* etnoregionalista pártnak minősül(ne) (lásd az 7. táblázatot).⁶⁷

Szlovákiában érdemes mindkét (legalábbis részben) különutas magyar pártot megvizsgálni. Az MPP egyetlen időpontban, de tulajdonképpen két egyszerre megrendezett választáson vett részt saját listával, s elnyerte a magyar szavazatok majdnem egynegyedét, aminek alapján a *közepes méretű* etnoregionalista pártok közé sorolható. Ezzel szemben az MNMMJ egyetlen részvétele alkalmával a magyar pártokra leadott szavazatoknak csupán 2,1%-át kaparintotta meg, ezért legfeljebb *kis* etnoregionalista párt lehetne (lásd a 8. táblázatot).

Tehát az első kritérium alkalmazásának összegzéseként megállapítható, hogy az elért csekély eredmények megfontolandóvá teszik az FMP/RMSZDP és a SZIF, az MNMMJ, valamint a KDT, a VMKDM/KDEM meg a VMPM kizárását. Arra azonban, hogy ez indokolt-e vagy sem, csak a további két ismervvel történő összevetés után kaphatunk választ.

⁶⁵ Vö. Mák Ferenc (szerk.): *A szlovéniai magyarság történeti kronológiája*. [http://www.htmh.hu/index.php?menuid=060405] (Letöltve 2006. február 10-én.)

⁶⁶ Az adat forrása Mirnics Károly: *A vajdasági magyarok politikai önszerveződése és a magyar politikai pártok egymás közti harca a VMDK megalakulásától 1996-ig*. Regio X(1999). 2. sz. 151.

⁶⁷ Az 1997. évi szerb parlamenti választások eredményeinek összevetése a vajdasági magyar pártok viszonylatában akár megtevéstő is lehet, hiszen a VMDP 6, a VMDK 5, a VMKDM 3, a VMSZ és a KDT 2-2, a VMPM pedig egyetlen választókerületben állított listát. Lásd Vékás János (szerk.): *A jugoszláviai (szerb és montenegrói) magyarság történeti kronológiája*. [http://www.htmh.hu/index.php?menuid=060402] (Letöltve 2006. február 3-án.) Ez a megoszlás adódhat természetesen szervezeti erejükből, infrastruktúrájukból stb., de választókerületi bontásban rendelkezésre álló népességi adatok hiányában indokolt a *tűnik* ige használata, mert korántsem közömbös, miként oszlanak meg a magyar választók a vajdasági választókerületekben. Egyenlő eloszlás esetén ugyanis az adatok a VMSZ erejére meg szervezettségére utalnak, de az sem kizárt, hogy a VMSZ éppenséggel szerencsés abban a tekintetben, hogy szavazói bázisa a magyarok által nagyobb arányban lakott településeken összpontosul.

A második részleges vizsgálat keretében a magyar etnoregionalista pártok koalícióját (*coalescence*) veszem górcső alá. Ebben a vonatkozásban megjegyzem, hogy az RMDSZ mindig is társszervezeteinek tekintette az RMKDP-t és az RMKGP-t,⁶⁸ a három fő felvidéki magyar párt pedig, nem zárva ki az MNP-vel való együttműködés gondolatát, előbb választási koalícióba, majd *Magyar Koalíció Pártja* névvel egyetlen pártba tömörült. Az előbbi két esetben többnyire az ellentette a horvátországi, a kárpátaljai és a vajdasági, amelyekre inkább az egymással szembeni versengés, mint az együttműködés a jellemző. Az előző két igen egyszerű esetet a fentiekben már ismertettem, emiatt itt csak a harmadikkal foglalkozom.

A délvidéki magyar pártverseny elemzésekor szerintem túlzás folyton rámutatni az osztódással szaporodó vajdasági magyar pártok atomizálódásának a jelenségére, hiszen az elmúlt tizenhat, de különösképpen az utóbbi kilenc esztendő fontosabb délvidéki magyar politikai eseményeinek a szemügyre vétele két – némileg változó összetételű – tömböt vagy koalíciót körvonalaz, amelyek rendre a VMSZ, illetve az önmagát a kezdeti VMDK örököséiként definiáló, tevékenységében annak eredeti programját meg céljait követő, mi több, az elődpárt első elnöke vezette VMDP köré csoportosulnak. Viszont újabban némileg átrajzolódott a vajdasági magyar politikai paletta: a két tömb egy pólusra és más két pártra zsugorodott, illetve megjelent egy negyedik párt, a *Magyar Polgári Szövetség* (MPSZ) is. A két pólus között „ingázó” – tulajdonképpen 2000 első felében *Európa Platform* névvel a VMSZ-en belül létrejött, de onnan hamarosan kiszorult s így az önálló politizálás alternatíváját némileg kényszerűségből választó – KDEM a 2003. évi általános választások óta következetesen a VMSZ-szel működött együtt. Ez minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy a 2002. november 30-án, Újvidéken megtartott tisztújító kongresszuson a szövetség „kereszténydemokrata jobbközép pártként” jellemezte önmagát, s határozott az *Európai Néppártba*, valamint az *Európai Kereszténydemokrata Unióba* való felvételét kérelemről. Végül a KDEM Elnöksége 2005. január 28-án elhatározta a VMSZ-be való beolvadást, mert a 2004. évi önkormányzati választásokon elért igen gyenge eredmény az önálló választási megmérettetés hiábavalóságának, valamint a vajdasági magyar politikai erők egységes fellépése szükségességének a felismerésére vezetett. Példájukat három héttel később a VMPM is követte.⁶⁹

Összegezve a fentebbieket: az egyes országokban megfigyelt folyamatok alapján a második kritérium értelmében megerősítést nyer a HMSZ és a MESZ, az RMDSZ, az RMKDP meg az RMKGP; a *Magyar Koalíció Pártját* létrehozó szervezetek – beleértve természetesen az elmúlt évtized első felében a saját útját járó FMK/MPP-t –, valamint a KDT, a VMDP, a

⁶⁸ Lásd *A romániai magyarság és érdekvédelme. = Romániai Magyar Demokrata Szövetség. Dokumentumok 2.* Szerk. Kötő József. Kvár 1994. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség Ügyvezető Elnöksége. 11.

⁶⁹ Lásd *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Vajdasági magyarság 2000.* Bp. 2000. Határon Túli Magyarok Hivatala. [http://www.htmh.hu/019_vajdasag/text025/doc_upload/vajdasag2000.pdf] 25; *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Vajdasági magyarság 2001.* Bp. 2001. Határon Túli Magyarok Hivatala. [http://www.htmh.hu/019_vajdasag/text025/doc_upload/vajdasag2001.pdf] (Mindkettő letöltve 2006. február 10-én.) 19–20; Vékás János (szerk.): *i. m.*; Meszmann Tibor: *A vajdasági magyar érdekvédelmi szervezetek, politikai pártok az elmúlt tíz év tükrében.* INFORMATOR. Časopis vojvodanskih manjinskih zajednica. [A vajdasági kisebbségi közösségek folyóirata.] (1999) 10/11. sz. [http://www.cmk.org.yu/linkovi/informator/01_12/broj_10_11/r_multima_o.htm] (Letöltve 2004. november 26-án.); *Az Együtt a toleranciáért – Čanak–Kasza–Ljajić koalíció tagjai / Članice koalicije „Zajedno za toleranciju – Čanak, Kasza, Ljajić”.* [http://www.vmsz.org.yu/hu_new/valasztasok/cikk.php] (Letöltve 2004. szeptember 28-án.) (Tekintettel arra, hogy még nem vett részt választásokon való megmérettetésben, a vajdasági MPSZ-t minimáldefinícióm szellemében nem tekinthetem pártnak. Hasonlóképpen az Erdélyben működő *Magyar Polgári Szövetséggel* sem foglalkozom.) Lásd továbbá *A Kereszténydemokrata Európa-Mozgalom Elnöksége 2005. január 28-án megtartott ülésén hozott politikai döntése.* (Újvidéki) Magyar Szó (2005. február 5–6., szombat–vasárnap) [<http://www.hhrf.org/magyarszo/arhiva/2005/02/05/>]; a VMPM *Közösen a nemzeti célokért* című közleménye. (Újvidéki) Magyar Szó (2005. február 26–27., szombat–vasárnap) [<http://www.hhrf.org/magyarszo/arhiva/2005/02/26/>] (Mindkettő letöltve 2006. február 8-án.)

VMKDM/KDEM, a VDMK, a VMPM és a VMSZ etnoregionalista jellege. A megállapításnak relevanciája főként a KDT, a VMKDM/KDEM és a VMPM esetében van, hisz így már nem zárhatók ki az etnoregionalista pártok univerzumából. Viszont ez a vizsgálat újabb érveket szolgáltatott az FMP/RMSZDP és a SZIF, valamint az MNMMJ (esetleges) kizárása mellett. (Vagy pontosabban: nem szolgáltatott olyan adatokat, amelyek alapján ezek a pártok etnoregionalistának minősülhetnének.)

Az utolsó részpróba s a *Függelék 2. táblázatában* felsorolt szervezetek tekintetében elmondható, hogy az „önmagát baloldaliként feltüntető” MNMMJ – élén az *Együttélésből* kizárt Gyimesi Györggyel, valamint a *Csemadoknak*⁷⁰ a Husák-korszakbeli főtítkárával, György Istvánnal – a nacionalista színezetű Mečiar-rezsim kreációja, s részint nemzetiségi kirakatpolitikája eszközeként, részint pedig a többi magyar párt legitimitásának megkérdőjelezése, választói támogatottságának a gyengítése céljából hozott létre.⁷¹

Az említett felvidéki és vajdasági szervezetekkel az állásfoglalások és a politikai kapcsolatépítés vonatkozásában rokonságot mutat az FMP/RMSZDP. A *Független Magyar Párt* 1990 elején fennhangon állította, hogy együttműködik az RMDSZ-szel, de ezt az utóbbi szervezet kategorikusan tagadta. Egy évvel később az FMP kollektív tagként történő felvételét kérte az RMDSZ-be, s pozitív elbírálásban részesült.⁷² Viszont később – már *Romániai Magyar Szabaddemokrata Párt* névvel – fölöttébb következetlenül hol az RMDSZ partnereként, hol annak fő ellenlábasként, ellenfeleként kereste a boldogulást, verbális megnyilvánulásai által megkérdőjelezve olykor az említett szövetség legitimitását.⁷³ Hasonlóan ambivalens az 1990 febru-

⁷⁰ A szervezet 1949. március 5-én alakult *Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete* néven. Ebből a névből származik az időálló, immár öt névváltozást is túlélt mozaikszó. (Az egyesület hivatalos neve 1993 óta *Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség*.) Varga Sándor: *A Csemadok. = Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Összefoglaló jelentés. A rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásig*. I. Szerk. Fazekas József–Hunčík Péter. Somorja–Dunaszerdahely 2004. 405, 410.

⁷¹ Az MNMMJ két utódpartja, a *Magyar Szocialisták Pártja* (MSZP) és a *Szlovákiai Magyar Szocialisták Pártja* (SZMSZP) a Mečiar-korszak után jelent meg, de genézisük, hivatalos nevük s magatartásuk viszonylatában egyértelműen elődjük politikájának követői. Mi több, nem is minősíthetők pártnak, mert nem vállalták a demokratikus versenyt. Vö. Szarka László: *Kisebbségi többpártrendszer és közösségépítés. A szlovákiai magyar politikai pártok működése 1989–1999 között*. = Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): *i. m.* 85; Gyurcsik Iván: *i. m.* 179. A Molnár József/Josip Molnár belgrádi belügyi tiszt vezette MHSZJ szintén baloldali szervezet, amely egyértelműen a Milošević-rezsimhez kötődik, s róla is hasonlóképpen kimutatható a kisebbségidegen ideológia meg viselkedés, de a két felvidéki utódpárthoz hasonlóan már eleve kizártam. (Lásd Bugajski, Janusz: *Political Parties of Eastern Europe. A Guide to Politics in the Post-Communist Era*. Armonk [NY]–London 2002. 423–424; Meszmann Tibor: *i. m.*; Mirnics Károly: *i. m.* 132; Lásd *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Vajdasági magyarság 2001*. Bp. 2001. Határon Túli Magyarok Hivatala. [http://www.htmh.hu/019_vajdasag/text025/doc_upload/vajdasag2001.pdf] [Letöltve 2006. február 10-én] 21.)

⁷² Lásd *Az RMDSZ Ideiglenes Intéző Bizottságának 1990. február 14-én kelt nyilatkozata, melyben elhatárolja magát a Független Magyar Párt elnökének kijelentéseitől*. = *Romániai Magyar Demokrata Szövetség. 1989–1999*. /CD-ROM./ Szerk. Mátó Székely-Zsolt. Kvár 2000. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség Ügyvezető Elnöksége. [Docs\Magyar\199002-iib.htm]; *Az RMDSZ Országos Választmánya 1991. március 1–2-án Szatmárnémetiben megtartott soros üléséről kiadott közlemény*. = Mátó Székely-Zsolt (szerk.): *i. m.* [Docs\Magyar\19910301-02-KOT.htm].

⁷³ Vö. Micu, Bucur-Ioan (szerk.): *Partide politice*. Buc. 1993. 60–61; Bodó Barna–Somai József (szerk.): *A Romániai Magyar Demokrata Szövetség III. Kongresszusa. 1993. január 13–15. 9. 193*. Kvár 1995. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség Ügyvezető Elnöksége; *Kórrajz: Az Ügyvezető Elnökség Sajtóirodájának megfigyeléseiből*. Szövetség II(1995) 4. sz. Talán azt sem túlzás állítani, hogy elnökének, Kiss Kálmánnak a részvétele marosvásárhelyi polgármesterjelöltként a 2000. évi helyhatósági választásokon közrejátszott abban, hogy a város (magyar) szavazópolgárainak nem sikerült újraválasztaniuk Fodor Imrét, az RMDSZ jelöltjét. Kiss Kálmán ismét színre lép. Erdélyi Riport III(2004). 34. sz. [http://www.riport.ro/mod.php?mod=userpage&page_id=128] (Letöltve 2006. február 7-én.) Továbbá érdemes még megjegyezni, hogy a szervezet, mivel nem sikerült a pártként való bejegyzés feltételeit teljesítenie, nevét 2004. február 12-étől *Romániai Magyar Szabadelvű Szövetségre* (RMSZSZ) változtatta, de így már nem vehetett és nem is vett részt a választásokon. Ellenben Kiss Kálmán két hónappal később létrehozta a *Romániai Székelyek Szövetsége* (RSZSZ) elnevezésű kisebbségi szervezetet, s először az RMDSZ alternatívájaként szerveződő *Magyar Polgári Szövetséggel* (MPSZ), majd a Gigi Becali futballmágnás vezette *Partidul Noua Generație* (PNG) nevű proteszpárttal kereste a kapcsolatot, hogy a no-

árjában alakult, kezdetben az RMDSZ aktív támogatójaként fellépő SZIF története is. Ugyanis a két szervezet röpké másfél esztendő alatt el is távolodott egymástól. Ez annak tulajdonítható, hogy a Fórum kifogásolta: az RMDSZ nem határolódik el egyértelműen a *Frontul Salvării Naționale* (FSN) nacionalista, legfennebb látszatdemokráciát eredményező politikájától. A szakítás igencsak furcsa eredményre vezetett: az RMDSZ potenciális szatellitszervezete idővel a *Partidul Unității Naționale Române* (PUNR) háttérében működő *Vatra Românească* (VR) kulturálisnak álcázott, román nacionalista politikai mozgalom szatellitszervezete lett.⁷⁴

Látható, hogy az utolsó teszt sem szolgáltat semmilyen indokot az FMP/RMSZDP, a SZIF és az MNMMJ etnoregionalista jellegének elismerésére. Ellenkezőleg mind a három szervezet magyar *ellenpárt*ként viselkedik, s így minden további nélkül kizárhatóak a magyar etnoregionalista pártok „univerzumából”.

A három kritérium alkalmazásának eredményeit a 4. táblázat mutatja be, továbbá e táblázat eredményeit a 2. táblázat ötödik oszlopa összegzi. Ebből kiderül, hogy a vizsgálandó „univerzum” azonosítását követő elemzést legjobb esetben is a dőlt betűs bejegyzéssel *etnoregionalista párt*nak minősített politikai szereplőkre kell korlátozni.

Ellenben mielőtt rátérnék a tulajdonképpeni empirikus elemzésre, meg kell magyaráznom, miért hagyom ki jelen vizsgálódásomból a különböző okokból kivételekként kezelendő Horvátországot, Szlovéniát és Ukrajnát. A horvátországi, illetve a szlovéniai magyar kisebbség tagjai a választási pártversenyben való megmérettetés megkerülésével küldhetnek egy képviselőt a parlamentbe.⁷⁵ A nemzeti kisebbségek hátrányos helyzetét enyhítő effajta pozitív intézkedésnek (*affirmative action*) az ellenkezője figyelhető meg Ukrajna esetében, ahol a 2004-gyel bezárólag hatályos jogszabályok, ha tetelesen nem is tiltották, de közvetett módon – a Krími Autonóm Köztársaság területének kivételével – ellehetlenítették az etnoregionalista pártok működését.⁷⁶ Mindezekből az következik, hogy az előbbi fejezetben ismertetett s a (választási)

vemberi parlamenti választásokon *horribile dictu* a nyíltan kisebbségellenes Corneliu Vadim Tudor vezette *Partidul România Mare* listáin szerepeltesse jelöltjeit. (Uo.; Barabás István: *Nagy-román székelvények*. Romániai Magyar Szó. Új sorozat, XVI(2005). [június 16.] [<http://www.hhrf.org/rmsz/05jun/05061604.htm>] Letöltve 2006. február 10-én.)

⁷⁴ Vö. Udvardy Frigyes (szerk.): *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2003*. [<http://udvardy.adatbank.transindex.ro/index.php>] (Letöltve 2006. február 7-én.)

⁷⁵ Lásd a szlovén alkotmány 64. cikkelyének 3. és 80. cikkelyének ugyancsak 3. bekezdését (Cerar, Miro–Kranjc, Janez [eds.]: *Constitution of the Republic of Slovenia*. Ljubljana 1993. Uradni list Republike Slovenije), valamint a Horvát Köztársaság kisebbségjogi alkotmánytörvényének 19. cikkelyét (*The Constitutional Act On the Rights of National Minorities in the Republic of Croatia*. [<http://www.sabor.hr/ DOWNLOAD/2003/11/18/manjine1.pdf>]) összeolvasva a horvát választási törvény 15. cikkelyének 2. és 16. cikkelyének szintén 2. bekezdésével. (*Act on Election of Representatives to the Croatian Parliament*. [<http://www.sabor.hr/ DOWNLOAD/2003/11/18/izbori.pdf>] [Mindkettő letöltve 2004. március 16-án.]

⁷⁶ Az ukrájni választások alkalmával, a 900 szavazópolgár támogatását megkövetelő „önjelöltség” esetét leszámítva, képviselőjelölteket csak „politikai pártok, pártok alkotta választási tömbök, valamint választók gyűlései és munkaközösségek” nevezhetnek. (Lásd az 1997-ben elfogadott, vegyes rendszert bevezető választási törvény 5. cikkelyét, 20. cikkelyének 1–2., 22. cikkelyének 1. és 3., 23. cikkelyének 1–2., valamint 25. cikkelyének 1. bekezdését. – *Law of Ukraine on the Elections of People's Deputies of Ukraine*. [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/legislationAll.asp>]. Hasonlóak a korábbi – többségi választási rendszerről rendelkező 1993. évi – jogszabály 7. és 23. cikkelyeinek az előírásai is. Lásd *Law on the Election of People's Deputies of Ukraine*. [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/legislationAll.asp>] Mindkettő letöltve 2004. december 31-én.) Viszont a társadalmi-politikai élet szereplőit „hivatalos nevüktől (mozgalom, kongresszus, egyesület, alapítvány, szövetség stb.) függetlenül [...] politikai pártokként vagy nyilvános szervezetekként” definiáló s továbbá az „összukrán, helyi vagy nemzetközi” kategóriákba soroló egyesületi törvény elrendeli, hogy pártként csak összukrán – vagyis az ország területének egészében tevékenykedő és a tartományok (*oblasz*ok) több mint felében fiókszervezettel rendelkező – egyesület alapítható. (Olvasd össze a jogszabály 1. és 9. cikkelyét. – *Law of Ukraine on Public Associations*. [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/legislationAll.asp>] Letöltve 2004. december 31-én.) Így a magyar kisebbség politikusaiknak, ha be akarnak jutni az ukrán parlamentbe, független „önjelölteként” vagy a többségi nemzet pártjainak támogatásával, azok jelöltjeiként kell

pártversenyre szabott elemzési-értelmezési keret segítségével nem tanulmányozhatom a felsorolt három országban működő magyar etnoregionalista pártokat. Egyfelől a Horvátországban és Szlovéniában gyakorolt pozitív diszkrimináció automatikus sikert garantál, másfelől Ukrajnában bár léteznek magyar etnoregionalista pártnak minősülő szervezetek, azok sem elemezhetők a bemutatott séma szerint. Az elemzési keret ugyanis országos szinten aggregált adatokkal dolgozik, s annak ellenére, hogy hasonló számítások választókerületi szinten is végezhető, értelmetlenség – s egyben módszertani hiba – lenne a pártok tekintetében megnyilvánuló országos szintű jelenségeket egy-két választókerületben tetten érhető olyan folyamatokkal összehasonlítani, amelyek végső soron inkább független jelöltek, mint pártokat érintenek. Tehát a horvátországi, a szlovéniai és az ukrainai magyar kisebbség pártjai nem szerepelnek elemzésemben, ami azt jelenti, hogy a továbbiakban csak Romániával, Szerbiával meg Szlovákiával, illetve az ott működő magyar pártokkal foglalkozom. Így a végső pártmintát kizárólag a csillaggal (*) jelölt szervezetek alkotják, vagyis azok, amelyek az első fejezet harmadik alfejezetében ismertetett operacionalizálással összhangban a tényleges pártversenyben szereztek országos törvényhozó testületi mandátumokat. Tehát az elvégzett kétlépcsős szűkítés, valamint a kivételek figyelembevételének eredményeképpen az elemzés hat ország helyett háromra és huszonegy magyar etnoregionalista párt helyett tizennégyből hétre korlátozódik.⁷⁷

Esetek, adatok és eredmények

Mivel dolgozatom célja a választási sikeresség vizsgálata, figyelmem kell arra, hogy az esetek voltaképpen nem pártok, hanem választások, következésképpen az utolsó előkészítő lépés meghatározni azokat a választásokat, amelyeket figyelembe kell és lehet venni. Lévén, hogy Szerbia konföderáció tagköztársasága, s hasonlóképpen Szlovákia is szövetségi tagállam volt 1992-ig, el kell dönteni: mi a státusa a vizsgálatban a szövetségi, illetve a tagállami választásoknak. Mivel az országos parlamenti választások elsőrendű választásoknak – azaz minden politikai rendszerben a legjelentősebbeknek – minősülnek, attól függetlenül, hogy az állam egységes vagy szövetségi szerkezetű, ám a szövetségi államok tagállami szintű választásai majdnem ugyanannyira fontosak, mint az előbbiek,⁷⁸ az országos és a tagállami választások egységes kezelése teljességgel indokolt. Vegyük tehát szemügyre a három politikai rendszerben kiírt választások sorozatát! 1989 óta öt parlamenti választást tartottak Romániában: 1990-ben, 1992-ben, 1996-ban, 2000-ben és 2004-ben. Ugyanebben az időszakban Szlovákiában is öt esztendőben rendeztek választásokat: 1990-ben, 1992-ben, 1994-ben, 1998-ban és 2002-ben. Viszont az első két alkalommal a tagállamok parlamentjein kívül a csehszlovák szövetségi törvényhozó testületet is megválasztották. Romániához és Szlovákiához viszonyítva Szerbiában igen gyakran járultak az urnák elé az állampolgárok, mégpedig 1990-ben, 1992-ben, 1993-ban, 1996-ban, 1997-ben, 2000-ben és 2003-ban. Továbbá három választási évben köztársasági és szövetségi választások is voltak. 1992-ben a tagállami választásokon kívül két jugoszláv szövetségi választás is lezajlott: a május 31-re kiírt választások után alig több mint fél évvel előrehozott választásokat tartottak december 20-án. 2000-ben a köztársasági választások előtt három hónappal szövetségi választásokat is rendeztek, majd 2003 decemberében egy időben tartották

indulniuk.

⁷⁷ A szűrés egymást követő lépései nyomán voltaképpen az derült ki, hogy a kezdeti 28 önmagát pártnak nevező, pártként működő vagy esetleg pártnak tekinthető magyar szervezetről 24 ténylegesen (vagyis az alkalmazott meghatározás értelmében) párt, ebből pedig 21 etnoregionalista.

⁷⁸ Vö. Lijphart, Arend: *Unequal Participation. Democracy's Unresolved Dilemma. Presidential Address, American Political Science Association, 1996.* American Political Science Review XCI(1997). no. 1, 5–6.

meg mindkét választást. (A többi esetben vagy csak tagállami, vagy csak szövetségi választásokat írtak ki.⁷⁹)

A független és függő változóként alkalmazott mutatók kiszámításához szükséges teljes, hivatalos választási statisztikákat Románia és Szlovákia esetében zömmel az Essexi Egyetem *Political Transformation and the Electoral Process in Post-Communist Europe* elnevezésű adatbázisépítő programjának tudományos munkatársai gyűjtötték össze.⁸⁰ Az adatgyűjtés, valamint a számítások a változóknak a *Függelék 10–12. táblázataiban* összefoglalt értékeit eredményezték.

A (H) hipotézist korreláció-regresszioelemzéssel teszteltem a három országra vonatkozó adatokon. A hipotézis két elemét először külön-külön vizsgáltam meg a választási rendszer arányosságának (1. modell) és a pártrendszer fragmentáltságának (2. modell) hatását egymástól elszigetelten tanulmányozva, s csak ezután végeztem többváltozós regresszioelemzést (3. modell). A regressziós modelleket a *Függelék 13. táblázata* szemlélte.⁸¹

Az eredmények értelmezése, konklúziók, perspektívák

Az eredmények – ellentétben az elméleti várakozásokkal – mintha azt sugallnák, hogy a választási rendszer vagy legalábbis annak a Gallagher módszerével mért mandátumelosztási aránytalansága nem mutat szisztematikusan pozitív vagy negatív összefüggést a (Romániában, Szerbiában és Szlovákiában működő) magyar etnoregionalista pártok választási sikerességével. Az egyetlen említésre méltó, várt irányú, ám a statisztikai szignifikancia alsó határát is csak jóindulattal súroló hatás ($p = 0,082$) abban az esetben mutatható ki, amikor mind a három országot figyelembe veszem, és az aránytalansági index befolyását elszigetelem a pártrendszer fragmentáltságától. Várt irányú, gyenge és statisztikailag nem szignifikáns hatás ezenkívül még akkor figyelhető meg, ha az aránytalanságot a standard módszerrel mérem, és csak Románia meg Szlovákia adatait helyettesítem az egyenletbe. A választási rendszer marginális hatását visszaigazolni látszó eredmény(ek) részben arra a balszerencsés körülményre vezethető(k) vissza, hogy a független változó értéktartománya szélesebb a függő változóénál. Viszont a kér-

⁷⁹ 2000-ben a köztársasági, majd 2003-ban egyik választás alkalmával sem indítottak önálló jelölteket a vajdasági magyar pártok, hanem vezetőiket a többségi nemzet valamely pártjának a listáján szerepeltették, illetve más pártokkal együtt választási szövetségekbe tömörültek. Így szereplésük szétválaszthatatlan a szövetségeseikétől, ami arra kényszerít, hogy a vizsgálatot a korábbi tagköztársasági, illetve jugoszláv szövetségi választásokra és csak két pártra, a VMDK-ra meg a VMSZ-re korlátozzam. Lásd Bíró László: *Jugoszlávia*. = Kardos József–Simándi Irén (szerk.): *i. m.* 372; Balogh Levente: *i. m.* 1. Mindezek tudatában összesen 20 esettel számolhatok.

⁸⁰ A Szerbiára, valamint a legutóbbi hazai választásokra vonatkozó információkat nem tartalmazó adatbázis a [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/indexElections.asp>] honlapcímen található. (Letöltve 2004. január 18-án.) A „jugoszláv” tagállamra vonatkozó adatok forrásai Bugajski, Janusz: *i. m.* 421–423, 434–436, 442–446; Goati, Vladimir: *Elections in FRY from 1990 to 1998. Will of People or Electoral Manipulation?* 2nd ext. ed. Beograd é. n. 205, 209–213, 269, 271. A 2004. évi romániai választások eredményeit pedig a Központi Választási Iroda (Biroul Electoral Central) honlapjáról [<http://www.bec2004.ro>] töltöttem le 2004. december 31-én.

⁸¹ Amint korábban is említettem, a Gallagher-féle aránytalansági index „standard” értékeit alkalmazó tesztek, beleértve a háromváltozós elemzést is, Szerbia kizárásával kellett végezmem, hiszen ez utóbbi esetben a két – a szövetségi és a tagállami – törvényhozó testületben nem képviselt pártok szavazatarányait a rendelkezésre álló adatforrások összeadták. A Szerbiát is tartalmazó egyenletekbe az index közelítő értékét helyettesítettem. Ugyanebből az okból, amikor csak Romániát és Szlovákiát vettem tekintetbe, a *választási pártok tényleges számával* operacionalizáltam a második független változót, viszont amikor mind a három ország adataival számoltam, csak a *parlament pártok tényleges számát* használhattam. Fontos megjegyezni, hogy az előbbi operacionalizáció a helyesebb és a pontosabb, egyrészt azért, mert jobban tükrözi a pártversenyt, másrészt pedig azért, mert a második indikátor már a választási rendszernek az aránytalansági index mutatta hatását is magában foglalja. (Így akár az is elmondható, hogy a 3. modell esetében a választási rendszer következményeit „készszeresen” veszem tekintetbe, de sajnos jobb választásom nem volt.)

dést, amint az alábbiakban rámutatok, nem lehet lezártnak tekinteni. További, részletesebb elméleti megfontolásokra, illetve empirikus tesztekre van szükség.

Az elemzett pártrendszerek fragmentáltságát illetően a vizsgálat ezek egyértelmű, várt irányú befolyását mutatta ki. (A változó hatása statisztikailag szignifikáns az összes modellben, amelyben szerepel, és a megmagyarázott variancia [*explained variance*] minden esetben meghaladja az 50%-ot.) Úgy tűnik tehát, hogy valójában a fragmentáltabb pártrendszerek biztosítanak jobb esélyeket az etnoregionalista pártoknak.

A két konklúzió néhány módszertani és szubsztanciális magyarázatot követel. Metodológiai szempontból a hipotézis átfogóbb tesztelése – például más romániai, szlovákiai és szerbiai etnoregionalista pártok vagy még inkább más országok bevonása útján – jelentené az alapos próbát, és tán elvezetne a „bizonyításhoz”. További módszertani bonyodalom a Gallagher-féle négyzetes aránytalansági mutató „szintetikus” jellege. Ugyanis, amint a szerző is megjegyzi, az aránytalanságot nemcsak az ún. választási formula (például a többségi vagy arányos rendszerek valamelyik típusa), hanem más választásrendszer-dimenziók (nevezetesen a küszöbhatárok, a kerületnagyság és a *malapportionment*) is befolyásolják, nem is beszélve a voksoknak és a mandátumoknak a pártok közötti megosztásáról.⁸² Így a második független változó hatással lehet az elsöre, s ezt csekély mértékben ellensúlyozza az a tény, hogy igyekeztem nem a parlamentti, hanem a választási pártok tényleges számával dolgozni.

A független változók szétválaszthatatlansága szubsztanciális szempontból kétféleképpen kezelhető. Az egyik alternatíva elméleti magyarázattal szolgálni, vagyis utalni a választási rendszer és pártrendszer lehetséges együttes hatására, ami a kettő közötti meglehetősen szoros összefüggésnek tulajdonítható. Voltaképpen kölcsönösen hatnak egymásra, hiszen a választási rendszer alakítja a pártrendszert, de olykor a pártok maguk is képesek változtatásokat megtervezni és előidézni a választási rendszerben. Mindenképpen megjegyzendő, hogy a választási rendszer hatása a pártrendszerre erősebb a fordított hatásnál a stabil, régebb kialakult demokráciák esetében, viszont a fiatal demokráciákban a pártrendszer hat erősebben a választási rendszerre, mint fordítva. A kialakulófélben levő demokráciák esetében tapasztalt jelenség lényegében nem a pártrendszer fejlődését a választási rendszer átalakulásaitól bizonyos mértékben függetlenítő intézményesülési folyamat eredménye. Ez inkább azokra a szereplők közötti tárgyalásokra és alkukra vezethető vissza, amelyek az új alkotmány kidolgozása kezdeti szakaszának természetes velejárói, s addig folytatódnak, amíg a politikai rendszer főbb intézményei meg nem gyökereznek vagy – az angol szaknyelv metaforájával élve – „be nem bástyázzák magukat” (*become entrenched*). Kitschelt szerint ezt az időszakot intézménymentes politikai környezetként (*institution free environment*) kellene elképzelnünk, amelyben az intézmények kialakulása a pártverseny függvénye. A szereplők, azaz a pártok vélt érdekeiknek, hiteiknek (*beliefs*) és demokratikus versengés kimenetelére vonatkozó várakozásaiknak megfelelően választják meg vagy tervezik meg az intézményeket még akkor is, ha működésükre, illetve a többi szereplő viselkedésére vonatkozó hiányos ismereteik nagyfokú bizonytalanságot eredményeznek, s így percepcióik és várakozásaik igencsak pontatlanok lehetnek. Éppen emiatt az alkotmányozás folyamata kísérletezések, tévedések és korrekciók (*trial and error*) sorozata, amelynek elemzésekor eltekinthetünk a formális intézmények hatásaitól.⁸³ Ez az érvelés azonban nem teljes értékű, hiszen némileg kimagyarázza a helyzetet mondván, hogy az új demokrá-

⁸² Lásd Gallagher, Michael: *i. m.* 43.

⁸³ Kitschelt, Herbert: *The Formation of Party Systems in East Central Europe*. Politics and Society XX(1992). no. 1, 9–10. Hasonló megközelítésmódot tükröz még Frye, Timothy: *A Politics of Institutional Choice. Post-Communist Presidencies*. Comparative Political Studies XXX(1997). no. 5, 523–552.

ciákban a pártrendszer a választási rendszer módosulásaitól bizonyos mértékben függetlenül fejlődik. Létezik viszont egy másik, ígéretesnek tűnő lehetőség, ami módszertani kiutat jelenthet. Ez a magyarázó modell olyan átalakítását feltételezi, amely lehetőséget nyújt a lényeges választásirendszer-jellemzők (jelesül a matematikai formula, a küszöbhatárok, a kerületnagyság és a *malapportionment*) külön-külön, önálló független változókként történő vizsgálatára. Könnyen belátható ellenben, hogy ez a megközelítés nem jelenthet kvantitatív jellegű adatfeldolgozást, hiszen legalábbis a formula meg a *malapportionment* diszkrét változók. Éppen ezért célszerű az esetorientált kutatások adatainak aggregálására és az elemzés függő változóinak tekintett következményeket együttesen előidéző oksági tényezők konfigurációinak a meghatározására alkalmas *kvalitatív összehasonlító elemzéshez* (QCA) folyamodni.

Szubsztanciális kérdésként még az erdélyi és a felvidéki magyar pártok látszólagos kispárti jellege merül fel. Ezzel kapcsolatban szükséges utalni Mair empirikus – klaszterelemzés eredményeképpen felállított – pártrendszer-osztályozására. A felosztás *nagypárti rendszernek* minősíti azokat, amelyekben a nagy pártok összesített választási eredménye sokéves átlagban eléri legalább a 75%-ot. A *kispárti rendszerekben* a kis pártok jobban szerepelnek, mint a nagy pártok, továbbá a *köztes pártrendszerekben* a nagy pártok jobb szereplésük ellenére nem érik el a 75%-os átlagot.⁸⁴ Ily módon a szerb pártrendszer *köztes pártrendszer*, a szlovák *kispárti rendszer*, a román pedig határeset.⁸⁵ A pártverseny és a pártrendszerbeli hatalomkoncentráció e három mintázatát ismerve korántsem meglepő, hogy a magyar kisebbségi pártok általában akkor részesednek a legkevésbé a törvényhozó hatalomból, amikor a pártrendszer a legkevésbé fragmentált, s akkor szereznek több parlamenti mandátumot, amikor a fragmentáció megnövekszik. Ily módon, legalábbis Szlovákiában és valamivel kisebb mértékben Romániában, a magyar pártok – mairi, abszolút értelemben vett – kispárti jellege nem jár különösebb hátránnyal. Ezek a meglátások, természetesen, összhangban vannak a (H) hipotézis második részével. Mögöttük a kialakulófélben levő új pártrendszerekben tetten érhető jelenségek és mechanizmusok rejlenek. Ezen pártrendszerek választóközönsége ugyanis nyitott, szervezeti szinten is megjelenő törésvonalak által nem vagy csak igen gyengén strukturált, s így csupán a szociológiai terminusokban leírható tagoltság tükröződik.⁸⁶ Továbbá nyitott és strukturálatlan voltakán tulajdoníthatóan a választóközönség igencsak illékony,⁸⁷ s így az etnikai megosztottság más tár-

⁸⁴ Lásd Mair, Peter: *i. m.* 46–48.

⁸⁵ Szlovákiában a kis pártok egyúttvéve mindenik választáson jobb eredményt értek el, mint a nagy pártok összesítve. Romániában viszonylagos egyensúly észlelhető a két csoport között, Szerbiában pedig alig volt olyan választás, amikor a nagy pártok összességükben alulmaradtak volna. Megjegyzendő ellenben, hogy a két utóbbi ország pártrendszerét szándékosan „felülértékelem” azáltal, hogy a demokratikus beállítottságú választási szövetségeket vagy pártkoalíciókat egységes szereplőkként kezelem. Ha tagjaikat külön-külön venném tekintetbe, a szerb pártrendszer továbbra is a köztes kategóriába kerülne, ám a román kispártivá minősülne át. Romániában a *Partidul Social Democrat* (PSD), a már eltűnt *Convenția Democrată Română* (CDR) és az *Alianța Dreptate și Adevăr* pártszövetség tekinthető nagy pártnak; Szerbiában a *Socialistička Partija Srbije* (SPS) és a *Srpska Radikalna Stranka* (SRS) nevű pártok, valamint a *Demokratski Pokret Srbije* (DEPOS) és *Demokratska Opozicija Srbije* (DOS) szövetségek minősíthetők nagy pártnak; végül pedig Szlovákiában a *Hnutie za Demokratické Slovensko* (HZDS) és a már eltűnt *Verejnost' Proti Násiliu* (VPN) mondhatók nagy pártoknak.

⁸⁶ Törésvonalon – szigorú értelemben – a politikai tagoltság olyan tartós konfliktusdimenzióját értjük, amely három szinten egyszerre jelentkezik: a szociológiai-strukturális terminusokkal leírható *empirikus* szinten; *normatív* szinten, vagyis azon értékek, hitek és attitűdök együttesének szintjén, amelyek a szóban forgó társadalmi csoportok önazonosság-tudatát tükrözik, s végül *szervezeti-magatartásbeli* szinten, azaz a törésvonal részeként létrejött társadalmi kölcsönhatások, intézmények és szervezetek (pl. politikai pártok) formájában. (Vö. Bartolini, Stefano–Mair, Peter: *Identity, Competition and Electoral Availability. The Stabilisation of European Electorates 1885–1985*. Cambridge 1990. 215–216; Enyedi Zsolt–Körösi András: *i. m.* 55. Lásd még Kitschelt, Herbert: *i. m.* 11.)

⁸⁷ Lásd Mair, Peter: *How, and why, newly-emerging party systems may differ from established party systems*. Paper presented at the conference *The Emergence of New Party Systems and Transitions to Democracy*. Bristol, September 17–19, 1993. (Manuscript) 2–3. Nem árt megjegyezni, hogy „[a] választói illékonyság a választási pártrendszerben az egyné-

sadalmi különbségeknél jelentősebb mértékben befolyásolhatja a választói magatartást. Ez pedig a kis pártok közül az etnoregionalista párt(ok)nak kedvez, hiszen – amint a romániai sajtó-kommentárokból 2004-ben gyakran emlegetett, de a tanulmányomban vizsgált kisebbségek esetében tudományos igényességgel egyelőre legfennebb csak szórványosan tesztelt *etnikai szavazás* hipotézise sejteti – ezeknek a szereplőknek komparatív stabilabb választói bázisuk van.

Mindent összevetve, a korlátozott adathalmaz dacára, a jelen vizsgálat két érdekes elméleti következtetésre vezetett, amelyeket a későbbiekben az etnoregionalista pártok bővebb mintáján végzett elemzés segítségével általánosítani lehetne. Az első az, hogy az etnikai/etnoregionalista pártok – kiváltképp az új demokráciákban, amennyiben a pártrendszerben kispárti tendenciák jelentkeznek és magas a választói illékonyság – *komparatív lényeges* szereplők lehetnek, s így a kisebbségi csoportok akár jelentős hatalmi erőforrásokat is ellenőrizhetnek. A második a választási rendszerek és az etnoregionalista pártok sikeressége között összefüggést kereső újabb, az összehasonlító politikatudomány kvalitatív módszertana által felkínált elméletalkotási lehetőségre vonatkozik, amellyel a(z új) politikai család befolyását tanulmányozó átfogó(bb) elemzéssel egybekötve kellene próbálkozni.

szavazatok vándorlásának eredményeképpen bekövetkező [teljes] nettó változás”, ami voltaképpen a pártrendszer instabilitásának mértékét mutatja. (Vö. Pedersen, Mogens: *Electoral Volatility in Western Europe. = The West European Party System*. Szerk. Mair, Peter. Oxford 1990. 198.) Értéke az alábbi képlet segítségével számítható ki:

$$TNC_t = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^N |p_{i,t} - p_{i,t-1}|,$$

ahol N a rendszert alkotó pártok aritmetikai értelemben vett száma, $p_{i,t}$ az i -edik párt által a t időpillanatban (a jelenlegi választások alkalmával) megszerzett szavazatok százalékaránya, $p_{i,t-1}$ pedig az i -edik párt által a $t-1$ időpillanatban (az előző választások alkalmával) megszerzett szavazatok százalékaránya. (Uo. 198–199.)

Állításom alátámasztásául néhány illékonysági értéket vetnék össze. A régi, stabilizálódott nyugat-európai pártrendszerekben mért átlagos illékonyság 1945–1989 között 8,5%, a jelenlegi kelet-közép- és délkelet-európai pártrendszerek helyzetét 1974–1989 között leképező Görögország, Portugália és Spanyolország esetében pedig 13,3% volt. (Mair, Peter: *i. m.* 3.) A megfelelő átlagérték Románia, illetve Szlovákia esetében a 2000. esztendő előtti választásokra számolva rendre 19,6%, illetve 17,1%. (Bielasiak, Jack: *The Institutionalization of Party Systems in Emerging Democracies*. Paper presented at the American Political Science Convention. San Francisco–CA, August 29–September 2, 2001. [Manuscript] 55.)

Függelék

1. táblázat. A magyar közösségek képviseletét (legalábbis deklaratív módon) felvállaló és ellátó szervezetek a Magyarországgal szomszédos posztkommunista államokban – áttekintés

Ország	A szervezet neve
Horvátország	<i>Horvátországi Magyar Néppárt – HMNP</i>
	<i>Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége – HMDK</i>
	<i>Horvátországi Magyarok Szövetsége – HMSZ^{a)}</i>
	<i>Magyar Egyesületek Szövetsége – MESZ</i>
Románia	<i>Független Magyar Párt – FMP / Romániai Magyar Szabaddemokrata Párt – RMSZDP^{b)}</i>
	<i>Romániai Magyar Demokrata Szövetség – RMDSZ</i>
	<i>Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt – RMKDP^{c)}</i>
	<i>Romániai Magyar Kisgazda Párt</i>
Szerbia–Montenegró	<i>Székely Ifjak Fóruma – SZIF</i>
	<i>Kereszténydemokrata Tömörülés – KDT</i>
	<i>Magyarok Hazájukért Szerbiáért, Jugoszláviáért – MHSZJ</i>
	<i>Vajdasági Magyar Demokrata Párt – VMDP</i>
	<i>Vajdasági Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – VMKDM/ Kereszténydemokrata Európa Mozgalom – KDEM^{d)}</i>
	<i>Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége – VMDK</i>
Szlovákia	<i>Vajdasági Magyar Polgári Mozgalom – VMPM</i>
	<i>Vajdasági Magyar Szövetség – VMSZ</i>
	<i>Együttélés Politikai Mozgalom – E(PM)</i>
	<i>Független Magyar Kezdeményezés – FMK / Magyar Polgári Párt – MPP^{e)}</i>
	<i>Magyar Föderalista Párt / Madarska Federalistička Strana – MFP/MFS</i>
	<i>Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – MKDM</i>
	<i>Magyar Koalíció Pártja – MKP^{f)}</i>
	<i>Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért – MNMMJ</i>
<i>Magyar Néppárt – MNP</i>	
Szlovénia	<i>Magyar Szocialisták Pártja – MSZP</i>
	<i>Szlovákiai Magyar Szocialisták Pártja – SZMSZP</i>
	<i>Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség – MMÖNK^{g)}</i>
Ukrajna	<i>Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség – KMKSZ^{h)}</i>
	<i>Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség – UMDSZⁱ⁾</i>

- a) A szervezet 1949. november 29-én alakult *Horvátországi Magyar Kultúr- és Közoktatási Szövetség* névvel, és 1955 előtt, majd a hatvanas évek második felében kialakított magyar–jugoszláv kulturális, valamint gazdasági együttműködést kihasználva számottevő eredményeket ért el elsősorban a szlavóniai szórványmagyarság anyanyelvének és nemzettudatának megőrzésében. Jelenlegi nevét 1967. június 4-én vette fel. (Lásd *Jelentések... Horvátországi magyarság 2005.* 8–9, 15.)

- b) A szervezet nevét 1992. május 12-én *Romániai Magyar Szabaddemokrata Pártra* (RMSZDP), majd 2004. február 12-én *Romániai Magyar Szabadelvíű Szövetségre* (RMSZSZ) változtatta.
- c) Tekintettel arra, hogy bár országos választmánya határozatának értelmében a szervezet megpróbált eleget tenni az 1996-ban elfogadott párttörvény bejegyzési követelményeinek (15 megyében legalább 10 000 tag, s e megyékben egyenként legkevesebb 300 tag), de sikertelenül, a párt IV. Kongresszusa (Marosvásárhely, 1999. március 4–5.) elhatározta, hogy a továbbiakban a szervezet a *Romániai Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* (RMKDM) nevet fogja viselni. Lásd *Eseménynaptár*. Szövetség III(1996). 9. sz.; RMDSZ Tájékoztató VII(1999). 1489. sz. (Lévén, hogy önállóan soha – semmilyen címkével – nem indult a választásokon, tanulmányomban a közismertebb néven fogom említeni a szervezetet.)
- d) A párt 2000. augusztus 12-én soraiba fogadta a *VMSZ* azon felfüggesztett tagjait, akik létrehozták az *Európa Platformot*, és felvette a *Kereszténydemokrata Európa Mozgalom* (KDEM) nevet. Lásd *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Vajdasági magyarság 2005*. Bp. 2005, Határon Túli Magyarok Hivatala. 32–33. és Vékás János (szerk.): *i. m.*
- e) A szervezet 1992. januárban megtartott VIII. közgyűlésén *Magyar Polgári Párt* (MPP) néven formális-jogi értelemben is párttá alakult. Lásd Öllös László: *A magyar pártok programjai. = Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Összefoglaló jelentés. A rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásáig*. I. Szerk. Fazekas József–Hunčík Péter. Somorja–Dunaszerdahely 2004. 54.; Szarka László: *i. m.* 85.
- f) A párt az 1994-ben már közös listát állító *Együttélés Politikai Mozgalom, Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* és *Magyar Polgári Párt* 1998. június 21-i, dunaszerdahelyi közös kongresszusán elhatározott fúziója eredményeképpen jött létre az 1998. évi parlamenti választások előestéjén úgy, hogy a *Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* előbb *Magyar Koalíció Pártjára* változtatta a nevét, majd a három szervezet egyesült. (Lásd [<http://www.mkp.sk/index.php>]; *A Magyar Koalíció Pártjának Alapszabálya. 2003*. [<http://www.niton.sk/documents/10-8-8.doc>], letöltve 2006. április 4-én; Öllös László: *i. m.* 56.; Szarka László: *i. m.* 95.)
- g) A szervezet az 1974. évi jugoszláv alkotmány szellemében létrejött *Magyar Nemzetiségi Oktatási és Művelődési Érdekközösség* utódként alakult újjá. Önmagát kezdetben *Muravidéki Magyar Nemzetiségi Öngazgatási Közösségnek*, majd rövid ideig *Muravidéki Magyar Önkormányzatnak* titulálta, de 1999. december 16-i évváró ülésén – a szlovén központi szervek nyomásának engedve – felvette a fentebbi hivatalos nevet. Lásd Bence Lajos: *i. m.* 32–33. és Mák Ferenc (szerk.): *i. m.*
- h) A szövetség 2004. november 6-án tartott alapszervezeti elnöki konferenciája alkalmával került sor a „*KMKSZ*” *Ukrajnai Magyar Párt* alapító kongresszusára, amelynek utólag sikerült összegyűjtenie a szükséges 10 000 támogató aláírást (Ukrajna megyéinek kétharmadából, illetve Kijevből, a Krími Autonóm Köztársaságból és Szimferopolból). A pártot Ukrajna Igazságügyi Minisztériuma 2005. február 17-i dátummal jegyezte be. Kovács Erzsébet: *Történelmi pillanatok – megalakult a 'KMKSZ' Ukrajnai Magyar Párt*. Kárpátinfo (2004. november 11.) [<http://www.karpatinfo.org.ua/modules.php?name=News&file=articles&sid=14567>], letöltve 2006. április 4-én; *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Ukrajnai magyarság 2005*. Bp. 2005, Határon Túli Magyarok Hivatala. 15.
- i) A szövetség *Ukrajnai Magyar Demokrata Párt* néven alapított pártot. Erről az UMDSZ első kongresszusán határoztak 2003-ban, majd 2004 novemberében kezdeményező csoportot hoztak létre, hogy decemberben megtartassék az alapító kongresszus. A pártot Ukrajna Igazságügyi Minisztériuma 2005 márciusában jegyezte be. Lásd Eszenyi Gábor: *Munkában a kezdeményező csoport – pártot alapít az UMDSZ*. Kárpátinfo (2004. november 16.) [<http://www.karpatinfo.org.ua/modules.php?name=News&file=articles&sid=14726>], letöltve 2006. április 4-én; *Jelentések... Ukrajnai magyarság 2005*. 15.

2. táblázat. A magyar közösségek képviselőit (legalábbis deklaratív módon) felvállaló szervezetek – osztályozás

Ország	A szervezet neve	Szelekciós kritériumok		Besorolás
		Választási részvétel	Etnoregionalista „viselkedés”	
Horvátország	Horvátországi Magyar Néppárt – HMNP	igen	igen	etnoregionalista párt
	Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége – HMDK	igen	igen	etnoregionalista párt
	Horvátországi Magyarok Szövetsége – HMSZ	igen	igen	etnoregionalista párt
	Magyar Egyesületek Szövetsége – MESZ	igen	igen	etnoregionalista párt
Románia	Független Magyar Párt – FMP / Romániai Magyar Szabaddemokrata Párt – RMSZDP	igen	nem	(nem etnoregionalista) párt
	*Romániai Magyar Demokrata Szövetség – RMDSZ	igen	igen	etnoregionalista párt
	Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt – RMKDP	igen ^{a)}	igen	etnoregionalista párt
	Romániai Magyar Kisgazda Párt – RMKGP	igen ^{b)}	igen	etnoregionalista párt
	Székely Ifjak Fóruma – SZIF	igen	nem	(nem etnoregionalista) párt
Szerbia és Montenegró	Kereszténydemokrata Tömörülés – KDT	igen	igen	etnoregionalista párt
	Magyarok Hazájukért Szerbiáért, Jugoszláviáért – MHSZJ	nem	nem	(nem etnoregionalista) nyomásgyakorló csoport
	Vajdasági Magyar Demokrata Párt – VMDP	igen	igen	etnoregionalista párt
	Vajdasági Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – VMKDM / Kereszténydemokrata Európa Mozgalom – KDEM ^{c)}	igen	igen	etnoregionalista párt
	*Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége – VMDK	igen	igen	etnoregionalista párt
	Vajdasági Magyar Polgári Mozgalom – VMPM	igen	igen	etnoregionalista párt
	*Vajdasági Magyar Szövetség – VMSZ	igen	igen	etnoregionalista párt
Szlovákia	*Együttélés Politikai Mozgalom – E(PM)	igen	igen	etnoregionalista párt
	*Független Magyar Kezdeményezés – FMK/Magyar Polgári Párt – MPP	igen	igen	etnoregionalista párt
	Magyar Föderalista Párt / Madarska Federalistička Strana – MFP/MFS	nem	n.a. ^{c)}	(azonosíthatatlan természetű) nyomásgyakorló csoport
	*Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – MKDM	igen	igen	etnoregionalista párt
	*Magyar Koalíció Pártja – MKP	igen	igen	etnoregionalista párt
	Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért – MNMMJ	igen	nem	(nem etnoregionalista) párt

Ország	A szervezet neve	Szelekciós kritériumok		Besorolás
		Választási részvétel	Etnoregionalista „viselkedés”	
Szlovákia	<i>Magyar Néppárt – MNP^{d)}</i>	igen	igen	<i>etnoregionalista párt</i>
	<i>Magyar Szocialisták Pártja – MSZP</i>	nem	nem	(nem etnoregionalista) nyomásgyakorló csoport
	<i>Szlovákiai Magyar Szocialisták Pártja – SZMSZP</i>	nem	nem	(nem etnoregionalista) nyomásgyakorló csoport
Szlovénia	Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség – MMÖNK	igen	igen	<i>etnoregionalista párt</i>
Ukrajna	<i>Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség – KMKSZ</i>	igen	igen	<i>etnoregionalista párt</i>
	<i>Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség – UMDSZ</i>	igen	igen	<i>etnoregionalista párt</i>

- a) Egyik legismertebb politikusa, dr. Bárányi Ferenc, aki 1993-tól a szervezet alelnöki tisztét tölti be, az RMDSZ listáján indulva két egymást követő parlamenti ciklusban (1992–1996 és 1996–2000) szerzett képviselői mandátumot. (A politikus 1998-ban mintegy három hónapig állt a Radu Vasile vezette kormányban az egészségügyi tárca élén.)
- b) Az RMDSZ-nek ez a partnerszervezete az 1992-ben megrendezett önkormányzati választásokon 20 képviselői mandátumot nyert. Micu, Bucur-Ioan (szerk.): *i.m.* 183.
- c) 2003 decemberében, akárcsak a VMPM, az *Együtt a toleranciáért – Čanak, Kasza, Ljajić* választási szövetség tagjaként vett részt. (Lásd *Az Együtt a toleranciáért – Čanak, Kasza, Ljajić koalíció tagjai / Članice koalicije „Zajedno za toleranciju – Čanak, Kasza, Ljajić”*. [http://www.vmsz.org.yu/hu_new/valasztasok/cikk.php] letöltve 2004. szeptember 28-án.)
- d) Jelöltjeinek a magyar pártok közös listáin jutott – igaz nem bejutó – hely az 1992-ben, illetve az 1994-ben megrendezett választásokon. (Gyurcsík Iván: *i.m.* 179.; Szarka László: *i.m.* 85.) Továbbá a párt 1994-ben az önkormányzati választásokon is részt vett, s négy képviselői mandátumot szerzett. (Öllös László: *i.m.* 55.)

3. táblázat. Az etnoregionalista jelleg tesztelése és a pártok ebből következő (lehetséges) besorolása

		III. ismerv: „Külső rendelés” és kisebbségidegen viselkedés/ideológia	
I. ismerv: önállóan megszerzett etnikai szövázói támogatottság	II. ismerv: etnikumon belüli koalícióképesség	(Feltehetően) igen	Nem
Tartósan küszöbérték (1%) feletti	Igen	logikailag inkonzisztens konfiguráció	<i>etnoregionalista párt</i>
	Nem	logikailag inkonzisztens konfiguráció	(szakadár szárnyból alakult) <i>etnoregionalista párt</i>
Átlagban küszöbérték (1%) alatti	Igen	logikailag inkonzisztens konfiguráció	<i>etnoregionalista „törpepárt”</i>
	Nem	„ellenpárt”	(elvetelt) <i>etnoregionalista párt</i> / <i>kísérleti etnoregionalista párt^{d)}</i>

- a) A kifejezésekkel Szarka Lászlónál találkoztam, aki ellenben reziduális gyűjtőkategóriaként használja e megnevezéseket, ugyanis az etnoregionalista MNP-t, az ellenpártként működött MNMMJ-t s a pártversenybe soha be nem szállt MSZP-t és SZMSZP-t egyaránt így

minősíti, mondhatni szemet hunyva az említett szervezetek között megfigyelhető s a politikatudomány számára mindenképpen lényeges különbségek felett. (Szarka László: *i.m.* 85.)

4. táblázat. A magyar közösségek képviselőit (legalábbis deklaratív módon) felvállaló szervezetek etnoregionalista jellege

Ország	A szervezet neve	Az etnoregionalista jelleg ismérvei			Besorolás (etnoregionalista?)
		I. ismérv: <i>önállóan megszerzett etnikai szavazói támogatottság</i>	II. ismérv: <i>etnikumon belüli koalícióképesség</i>	III. ismérv: <i>„külső rendelés” és kisebbségidegen ideológia/ viselkedés (kizárás: –; elismerés: +)</i>	
Horvátország	HMNP	n.a. ^{a)}	–	+	igen ^{b)}
	HMDK	+	–	+	igen
	HMSZ	+	+	+	igen
	MESZ	+	+	+	igen
Románia	FMP / RMSZDP	–	–	–	nem
	RMDSZ	+	+	+	igen
	RMKDP	n.a. ^{a)}	+	+	igen
	RMKGP	+ ^{c)}	+	+	igen
	SZIF	–	–	– ^{d)}	nem
Szerbia–Montenegró	KDT	+	+	+	igen
	MHSZJ ^{e)}	(Soha nem indult választásokon.)	–	–	nem
	VMDP	+	+	+	igen
	VMKDM / KDEM	+	+	+	igen
	VMDK	+	+	+	igen
	VMPM	+	+	+	igen
	VMSZ	+	+	+	igen
	Szlovákia	EPM	+	+	+
	FMK / MPP	+	+	+	igen
	MFP / MFS ^{e)}	(Soha nem indult választásokon.)	–	n.a. ^{a)}	?
	MKDM	+	+	+	igen
	MKP	+	+	+	igen
	MNMMJ	–	–	–	nem
	MNP	+	+	+	igen
	MSZP ^{e)}	(Soha nem indult választásokon.)	–	–	nem
	SZMSZP ^{e)}	(Soha nem indult választásokon.)	–	–	nem
Szlovénia	MMÖNK	+	–	+	igen
Ukrajna	KMKSZ	+	–	+	igen
	UMDSZ	+	–	+	igen

a) Nincs adat.

- b) A hiányos adatsor ellenére nincs ok kételkedni ebben a besorolásban, hiszen a HMNP a HMSZ-ből kinőtt, önmagát pártként is definiáló szervezet, amelynek vezetősége gyakorlatilag azonos az utóbbiével. (Lásd *Jelentések... Horvátországi magyarság 2005.* 15.)
- c) Az 1992-ben megrendezett önkormányzati választásokon elért eredményei alapján. (Lásd 2. táblázat.)
- d) Ez amiatt állítható, hogy a székelemek magyarságának tagadása által a szervezet tulajdonképpen a romániai magyar kisebbség megosztását idézhette volna elő. Vö. Udvardy Frigyes (szerk.): *i.m.*
- e) Az elemzés teljessége érdekében a pártnak nem minősülő szervezetek is szerepelnek a táblázatban.

5. táblázat. A magyar kisebbség képviselőit (legalábbis deklaratív módon) felvállaló szervezetek szereplése a horvátországi választásokon^{a)}

Szervezet	2000 ^{b)}		2003. május ^{c)}		2003. november ^{b)}	
	N	%KCSSZ ^{d)}	N	%KCSSZ ^{d)}	N	%KCSSZ ^{d)}
<i>Horvátországi Magyar Néppárt^{e)}</i>	–	–	–	–	–	–
<i>Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége</i>	1891 ^{f)}	47,33 ^{f)}	20 674	51,91	1714	42,01
<i>Horvátországi Magyarok Szövetsége</i>	–	–	19 152 ^{g)}	48,09 ^{g)}	739 ^{h)}	18,11 ^{h)}
<i>Magyar Egyesületek Szövetsége</i>	2104 ⁱ⁾	52,67 ⁱ⁾			1627	39,88
A kisebbségi csoport szavazatai (KCSSZ) – ÖSSZESEN	3995^{j)}	100^{j)}	39 826	100	4080	100

- a) Csak azok a választások szerepelnek a táblázatban, amelyek esetében sikerült számszerű adatokat gyűjteni.
- b) Parlamenti választások: a horvát országgyűlésben (*Hrvatski Sabor*) a magyar nemzeti kisebbség számára fenntartott egyetlen mandátum megszerzéséért folyt versengés adatai.
- c) Kisebbségi önkormányzati választások.
- d) A kisebbségi csoport által megszerzett szavazatok összegéhez (KCSSZ) viszonyított százalékarány.
- e) A rendelkezésre álló adatok tükrében biztonsággal csak az állítható, hogy a HMNP részt vett az 1997. áprilisi helyhatósági választásokon. (Sajnos számadatok nincsenek.)
- f) A választások győztesének, dr. Szántó Tibor HMDK-jelöltnek az eredménye (tulajdonképpen 42,90%).
- g) A HMSZ és a MESZ jelöltjeinek összesített eredménye. (Lásd *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről. Horvátországi magyarság 2004.* Bp. 2004. Határon Túli Magyarok Hivatala. [http://www.htmh.hu/014_horvatorszag/text020/doc_upload/horvato2004.pdf], letöltve 2006. február 10-én. 14.)
- h) A forrásokban csak a győztes HMDK-jelölt, Ádám Jenő, és a MESZ szavazatainak a száma meg az aránya szerepel. Tekintettel arra, hogy az alanyi jogon megszerezhető képviselői helyre rendszerint magyar szervezetek támogatta személyek pályáznak, s arra, hogy a HMNP vélhetően legalább 2001 óta szünetelteti a tevékenységét, valószínűsíthető, hogy a fennmaradó voksokat a HMSZ szerezte meg. (Lásd *Jelentések... Horvátországi magyarság 2004.* 14–16.)
- i) Sója Dénes (1566 szavazat, tulajdonképpen 35,53%) és Szekeres Péter (538 szavazat, tulajdonképpen 12,21%) összesített eredménye.
- j) A táblázat nem tartalmazza Sörös József eredményét (413 szavazat, tulajdonképpen 9,37%), mert a rendelkezésre álló adatokból nem lehetett kideríteni a jelölt szervezeti hovatartozását.

Források: *Jelentések... Horvátországi magyarság 2004.* [http://www.htmh.hu/014_horvatorszag/text020/doc_upload/horvato2004.pdf] 14–16.; *Jelentések ... Horvátországi magyarság 2005.* 14; Mák

Ferenc (szerk.): *A horvátországi magyarság történeti kronológiája*. [<http://www.htmh.hu/index.php?menuid=060401>] Letöltve 2006. február 9-én.

6. táblázat. A magyar kisebbség képviseletét (legalábbis deklaratív módon) felvállaló szervezetek szereplése a romániai választásokon^{a)}

Szervezet	1990		1992		1996		2000		2004	
	N	%KCSSZ ^{b)}	N	%KCSSZ ^{b)}	N	%KCSSZ ^{b)}	N	%KCSSZ ^{b)}	N	%KCSSZ ^{b)}
<i>Független Magyar Párt / Romániai Magyar Szabad-demokrata Párt</i>	2 578	0,26	–	–	14 333	1,73	3 510	0,47	–	–
<i>Székely Ifjak Fóruma</i>	–	–	–	–	2 142	0,26	–	–	–	–
<i>Romániai Magyar Demokrata Szövetség</i>	991 601	99,74	811 290	100	812 628	98,01	736 863	99,53	628 125	100
A kisebbségi csoport szavazatai (KCSSZ) – ÖSSZESEN	994 179	100	811 290	100	829 103	100	740 373	100	628 125	100

a) Képviselőházi (*Camera Deputaţilor*) eredmények.

b) A kisebbségi csoport által megszerzett szavazatok összegéhez (KCSSZ) viszonyított százalékarány.

Források: [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/indexElections.asp>] és [<http://www.bec2004.ro>].

7. táblázat. A magyar kisebbség képviseletét (legalábbis deklaratív módon) felvállaló szervezetek szereplése a szerbiai/jugoszláv választásokon

Szervezet	1990 ^{a)}		1992. máj. ^{b)}		1992. dec. ^{b)}		1992. dec. ^{a)}		1993 ^{a)}		1996 ^{b)}		1997 ^{a)}	
	N	% ^{c)}	N	% ^{c)}	N	% ^{c)}	N	% ^{c)}	N	% ^{c)}	N	% ^{c)}	N	% ^{c)}
KDT	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1 772	1,94
VMDP	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16 986	18,58
VMKDM / KDEM	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2 702	2,96
VMDK	132 726	100	106 831	100	106 036	100	140 825	100	112 456	100	46 807	36,53	16 812	18,39
VMPM	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2 181	2,39
VMSZ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	81 311	63,47	50 960	55,75
A kisebbségi csoport szavazatai (KCSSZ) – ÖSSZESEN	132 726	100	106 831	100	106 036	100	140 825	100	112 456	100	128 118	100	91 413	100

a) Köztársasági (parlamentari) választások.

b) „Jugoszláv” szövetségi választások.

c) Vagy(is) %KCSSZ – amint az előző s az ezt követő két táblában jelöltem – a kisebbségi csoport által megszerzett szavazatok összegéhez (KCSSZ) viszonyított százalékarányt jelenti.

Források: Bugajski, Janusz: *i.m.* 434–436, 442–446; Goati, Vladimir: *i.m.* 205, 209–213, 269, 271; Meszmann Tibor: *i.m.*; Vékás János (szerk.): *i.m.*

8. táblázat. A magyar kisebbség képviselőit (legalábbis deklaratív módon) felvállaló szervezetek szereplése a (cseh)szlovák választásokon

Szervezet	1990 ^{a)}		1990 ^{b)}		1992 ^{a)}		1992 ^{b)}		1994		1998		2002	
	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}
EPM + MKDM	292 636	100	291 287	100	228 885 ^{d)}	76,40 ^{d)}	227 925 ^{d)}	75,77 ^{d)}						
FMK ^{e)} / MPP	–	–	–	–	70 689	23,60	72 877	24,23						
MK(P)	–	–	–	–	–	–	–	–	292 936 ^{f)}	100 ^{f)}	306 623 ^{g)}	97,90 ^{g)}	321 069 ^{g)}	100 ^{g)}
MNMMJ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6 587	2,10	–	–
A kisebbségi csoport szavazatai (KCSSZ) – ÖSSZESEN	292 636	100	291 287	100	299 574	100	300 802	100	292 936	100	313 210	100	321 069	100

- a) Köztársasági (parlamentari) választások.
b) Csehszlovák szövetségi választások.
c) A kisebbségi csoport által megszerzett szavazatok összegéhez (KCSSZ) viszonyított százalékarány.
d) *Együttélés*–MKDM közös lista, amelyen helyet kaptak a *Magyar Néppárt* (MNP) jelöltjei is.
e) A *Független Magyar Kezdeményezés* (FMK) 1990-ben a rendszerváltó szlovák demokratikus mozgalom, a *Verejnost' Proti Násiliu* (VPN) listáin indult s 6 mandátumot szerzett a Szlovák Nemzeti Tanácsban (*Národná Rada Slovenskej Republiky*). (Bugajski: *i.m.* 324.)
f) *Magyar Koalíció* (MK) – *Együttélés*–MKDM–MPP közös lista, amelyen helyet kaptak a *Magyar Néppárt* (MNP) jelöltjei is.
g) A *Magyar Koalíció Pártja* (MKP).

Forrás: [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/indexElections.asp>].

9. táblázat. A magyar kisebbség képviselőit (legalábbis deklaratív módon) felvállaló szervezetek szereplése az ukrainai választásokon^{a)}

Szervezet	1994				1998	
	Beregszászi járás (169) ^{b)}		Ungvári járás (175) ^{b)}		Beregszászi járás (72) ^{b)}	
	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}	N	% KCSSZ ^{c)}
<i>Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség</i> (KMKSZ)	20 135	40,44	22 810	100	35 170	61,80
<i>Ukrainai Magyar Demokrata Szövetség</i> (UMDSZ)	29 651	59,56	–	–	21 737	38,20
A kisebbségi csoport szavazatai (KCSSZ) – ÖSSZESEN	49 786	100	22 810	100	56 907	100

- a) A 2002. évben rendezett választásokat illetően nem rendelkezem számadatokkal, csak az események történeti leírásával.
b) Zárójelben az egyéni választókerület száma szerepel. 1998 előtt (kétfordulós) abszolút többségi rendszerben választották Ukrajna Legfelsőbb Tanácsnak (*Verkhovna Rada*) nevezett

törvényhozó testületét, azóta vegyes rendszerben: felét egyszerű többséggel, felét pedig az arányosság elve alapján egyetlen országos választókerületben. (Lásd 1993. évi választási törvény 1. cikkelyének 3. bekezdését – *Law on the Election of People's Deputies of Ukraine*. [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/legislationAll.asp>] – és az 1997-ben elfogadott választási törvény 1. cikkelyének 2. bekezdését – *Law of Ukraine on the Elections of People's Deputies of Ukraine*. [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/legislationAll.asp>], mindkettő letöltve 2004. december 31-én.)

- c) A kisebbségi csoport által megszerzett szavazatok összegéhez (KCSSZ) viszonyított százalékarány.

Források: Stroschein, Sherill: *i.m.* [37–38.] és [<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/indexElections.asp>].

10. táblázat. Az RMDSZ választási eredményei a román választási és pártrendszer függvényében

	1990–1992	1992–1996	1996–2000	2000–2004	2004 után
A választási rendszer aránytalansági indexe (LSI _G) ^{a)}	0,98	7,44	6,67	9,27	4,65
A választási rendszer aránytalansági indexe (LSI _{Gm}) ^{b)}	0,91	7,11	7,16	9,17	3,98
A választási pártok tényleges száma (E _v) ^{c)}	2,09	6,60	5,52	4,75	3,68
A parlamenti pártok tényleges száma (E _s) ^{c)}	2,10	4,42	3,94	3,18	3,01
Az RMDSZ alsóházi mandátumainak százalékaránya (S%) ^{c)}	7,49	8,23	7,62	8,26	7,01

- a) Ezeket az értékeket a standard módszerrel számítottam ki. A romániai pártverseny pontosabb leírása érdekében eltekintettem a nemzeti kisebbségek azon szervezeteitől, amelyek a pozitív diszkrimináció eredményeképpen kerültek be az alsóházba és azoktól is, amelyek azért nem szereztek így sem mandátumot, mert ugyanannak a kisebbségi csoportnak a képviselőjében más szervezet már elnyert legalább egy mandátumot. Továbbá a független jelöltek eredményeit sem vettem figyelembe a számításoknál azért, hogy a képviselővel nem rendelkező szereplők esetében ne használjak aggregált adatokat, amint azt Gallagher javasolja. (Lásd Gallagher, Michael: *i.m.* 48.)
- b) Ezeket az értékeket a harmadik (durva közelítéses) módszerrel számítottam ki, vagyis csak a parlamentbe bejutott pártok adatait vettem figyelembe.
- c) A pártok megszerezte szavazatok és mandátumok százalékarányait, valamint a választási meg a parlamenti pártok tényleges számát megint csak a kisebbségi szervezetek kizárásával számítottam ki. (A parlamenti pártok tényleges számának vonatkozásában ennek az eljárásnak sokkal nagyobb a valóságalapja, mint annak, amelyik azt feltételezi, hogy a nemzeti kisebbségek parlamenti frakciója, akárcsak a főbb pártoké, többnyire egységes szereplőként viselkedik.)

11. táblázat. A szerbiai magyar pártok választási eredményei a tagállam és a konföderáció választási és pártrendszerének függvényében

	1990–1992 ^{a)}	1992. május–1992. december ^{b)}	1992. december–1996 ^{b)}	1992–1993 ^{a)}	1993–1997 ^{a)}	1996–2000 ^{b)}	1997–2000 ^{a)}	2000 után ^{b)}
A választási rendszer aránytalansági indexe (LSI _{Gm}) ^{c), d)}	18,46	14,99	7,93	8,32	8,07	9,1	5,03	7,5
A parlamenti pártok tényleges száma (E _s) ^{d)}	1,54	1,77	3,29	3,44	3,19	2,4	2,99	2,19
A(z alsóházi) mandátumok százalékaránya S(% ^{d)})	3,2 ^{e)}	3,7 ^{e)}	2,8 ^{e)}	3,6 ^{e)}	2 ^{e)}	2,78 ^{f)}	1,6 ^{f)}	0,93 ^{f)}

- a) Szerbia Nemzetgyűlésére (*Skupština Republike Srbije*), azaz a szerb köztársasági parlamentre vonatkozó adatok alapján végzett számítások eredményei.
- b) A „jugoszláv” Szövetségi Gyűlés (*Savezna Skupština*) alsóházára, az Állampolgárok Tanácsára (*Vece Građana*) vonatkozó szerb adatok alapján végzett számítások eredményei.
- c) A harmadik (durva közelítéses) eljárással végzett számítások eredményei. (Mivel a szavaztmegosztás [*ticket-splitting*] jelensége – ami azt jelenti, hogy egy vegyes választási rendszerben a szavazópolgár első szavazatát [többségi összetevő] egy bizonyos pártra, második szavazatát [arányos összetevő] pedig egy másik pártra, rendszerint az előző ellenfelére adja le – Európában csak a Német Szövetségi Köztársaságban jellemző, indokolt az indexet az 1992. május 31-i szövetségi választások vonatkozásában is az arányos rendszerösszetevő esetében regisztrált, a pártokra leadott szavazatok százalékarányai alapján számolni.)
- d) A Romániára vonatkozó számításokhoz hasonlóan a független jelöltek és/vagy „állampolgári csoportok” eredményeit nem vettem figyelembe, hogy amennyiben lehetséges, ne aggregált adatokkal dolgozzam.
- e) *VMDK*.
- f) *VMSZ*.

12. táblázat. A szlovákiai magyar pártok választási eredményei a (cseh)szlovák választási és pártrendszer függvényében

	1990–1992 ^{a)}	1990–1992 ^{b)}	1992–1994 ^{a)}	1992–1994 ^{b)}	1994–1998	1998–2002	2002 után
A választási rendszer aránytalansági indexe (LSI _G) ^{c)}	3,59	7,22	11,19	12,49	5,94	2,94	7,04
A választási rendszer aránytalansági indexe (LSI _{Gm}) ^{d)}	2,47	5,55	9,61	10,7	4,58	1,91	5,29
A választási pártok tényleges száma (E _v)	5,8	5,42	5,36	6,1	5,81	5,33	8,86
A parlamenti pártok tényleges száma (E _s)	4,98	3,96	3,19	3,36	4,41	4,75	6,12
A(z alsóházi) mandátumok százalékaránya S(% ^{e)})	9,33 ^{e)}	10,2 ^{e)}	9,33 ^{b)}	9,8 ^{d)}	11,33 ^{e)}	10 ^{b)}	13,33 ^{b)}

- a) A Szlovák Nemzeti Tanácsra (*Národná Rada Slovenskej Republiky*), azaz a szlovák tagállam parlamentjére vonatkozó adatok alapján végzett számítások eredményei.
- b) A Szövetségi Gyűlés alsóházára, a Népi Kamarára vonatkozó szlovák adatok alapján végzett számítások eredményei.

- c) A szabványos eljárással végzett számítások eredményei.
 d) A harmadik (durva közelítéses) eljárással végzett számítások eredményei.
 e) *Együttélés–MKDM* közös lista.
 f) *Együttélés–MKDM* közös lista, amelyen helyet kaptak az *MNP* jelöltjei is.
 g) *MK*, azaz *Együttélés–MKDM–MPP* közös lista, amelyen helyet kaptak az *MNP* jelöltjei is.
 h) *MKP*.

13. táblázat. Adatelemzés: regressziós modellek

	1. modell ^{a)}	1. modell ^{b)}	1. modell ^{c)}	2. modell ^{d)}	2. modell ^{e)}	2. modell ^{f)}	3. modell ^{g)}	3. modell ^{h)}
A választási rendszer aránytalansági indexe	0,100 (0,167)	0,008 (0,181)	-0,352 (0,191)				-0,094 (0,125)	0,0003 (0,177)
A pártok tényleges száma				0,848** (0,229)	1,245** (0,353)	2,343*** (0,522)	0,931** (0,259)	2,350** (0,643)
Konstans	8,665*** (1,229)	9,283*** (1,165)	9,231*** (1,616)	4,714** (1,294)	4,406* (1,443)	-1,367 (1,873)	4,879** (1,342)	-1,415 (3,169)
R	0,186	0,014	0,398	0,761	0,744	0,727	0,777	0,727
R²	0,035	0,000	0,158	0,579	0,544	0,528	0,603	0,528
Esetszám (N)	(12)	(12)	(20)	(12)	(12)	(20)	(12)	(20)

- a) Csak Románia és Szlovákia („szabványos” módszerrel számított mutató).
 b) Csak Románia és Szlovákia (közelítéses módszerrel számított mutató).
 c) Mindhárom ország (közelítéses módszerrel számított mutató).
 d) Csak Románia és Szlovákia (választási pártok – adekvát operacionalizálás).
 e) Csak Románia és Szlovákia (parlamentari pártok – gyengébb érvényességű operacionalizálás).
 f) Mindhárom ország (parlamentari pártok).
 g) Csak Románia és Szlovákia („szabványos” módszerrel számított aránytalansági index és választási pártok).
 h) Mindhárom ország (közelítéses módszerrel számított aránytalansági index és parlamentari pártok).
 (A modellekben szereplő regressziós együtthatók nem standardizáltak, alattuk zárójelben a standardhibájukat tüntettem fel. A statisztikai szignifikanciaszintek jelölése a következő: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.)

The Electoral Success of Parties Representing the Hungarian Minority (1990–2004). The main goal of this paper is to examine how the institutional distribution of political power within the party system of a country affects the share of power that can be captured by a minority on national level. (Such an approach relies on the empirical observation that in most parts of the world ethnic/national minorities compete for /political/ resources through the parties that claim to represent them.) To accomplish its task, the paper draws on theories of comparative government and party system theory, while targeting—as sample—post-Communist countries bordering Hungary and featuring Hungarian minorities, i.e., Croatia, Romania, Serbia–Montenegro, Slovakia, Slovenia and Ukraine.

Parties representing Hungarian minorities are analysed in order to provide a tentative institutional(ist) explanation of the *electoral success* of ethnoregionalist parties. The account focuses on systemic variables making up *the participation dimension* of political systems, more precisely, *the nature of the electoral system* (used for electing the lower chamber of national legislatures) and *party system format*. Apart from delineating a theoretical framework that helps to disentangle the relationship between the three variables, the paper offers a (new) *definition of ethnoregionalist parties*, too, as a means for delimiting their larger—for instance, all-European—universe. Moreover, it presents the theoretical basis of a triple test designed for (dis)proving the ethnoregionalist character of political organisations and performs it on twenty-eight Hungarian political organisations to show that only twenty-one qualify as ethnoregionalist

(parties). Finally, the paper concludes that party system fragmentation is indeed a salient factor of ethnoregionalist electoral success. However, the quantitative method employed herein failed to confirm the strong, expected theoretical relationship between electoral system proportionality and the dependent variable. Hence, the paper hints, as directions for future research, to other possibilities for exploring the latter relationship.

Erósz városa

Két temetési beszéd az athéni demokráciáról

1.

Periklész nevezetes *epitaphiosz logosza* a peloponnészoszi háború legelső évében esett athéniak felett jóformán az egyetlen olyan korabeli szöveg, amely az antik demokrácia ideológiájának pozitív kifejtését nyújtja. (Egyrészt, ha más történelmi vagy irodalmi műveket vizsgálunk, ez a bizonyos legitimáló diskurzus mindazokból csupán meglehetősen töredékesen és áttételesen rekonstruálható, talán azért is, mert a konkrét mondandónak a mindenkori szerző és közönsége által hallgatólagosan már eleve elfogadott háttérét képezi. Olyasmit, ami mintegy a levegőben van benne, és emiatt fölösleges volna külön szóvá tenni.¹ Másrészt pedig, ha a politikafilozófia születési bizonyítványát, Platón vagy Arisztotelész szövegeit nézzük, ezek egyenesen demokráciaellenes képet mutatnak számunkra, olyannyira, hogy már-már igazat kellene adnunk ama véleménynek, miszerint a politikai elméletírást pontosan arra találták fel, hogy a demokráciát lejárassa.²)

Korántsem véletlen, hogy a demokrácia klasszikus apológiája nem valamely hangos ünnepségen, se nem egy lakomán, hanem éppen temetési beszéd gyanánt hangzik el. Gyászoló családokhoz, lojalitásukban megingó polgártársakhoz és szövetségesekhez intézett szónoklat ez, amely a már akkor győzedelmeskedni látszó spártai fegyellemmel szemben az athéni szabadság összes lehetséges stratégiai előnyét felsorolni igyekszik. Védekező hangvételű *epitaphiosza* során a beszélő azzal a hallgatólagos kétellyel szembesül, amelynek alapján városa minden kulturális fölénye ellenére alatta marad riválisának politikai berendezkedés és következésképpen katonai erő tekintetében.

Válaszában Periklész ezekkel az ellenvetésekkel szemben kívánja alátámasztani, hogy az athéni kulturális élet éppen a demokráciának köszönhetően virágzik, amely ráadásul sokkal rátermettebb harcosokat képes felnevelni. Összességében a szabadságból Periklész az „athéni

¹ Azok a szöveghelyek, amelyekre egy ilyen rekonstrukciónak feltétlenül utalnia kellene, a következők: Harmodiosz és Arisztogiteion, a zsamokgyilkosok története (Lásd Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. V. 59–72; Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. I. 20, VI. 54–59.), mely főként annak rövidített, legendás változatában a demokratikus szolidaritást a polgárok közötti *philiára* alapozza; az „alkotmányok vitájaként” is emlegetett rész Hérodotoszból (III. 80.), ahol egy perzsa nemes, bizonyos Otanesz a demokrácia előnyeit fejtegeti, megemlítvén többek között a törvény előtti egyenlőséget (*iszonomia*) és a kormányzat felelősségre vonhatóságát (*hüpeuthünia*), ehhez az utóbbihoz lásd még Aiszküloosz: *Perzsák*. 210–220, *Leláncolt Prométheusz*. 324; Thészeusz anakronikus, a türanniszhoz szokott thébai követhet intézett apológiája, mely egyebek mellett a törvény uralmát dicséri (Euripidész: *Oltalomkeresők*. 403–457.); Prótagorasz Prométheusz-mítosza, amely a polgárok általános politikai kompetenciájának gondolatát foglalja magában (Platón: *Prótagorasz*. 320d–328d); Démoszthenész és más szónokok gyakori hivatkozásai a demokratikus szólásszabadságra, a *parrhésziára* stb.

Ami pedig a demokrácia klasszikus kritikáit illeti, jó kiindulópontot szolgáltathatnak ezek vizsgálatához az *Iliász* Therszitész nevű, csúnyának, szegénynek és haszontalannak ábrázolt szereplője (nagyjából ilyennek láthatták a nemesek a közembert); a megarai Theognisz kedveséhez, Kürnoszhoz intézett versei, melyekben egy kissé féltékenykedve arra inti az ifjút, nehogy az úgazdagokkal való érintkezés folytán elveszítse az arisztokraták örökletes erényét, a *gnómét*; az angol-szász szakirodalom által Old Oligarch gyanánt emlegetett névtelen munkája, mely a demokráciát egyfajta, a szegények által gyakorolt diktatúráként értelmezi; sőt Thuküdidész jó néhány passzusa, mely a *démoszt* szeszélyesnek és könnyen felfuvalkodónak mutatja.

² Vö. McClelland, J. S.: *The Crowd and the Mob: From Plato to Canetti*. London–Boston 1989. 1–2: „It could almost be said that political theorizing was *invented* to show that democracy, the rule of men by themselves, necessarily turns into rule by the mob [...]. If there is such a thing as a western tradition of political thought, it begins with this profoundly anti-democratic bias.”

életmódot, életvitelt mintegy levezeti, az éthoszt ezzel magyarázza, és siet elhárítani azokat a vádakot, amelyek a szabadság nem helyes felfogása miatt érhetnék az athénieket. Végeredményben, s ez mondanivalójának a lényege, a szabadságból származott az egész athéni ember”,³ akinek idejét az esküdszékbeli szolgálat, a másokkal váltakozva viselt hivatalbeli tevékenység, a kampányok és a korteskedés, valamint a törvényhozó népgyűléseken, ünnepi felvonulásokon, nemzeti játékokon és egész napos színházi előadásokon való aktív részvétel töltötte ki.⁴

A *Temetési beszéd* érvei a következőképpen tagolhatóak, fejezhető ki mai nyelven:⁵ (1) Hogy demokráciának hívjuk magunkat, még nem jelenti azt, hogy ne ismernénk el értékkülönbségeket a polgárok között. Csakhogy mi ezeket a megkülönböztetéseket politikai rátermettségük és nem a vagyonuk vagy társadalmi osztályuk kritériumai alapján tételezzük. (2) Jóllehet igaz az, hogy a magánélet különbségei kapcsán meglehetősen toleránsak vagyunk, a közügyek terén már jóval magasabbra állítjuk a mércét, és mindenkitől elvárjuk, hogy engedelmeskedjék a törvényeknek. (3) Nekünk hadviseléskor sem szükséges titkolóznunk, mert sikerünket nem a megtévesztésre, hanem a bátorságra alapozzuk. (4) Attól, hogy gazdag és változatos életeket élünk ahelyett, hogy egy életfogytig tartó katonai táborba zárkóznánk be, még a spártaiakkal egyenlők vagyunk. Nagyságunkat éppen az bizonyítja, hogy képesek vagyunk szembeszállni velük a felkészülésnek szentelt csekélyebb időtartam ellenére is. (5) A szépség csak ránk jellemző szeretete még nem tesz minket nőiesen kifinomultakká, sem a bölcsesség szeretete gyöngébbé. (6) Mi nem gondoljuk úgy, hogy a szegénység szégyen volna, mert szégyenletesnek csupán azt tekintjük, ha az illető nem tesz meg minden tőle telhetőt, hogy elkerülje. (7) Városunk az egyetlen, amely a politikától távol maradókat haszontalanoknak tekintti. (8) Másokkal szemben a nyilvános vitát nem a sikeres cselekvés akadályának, hanem egyenesen a segédletének tekintjük. Voltaképpen az egyedüliek vagyunk, akik cselekvésben és reflexióban egyaránt kiválóak. (9) Abban is különbözünk másoktól, hogy a jótémények gyakorlását előnyben részesítjük azok elfogadásával szemben. (10) Mindebből kifolyólag mintaállam vagyunk.

Amint ez a fentebbi vázlatból kiderül, az antik demokrácia ideológiai fölényét arra alapozza, hogy a különbözőket a közösség ügyében való tevékeny részvétel által egyesíteni képes, sőt nemcsak általános esélyt nyújt erre a részvételre, hanem egyenesen megköveteli azt. Esmélet és tett, filozófus és harcos, polisz és polgára közötti kölcsönösségi viszonyok fogják össze.

Amennyiben ennek a kölcsönösségnek a gyakorlati modelljét (ha nem is feltétlenül a ténylegesen megélt tapasztalati forrását) keressük, egy mai szemmel nézve eléggé meglepő metaforára bukkanunk. Beszédének egyik kulcsfontosságú pillanatában Periklész arra buzdítja polgártársait, hogy „szemléljék naponta a város erejét, és váljanak a szeretőivé (*erasztai*)”.⁶ Mármost ha a szexualitás területéről származó hasonlatoknak és metaforáknak az athéni politikai diskurzusban való előfordulását nézzük, megállapítható, hogy az ilyenek használata az adott kor kontextusában egyáltalán nem szokatlan jelenség.⁷ Modern fordításaink azonban az ilyen passzu-

³ Egyed Péter: *A szabadság a filozófiában*. Csíkszereda 2003. 18.

⁴ Lásd Polányi Károly: *Arisztotelész és Galbraith a jólétről*. Szociológiai Szemle XIII(2003). 140.

⁵ Vö. Roberts, Jennifer Tolbert: *Athens on Trial: The Antidemocratic Tradition of Western Thought*. Princeton 1994. 41–43. értelmezésével Thuküidész: *A peloponnészoszi háború*. II. Ford., jegyz., utószó Muraközy Gyula. Bp. 1985. 35–46. szöveghelyéről.

⁶ Thuküidész: *i. m.* II. 43. – a Muraközyéhez képest enyhén módosított fordítás. Kiemelt jelentőséget tulajdonít ennek a metaforának Monoson, Sara S.: *Plato's Democratic Entanglements: Athenian Politics and the Practice of Philosophy*. Princeton 2000. 64. skk.

⁷ Dougherty, Carol: *The Poetics of Colonization: From City to Text in Archaic Greece*. New York 1993. 62. kimutatja, hogy pl. „a kolonizáció ideológiáján belül [...] a nemi erőszak és a házasságkötés diskurzusa modelleket nyújt azoknak

soknak a kapcsán gyakran prűdebbnek bizonyulnak például Arany János Arisztophanész-átköltéséinél.⁸ Az *erasztész* terminus görögül mégis minden esetben nyilvánvaló erotikus és szexuális konnotációval bír, sőt „a klasszikus és a hellenisztikus korban ezen szócsoport konnotációi olyan gyakorisággal szexuálisak, amelynek alapján feltehetjük, hogy az egyéb használatokat is szexuális metaforáknak tekinthetjük”.⁹ Periklész metaforája tehát mentes minden kétértelműségtől. Értelmezése érdekében szükséges lesz az ógörög szexuális tapasztalat néhány fizikai és lelki sajátosságára kitérnünk.

A polgár *erasztész*ként való szerepeltetése az *erasztész* mint idősebb, aktív és domináns fél képzetét idézi. Mivel a görögök számára a szexualitás elsősorban hatalmi viszonyok, sőt társadalmi hierarchiák kifejezője volt, mintsem kölcsönös beleegyezéssel gyakorolt tevékenység, inkább az egyik félnek a másikon végrehajtott cselekvéseként értelmezték. Státuskategóriák határozták meg azt is, hogy kicsoda kit „üldözhet”.¹⁰ A közhiedelemmel ellentétben a szabad férfitpolgárok között létesített testi kapcsolat éppen annak hatalmi terminusokban értelmezett jellegéből kifolyólag olyannyira bonyolult konvenciók és rítusok által szabályozott volt, hogy a statisztikailag (legalábbis az *erasztészek* által) elvárnál valójában jóval kivételesebb esemény. Idegen emellett számukra az illető *erasztész*nek az általa preferált személyek neme szerinti kategorizációja. Ehelyett inkább a cselekvéstípusokat osztályozzák, vagyis nem férfi és nő, hanem cselekvő és szenvedő fél ellentétében gondolkodnak.

Mindebből kifolyólag az *erasztész* ifjú partnere, az *erómenosz* számára, aki amellet, hogy az előbbi *erósz*ának tárgya, még egyszersmind szabad férfitpolgártársa is (lesz), társadalmilag teljesen elfogadhatatlannak számít, hogy a maga részéről ilyesfajta kapcsolat létesítésére törekedjék, vagy annak során örömet érezzen. Ez ugyanis a szabad férfitpolgár politikai státusának feladásával érne fel, hiszen az athéni törvények nemcsak azt a polgárt tiltották el a népgyűléshez folyamodás jogától vagy bármely más polgári jogok gyakorlásától, aki rosszul bánt a szülei-vel, kibújt a katonai szolgálat alól, elszökött a csatából, vagy elherdálta az örökségét, hanem azt is, aki fiatalabb korában eladta vagy meg nem engedett módon odaadta a testét bármely más férfinak.¹¹ Passzivitásnak, azaz férfiatlan gyengeségnek számított emellett a gyönyöröknek alárendelődő, azokat hajszoló polgár attitűdje. A szabad *politész* tehát nemcsak a polgártársai, hanem saját testi *erósz*ának szolgájává sem válhat.¹²

a bonyolult viszonyoknak a számára, melyeket a görögöknek ki kell alakítaniuk az óslakos populációval az idegen területek meghódításakor”.

⁸ Hornblower, Simon: *A Commentary on Thucydides* I. Oxford 1991. 311. konkrétan ennek a szöveg helynek a kapcsán jegyzi meg, hogy „nem kellene a fordítás során felhívítani, amint ez a »beleszeretni« (Warner) és a »szeretettel eltelni iránta« (Jowett, hasonlóképpen Crawley) változatokban történik”. A magyar fordítás javaslata: „eltelni a város szenvedélyes szeretetével”.

⁹ Dover, Kenneth James: *Görög homoszexualitás*. Bp. 2001. 61.

¹⁰ Monson, Sara S.: *i. m.* 69. összefoglaló leírása alapján „a szabad athéni nők aktívan üldözhettek más nőket (szabadokat, rabszolgákat vagy idegeneket), de férfiakat soha. Egy (férfi)polgár athéni nőt csak házasság céljából üldözhetett, nem szabad vagy idegen nőket azonban bármely célból. Hogy a társadalmi státus határozta meg a szexuális aktivitás mintáit, talán a legnyilvánvalóbban abból tűnik ki, hogy egy férfitpolgár más férfitpolgárokat legitim módon csak igen különleges körülmények között üldözhetett.” Az „üldözés” metaforájához lásd Dover, Kenneth James: *i. m.* 105–118.

¹¹ A görög szexuális éthosz alapvető monográfiájának gerincét éppen egy olyan vádbeszéd értelmezése teszi ki, amely ezt az utóbbi vétket bizonyítaná rá bizonyos Timarkhoszra. Uo. 33–138. Ami a „meg nem engedett módot” illeti, ezen a női szexuális szerepkör analogonját értik.

¹² Foucault, Michel: *A szexualitás története*. II. *A gyönyörök gyakorlása*. Bp. 1999. 85. erről a politikai követelményről a következőképpen ír: „Az egyén hozzáállása önmagához, a mód, ahogyan a vágyaival szemben saját szabadságát biztosítja, uralma önmaga felett az állam jólétének és helyes berendezkedésének egyik alapeleme. [...] Ellentéte [...] a rabszolgaság: az, ahogyan az ember önmagát rabszolgasorsra juttatja. Szabadnak lenni a gyönyörökkel kapcsolatban annyit jelent: nem szolgálni őket, nem válni rabszolgájukká.”

Mindezeket figyelembe véve Periklész *erasztész–politész* metaforája az athéni demokrácia polgárának aktív, energikus, irányító és ellenőrző szerepkörére utal. Arra a *politészre*, aki harcosként a csatában városának birodalmi dominanciáját megerősítve győzelmet arat. Felidézi emellett a szenvedélyei és gyöngeségei, például halálfélelme felett uralkodni, a phalanxban vagy a tengeri csatában helytállni képes katona erényét, az önuralmat. (Emiatt tért ki Periklész a beszéde során többek között arra, hogy a magánélet viszonylagos szabadságával szemben a közélet feltétlen törvénytiszteletet követel, hogy az athéni hadi sikerek kulcsa a bátorság, és legfőképpen arra, hogy a kulturális javak élvezete még nem jelent elpuhultságot, *malakiát*. Végso soron mindvégig a szabadságnak mint az önmagunk és mások feletti aktív uralomnak a jelentőségét hangsúlyozta, amelynek egyik kikötése az élni akarás rabságának a leküzdése.)

Domináns *erasztészek* a polgárok mint kitüntetett elit az összes többi társadalmi kategóriával (nőkkel, rabszolgákkal, *metoikoszokkal*) szemben a városállamon belül is. Az elitcsoporton belül azonban már, összhangban az antik demokrácia önszemléletével, nincsenek közöttük szignifikáns különbségek (kivéve azokat, amelyek az egyéni rátermettségből származnak). A klasszikus kritikával szemben, amely a demokráciát az anyagi források véges jellegénél fogva mindig többségben lévő szegények osztályuralmaként és az ő (többek között az önműveléshez szükséges szabad idő hiánya miatt) bárdolatlan mivoltukból kifolyólag igencsak tökéletlen alkotmányként aposztrofálja, Periklész a (férfi)polgárok kollektív dominanciájaként értelmezi ezt a bizonyos rezsimit. Az *erasztész* terminus ideológiai potenciálja amiatt maximális, mert az általa körülhatárolt csoporton belüli különbségeket szinte teljes egészében megszünteti (mindnyájan közösen uralkodnak), míg a többi felsorolt csoportokkal, sőt egy kis túlzással a világ maradék részével szemben végtelenül kiélezi (mindenkit és mindent közösen uralnak).

Amint az a temetési beszéd fentebb idézett mondatából kiderül, a *politészek* azért válnak Athéné poliszának szerelmeseivé, *erasztészeivé*, mert szemlélvén (*theomenousz*) *őti* tudatosítják, hogy egy bizonyos kiválósággal, mégpedig erővel (*dünamisz*) rendelkezik. *Erószuk* forrása tehát a szemlélődés, azaz a *theória*,¹³ ami pedig a *dünamisz*t illeti, ez mindenekelőtt a polisz birodalmi erejére vonatkozik.

Paradox módon azonban a vágy tárgyaként értelmezett városállam elvileg egy passzív, alárendelt szerepkörbe kényszerülne, mégpedig a *dünamisza* ellenére (és ez esetben már nem volna rajta semmi csodáltnivaló), hacsak az *erasztész* és *erómenosz* közötti kapcsolat, amelyre a metafora épül, nem foglalna magában bizonyos kölcsönösségi viszonyokat is. Márpedig az ifjú *erómenosz* szükségszerű passzivitása okozta politikai problémát a korban úgy oldották meg, hogy az ilyesfajta kapcsolatok tiltása helyett azokat szimmetrikussá és ezáltal elfogadhatóvá stilizálták, elkerülvén ezáltal az *erómenosz* társadalmi stigmatizációját.¹⁴ Az *erasztész* és *erómenosz* közötti viszonytal kapcsolatos erkölcsi elvárásoknak megfelelően annak meg kel-

¹³ Amint azt Halperin, David: *Why Is Diotima a Woman? Platonic Eros and the Figuration of Gender*. = Halperin, David–Winkler, John J.–Zeitlin, Froma (szerk.): *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton 1990. 267. megjegyzi, a görögök „az erósz forrását a szemekben lokalizálták [...], a szerelmes és a szeretett lény közötti szemkontaktust *par excellence* erotikus ingemek tekintették”. Bár ezt alighanem fölösleges is szakbibliográfiailag alátámasztani. A szemlélődés és *erósz* közötti összefüggés felidézése segítségünkre lehet Platón *Lakomá*-jának értelmezésében, ahol a filozófia kapcsolata mindkettővel igencsak szoros. A platonikus hagyomány ebből kiindulva egészen odáig jut el, hogy Plótinosz ezt a bizonyos szöveget kommentáló értekezésében még egyfajta etimológiáját is javasolja az *erósz* szónak, mondván: „valószínű (*takha*), hogy innen származik Erósz neve, mivelhogy létét a látásból (*ex horaszéosz*) nyeri” (*Enneászok*. III. 5. 4). Ez a bizonyos etimológia (*erósz* < *horaszisz*) persze minden valószínűség szerint hamis, amint a Platón által a *Kratülosz* 420b-ben javasolt sem sokkal valószínűbb, ám annál sokatmondóbb, hogy ezt így gondolták.

¹⁴ Az alábbiakban megfogalmazottak részletes képzőművészeti és irodalmi bizonyítékokkal való alátámasztásához lásd Kenneth James Dover, illetve Michel Foucault idézett monográfiáit.

lett haladnia az egyszerű, futólagos testi érintkezés szintjét. Vagyis az udvarlás szabályozott formalitásainak betartásán túl a partnereknek hosszú távú lelki és szellemi kötődést, különleges felelősségérzetet kellett kialakítaniuk egymás iránt, amely túléli az *erómenosz* teljes jogú szabad polgárrá való felserdülését.

Viszonyuk kezdeti kontextusa ennél fogva játékosan agonális természetű lesz. Az *erómenoszra* való „vadászat” során a reménybeli *erasztész* több „vadásztársával” verseng, hogy kiválóságát bizonyítsa. Verseket költ és beszédeket ír a kiszemelthez, ajándékokat (kakast, szarvasbikát, nyulat) ad neki (sohasem pénzt!). Általában a közélet minden területén példásan viselkedik. A leendő *erómenosz* szintén verseng, rátermettségét atletikus és múzsai képességeinek fitogtatásával, kívánatosságát pedig (hiszen a mohóság gyengeséget, szolgálai természetet jelent) szemérmes mivoltának, elérhetetlenségének a hangsúlyozásával bizonyítja. Valójában később is csupán a jól körülhatárolható jótétemények iránti hálaérzet, nem saját *erősza* által indítva, és csak feltételesen adja meg magát.

Ezek a bizonyos jótétemények legnagyobbreszt a férfikor kötelességeibe való beavatást, vagyis a polgári nevelést fedik, mely a köztisztelőben álló idősebb férfiak társaságában szerzhető meg. Amint az adott korban a testi vágyat racionalizálták, az *erasztész* sem elsősorban alantas, hanem pedagógiai szándékból kifolyólag, a városállam belső kötelékeinek megerősítése végett foglalkozik az *erómenosz*szal. Végző soron politikai szolgálatot végez, hiszen a polisz férfias erényeit, hagyományait ápolja. Dominanciaviszonyok kifejezője helyett egyenlőtlenek között megvalósuló reciprocitásként, politikai szabadságra és egyenlőségre való nevelésként, nem utolsósorban méltányos csereviszony gyanánt értelmezték tehát a korabeli Athénben ezt a sajátosan „demokratikus” *erősz*t. A szublimált erotikus kapcsolatok ily módon az ókori polgári szolidaritás alapját képezhették. (Nincs azonban szó részünkről semmiféle „redukcionizmusról”, hanem csak annak leírásáról, ahogyan a magán- és közélet elmosódó határai lehetővé tették, hogy az utóbbi az előző gyakorlatait integrálja, erőforrásait a saját céljai érdekében kiaknázza.)

Visszatérve a polgár és városállam viszonyának Periklész által javasolt modelljéhez, a fentiek figyelembevételével mindenekelőtt arra mutathatunk rá, hogy kapcsolatukat nem eleve adottként, hanem a benne foglalt felek kölcsönös szükségletei és érdekei mentén konstruálja meg. Sehol sem utal például arra, hogy a szóban forgó viszony a szülő–gyermek közötti családi kötelékhez volna hasonlatos, holott épp ez a másik reprezentáció az, amely általában uralkodónak mondható.¹⁵ Olyannyira, hogy más szónokok a patrióta hazájával szembeni kötelezettségeinek a megalapozásakor még arra az athéni törvényre is hivatkozni szoktak, amely a szülőkről való aktív gondoskodást a morális kötelességérzeten túl pontosan előírt szabályozás tárgyává teszi.¹⁶

Ez azonban még nem jelent holmi „protoliberalis” szemléletmódot sem, hiszen itt nem merül fel az a (modern) lehetőség, hogy állam és egyén mint egyenrangú felek érdekei, a szabadság és a hatalom konfliktusba kerülhetnek egymással, s hogy ebből kifolyólag mindkettő érvényességi köre világosan körülhatárolandó. Ellenkezőleg, az *erasztész*-metafora éppen az egyéni érdeket, a személyes vágyat (*erősz*t) irányítja rá és oldja fel a politikai hatalomban (a *polisz dűnamisz*ában). Más szóval a demokratikus polisz alapproblémáját sohasem az állam egyén feletti autoritásának a korlátozása, hanem épp fordítva, a kiemelkedő egyének és arisztokrati-

¹⁵ Vö. például a törvények proszopopeiájával Platón *Kritón*jában. A felcseperedett gyermek kötelességtudata itt még Szókratészt, az erkölcsi autonómia bajnokát is engedelmeskedésre bírja.

¹⁶ Nem pusztá szubjektív hálaérzetről, lelkiismereti „magánügyről” van tehát szó. A felnőttnek többek között korábbi nevelői élelmézéséről kell gondoskodnia, és ezért nyilvánosan felelősségre vonható, sőt ennek elmulasztásáért a közéletben való részvételből kizárható. Lásd Lacey, W. K.: *The Family in Classical Greece*. London 1968. 116–117.

kus csoportok hatalmának a minimalizálása képezi. Periklész metaforáján belül maradva annak biztosítása, hogy az *erasztész*, a polgár ne rendelje alá saját alantas dominanciavágyai kielégítésének, ne „erőszakolja meg” az *erómenoszt*, a városállamot rosszhiszemű pereskedés, demagógia, pártoskodás vagy polgárháború szítása, esetleg *türannisz* bevezetése által. A polisz *dünamiszával* szembeszegülni vagy azt kisajátítani nem, mert ezt a hatalmat csak szerelmesen szemlélni szabad.

Ha tehát *polisz* és *politész* úgy viszonyulnak egymáshoz, mint *erómenosz* és *erasztész* a városon belül, a polgár első és legfontosabb kötelessége az állam erényének a gondozása, amiért cserébe a *polisz* háláját vagy kegyét (*khariszát*) várja el. A *politész* mintegy udvarol a *polisznak* azáltal, hogy különböző szolgálatokat teljesít érdekében (színházi előadások finanszírozásától egészen a hősi halálig), megkedvelteti magát vele, és ezért jogos ellenszolgáltatás fejében a közösségi elismerés, a törvényes védelem és a „szabad élet” előnyeit élvezheti.

Különösen világossá válik ez a bizonyos csereviszony a saját test odaajándékozásának háttérében. A *polisz* viszontajándéka ilyenkor nem lehet más, mint az egyedül Athénban szokásos közös temetkezés, az elesett harcosok hírnevének a kollektív emlékezet narratíváiban való biztosítása, valamint az árvák neveléséről való állami gondoskodás.¹⁷ Ideális *erasztészei* ugyanis a polisznak ezek a katonák, mert a valódi férfiszerepéhez méltó szemléletes, sőt drámai útmutatásban részesítették őt az erényt illetően. Ha életükben a gazdagabb és szegényebb polgárok hozzájárulási lehetőségei között némi különbség lehetett, most, halálukban mindannyian szinte egyetlen közös testként válnak a városállam szerelmesévé.¹⁸ Továbbá ideális *erómenosz*-ként viselkedik a város, mert az ajándékért viszonzást nyújt cserébe, de elvileg nem kíván ennél többet, vagyis a maga részéről nem érez *eróoszt* még több vérre, újabb áldozatra. Szégyenletes zsarnoki gyengeség is volna, ha másképp cselekedne.

2.

A *Menexenosz* Platón alighanem egyik legkevesebbet olvasott dialógusa, többek között azért is, mert iróniája eléggé nehezen értelmezhető.¹⁹ Benne a címszereplővel való találkozás során Szókratész egy fiktív halotti beszédet (*epitaphiosz*) idéz fel, amelyet Aszpaszia, Periklész élettársa mondott el Athén elesett háborús hőseinek emlékére. Aszpaszia ezt a bizonyos beszédet „maradványokat szedve össze” rögtönözte „abból a sírbeszédből, amit Periklész tartott”, és amit ezek szerint szintén ő maga állított össze.²⁰

Szinte bizonyos tehát, hogy Platón a Thuküdidész *Peloponnészoszi háborújában* fennmaradt *epitaphioszra* céloz, és a továbbiakban azt parodizálja.²¹ Ily módon a *Menexenosz* a

¹⁷ Magában foglal ez olyan egészen konkrét juttatásokat is, mint például a színházban nekik kijáró jobb üléshelyek (ahonnan persze ők úgyszintén jobban láthatóak).

¹⁸ Csak azért *szinte*, mert a törzsi hovatarozás nem töröltetik el teljesen. De az egyes törzsek szerint csoportosított halottak „kollektív” holttestein belül, sem azok között nyilvánvalóan nincsenek már vagyoni, sem osztálykülönbségek. A tizenegyedik, üres koporsó azoké, akiknek a holtteste nem jutott haza. Vö. Thuküdidész: *i. m.* II. 34. Korántsem volna érdektelen összevetni ezt a temetkezési rítust Martin Heidegger halálfelfogásával.

¹⁹ A magyar összkiadás jegyzete szerint nem lehetett ez másképp időben hozzá jóval közelebb eső olvasóival sem, ugyanis Cicero közlése szerint (*Orator* 151.) hagyománnyá lett, hogy a hősi halottak tiszteletére évenként rendezett ünnepeken felolvassák. Vö. Platón: *Összes művei*. I. Bp. 1984. 1146.

²⁰ Platón: *Menexenosz*. 236b.

²¹ Ezt az álláspontot a legalaposabban Kahn, Charles: *Plato's Funeral Oration: the Motive of the Menexenus*. Classical Philology LVIII(1963). 220–234. igazolja. Nem teljesen bizonyos egyébként, hogy a szerző intenciója valóban komikus. A dialógus kommentátorai közötti vitát ennek kapcsán Clavaud, Robert: *Le „Menexène” de Platon et la rhétorique de son temps*. Paris 1980. 15–77. összegzi. Amint az Cicero fentebb idézett szöveghelyéből kiderül, az ókorban valószínűleg komoly szándékkal írott *epitaphiosz*-ként olvasták. A 18. századtól kezdődően azonban a modern kutatás a

Gorgiasz című dialógusban már felvezetett Szókratész és Periklész közötti, a valódi *politikosz* (államférfi) címért folytatott versengés epizódjának tekinthető. Habár a temetési beszéd során Platón formálisan alkalmazkodik az *epitaphiosz* műfaji követelményeire,²² tartalmi szempontból éppenséggel az ebben a narratív formában megképződő hagyományos athéni önértelmezés alternatíváját igyekszik kialakítani. A platóni korpusz keretei között is példátlanul sűrűen alkalmazott iróniája egyrészt arisztophanészi mintára parodisztikus jellegű, és az athéni politikai diskurzus arrogáns önhittségét igyekszik kigúnyolni,²³ másrészt keserűen szatirikus, hiszen annak az athéni demokráciának a képmutató és igazságtalan jellegét kívánja felfedni, amelynek Szókratész áldozatául esett.²⁴

Periklész, illetőleg Thuküdidész politikai diskurzusához viszonyítva Platón szövege a következő korrekciókat, alternatívákat hozza: (1) A politikai élet értékelési kritériuma Thuküdidész számára a nagyság és nagyszerűség. Szókratész mércéje ezzel szemben a derék, nem a nagyszerű ember. (2) Ami a polisz számára helyénvaló történeti önértelmezést illeti, Thuküdidész monumentális narratívájában a természet és az istenek nem játszanak szerepet, vagy ha mégis, csupán mint elhárítandó akadályok jönnek számításba. A főszereplő, Athén önállóan, merész védekező és terjeszkedési háborúk során teremti meg önmagát. Szókratész a városállam eredetének teocentrikus mítoszáat nyújtja, majd ennek folytatásaként egy aránylag rövid, összezagyvált és hamis beszámolót ad Athén újabb keletű csatáiról. (3) Periklész projektuma a dinamikus, kollektív athéni uralom fenntartása. Szókratész viszont elutasít mindenfajta kollektív projektumot, és azok helyett itt is, akárcsak az *Apológiában* vagy a *Phaidónban*, az egyes individuum önmagára irányuló gondoskodását, saját erényének a gondozását jelöli meg életcél gyanánt. (4) Thuküdidész nyelvjátéka nagyságra, dicsőségre, kiválóságra és általában cselekvésre utaló szavak köre szerveződik. Platón beszédmódjára ezekhez a hagyományosan maszkulin típusúnak tekintett értékekhez képest az *epimeleia*, *therapeia*, *tekhné*, *phüszisz*, *areté*, *diké* (gondoskodás, gyógyítás, művészet, természet, erény, igazságosság) kifejezések jellemzőek. (5) Periklész hangvétele megfontolt, komoly és magasztos, Thuküdidész előszere-tettel alkalmazza a tragédiákból ismerős fogást, az emelkedettség és a szerencsétlenség pillanatainak vágásszerű egymás mellé rendelését (pl. Periklész *epitaphiosza* és a járvány kitörésének leírása közötti hirtelen átmenetben). Platón stílusa sokkal könnyedebb, játékosabb, csúsztatásokkal és utalásokkal teli.²⁵

Ami az *epitaphiosz* műfaji követelményeit illeti, annak nyitányát rendszerint az illető polisz genealógiájának és sajátos jellegének a bemutatása képezi. A két temetési beszéd közötti kü-

komikus olvasat mellett dönt (Dodds, E. R.: *Plato: Gorgias*. London 1959. 23–24. például a tragikus *Gorgiasz*hoz csatolt szatíriajátéknak nevezi). A hitelességi kérdés, amint az a nehezebben értelmezhető dialógusok kapcsán lenni szokott, természetesen ennek a szövegnek a vonatkozásában is felmerült, de a korpuszból való kizárását az antik testimóniumok (köztük Arisztotelész *Rétorikájának* a *Menexenoszra* történő utalásai – 1367b8, 1415b30) ellehetetlenítik. Így aztán mint bizonyosan hiteles, ámde triviális dialógust szokás kezelni.

²² Annak ellenére, hogy mindössze öt *epitaphiosz* maradt fenn (Periklész, Démoszthenész, Hüperidész, Lüsziász és Gorgiasz munkái; az utóbbi csupán egy rövid töredék), hasonlóságaik lehetővé teszik a műfaji megnevezés alkalmazását, valamint azoknak a standard elvárásoknak és igényeknek az azonosítását, melyeket a sírbeszéd szolgált. A műfaj jellemzőinek kimerítő listáját nyújtja Ziolkowski, J. E.: *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens*. Salem 1981.

²³ Ezt az álláspontot képviseli Loraux, Nicole: *Socrate contrepoison de l'oraison de funèbre. Enjeu et signification du Ménexène*. L'Antiquité classique XLIII(1974). 172–211., aki a Platón által komponált *epitaphoszt* katartikus célú diskurzusnak tekinti, amely a kritikátlanul öndicsérő beszédmód, például Periklész *Temetési beszéde* kollektív narcizmusának varázsát kívánja megtörni.

²⁴ Lásd ehhez Coventry, Lucinda: *Philosophy and Rhetoric in the Menexenus*. Journal of Hellenic Studies CIX(1989). 1–15; Henderson, M. M.: *Plato's Menexenus and the Distortion of History*. Acta Classica XVIII(1975). 25–26, valamint Stern, H. S.: *Plato's Funeral Oration*. New Scholasticism XLVI(1974). 503–508.

²⁵ Közé van ezek közül néhány stilisztikai és tartalmi különbségnek Platón íráskritikájához is, hiszen a szerző az írott szövegek előállítását eleve játékként (*paidia*) fogja fel.

lönbség ebből a szempontból is jelentős. Periklész aránylag kevés figyelmet szentel az athéni *genosz* bemutatásának, figyelmét nem a hallgatóság leszármazása, se nem az ősök által a múltban létesített politikai szabadság köti le, hanem az elmúlt ötven év eseményei, amelyek Athén birodalmi erejét megalapozták. Szókratész beszédében a természet rendje szerint (*kata phüszin*) kíván haladni, ahogyan a halottak jósága is a *phüszisz*ből eredt. A *phüszisz* mint a jóság múltbeli forrásának a szerepeltetése, akárcsak a periklészi értékelési kritérium, a kiválóság jósággal, derekas mivolttal való helyettesítése éles ellentétben áll az ötödik századi athéni demokraták önszemléletének jövőre orientált merészségével, „modern” lendületével.

Az autochtónia legendájának részletes felidézése a föld és a belőle sarjadt ősök szerves, közvetlen kapcsolatának megerősítését szolgálja, a polisz különlegességének túlhangsúlyozása (területéről hiányoztak a vadállatok, a föld önmagától gondoskodott gyermekeinek élelméről, első lakóinak tanítómesterei az istenek voltak stb.) ellenben már némileg ironikus az athéni patriotizmussal szemben. Szókratész komikus genealógiája a város kiválóságát természetes eredetének és az istenek kegyének, Periklész enkömüma a harcosok katonai erényeinek tulajdonítja, s az isteneket és a polisz természetes beágyazottságát meg sem említi.²⁶ Az utóbbi számára Athén dicsősége teljes egészében ember általi, míg az előbbi hazaszeretete az istenek és a föld iránti játékos, szelíd hálaérzés.

Az athéni rezsim (*politeia*) dicsérete Platónnál szintén genealogikus látásmódot működtet. Definíciója szerint „a *politeia* az emberek nevelője (*trophé*), s a jól berendezett állam derék embereket, ellentéte viszont hitványakat nevel”.²⁷ Az alkotmányok értékelési kritériuma azonban annak világos megfogalmazása ellenére kihasználatlanul, a politikai berendezkedés minőségére vonatkozó kérdés pedig szándékosan nyitottan marad. Ehelyett a beszélő Athén alkotmányának jellemzésébe fog bele, megállapítván, hogy azt egyesek demokráciának nevezik, „a valóságban azonban a tömeg belegezésével fennálló arisztokrácia (*met'eudoxiasz pléthousz arisztokratia*)”.²⁸ Vagyis bár a politikai szuverenitást általában véve a nép (*pléthosz*) birtokolja, a hivatali hatalmat mégiscsak a kiválóknak juttatja, mely kiválóságot nem a testi erő, se nem az anyagi források vagy az előkelő származás, hanem az okosság és derékság *híre* alapján állapítanak meg.

Ebben az összefüggésben nagyon fontos felfigyelnünk rá, hogy Szókratész sehol sem azt mondja, a hatalmat Athénben valóban a legkiválóbbak birtokolnák, csupán annyit, hogy őket a többség véleménye jelöli ki, amely a hivatalokat azoknak osztja, „akik éppen a legkülönbeknek *látszanak*”, illetőleg annak, „aki okos és derék ember *hírében áll*”.²⁹ Közel áll ez a demokratikus gyakorlat ahhoz, ahogyan manapság sokan a politikai és emberi igazság természetéről gondolkodunk, egy olyan állásponthoz, mely szerint „a politikában lényeg és jelenség, *doxa* és *alétheia* között soha nem leszünk képesek különbséget tenni, s így a politikai dolgok *tudományára* sem tudunk szert tenni”, sőt „ha létezne is igazság, fel kellene áldoznunk a politikai szabadság, vagyis az egymással való beszélgetés kedvéért. Az igazság, ami nem képezi megbeszélés és megvitatás tárgyát, a szó szoros értelmében inhumánus”.³⁰ (Mellesleg Platón filozófiájának egyik legnagyobb és valószínűleg feloldhatatlan paradoxonát éppen az képezi, hogy

²⁶ Az isteni beavatkozásról szóló történetek Thuküdidész számára az ósdi homéroszi világkép relikvái, melyeket a „tudományos” történetírásnak immanens emberi viszonyok leírásával kell helyettesítenie. Platón Szókratésza ezzel szemben, mivelhogy idejét az önismeretnek szenteli, nem próbál szekularizált magyarázatokat kidolgozni olyan eseményekre, melyeket a hagyomány az istenekkel hoz összefüggésbe (vö. *Phaidrosz*. 229e–230a).

²⁷ Platón: *Menexenosz*. 238c.

²⁸ Uo. 238d.

²⁹ Uo. [Kiemelések tőlem – R. L.]

³⁰ Demeter M. Attila: *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Kvár 2005. 201–202.

dialogikus eredete ellenére, amely az athéni demokrácia hiteles kulturális produktumává teszi, ezt a jelleget minden erőfeszítésével meghaladni igyekeznek, holott végig annak talaján marad.)

Strukturálisan az arisztokrácia, vagyis a kiválóak uralma felé tendálna tehát a demokratikus politikai gyakorlat nemcsak Thuküdidész és Periklész,³¹ hanem Platón szerint is, amint a filozófia a bölcsességre, a beszélgetés az igazságra és minden létező dolog a Jóra irányul. Csak-hogy Platón számára a politikai igazság nem egyszerű vélemény többség, hanem a vélemények igazsággá való dialektikus finomításának a kérdése, végső soron tehát a bölcsélet módszertani problémája, melyet a demokratikus szavazás oly módon „old meg”, hogy átugorja.

Követvén az *epitaphioszok* formai hagyományait, Szókratész Aszpasziától tanult beszédének következő epizódja arra a történetre tér ki, amelynek során az ősök, „teljes szabadságban nevelkedve [...] és nemes születéssel rendelkezve, sok nemes tettet tártak az egész emberiség elé mind egyénileg, mint közösen (*kai idia kai démoszia*), mert úgy gondolták, hogy a szabadságért még a görögökkel is harcolniuk kell a görögök érdekében, s a barbárokkal is az összes görög érdekében”.³² E szerint a változat szerint az athéniak tehát nem a személyes dicsőségért, hanem a szabadságért (*iszonomia*) szálltak harcba.

Platón *Menexenosza* csupán három, az elmúlt évszázad során viselt háborúra tér ki, a perzsára, a peloponnészoszira és a korinthoszira. Ezen a ponton a kommentátorok többsége általában a történeti beszámoló szisztematikus torzításaira hívja fel a figyelmet. Néhány ezek közül a negyedik századi patrióta diskurzusra általánosan jellemző fogás (például a szövetséges poliszok érdemeinek lekicsinylése), a többi viszont annál nehezebben magyarázható. A platóni cenzúra legmeghökkenőbb eljárása nem más, mint az athéni birodalomról való teljes hallgatás. Szerzőnk nemhogy Thuküdidész modorában dicsőítene azt, de még csak tudomást sem látszik venni róla. A tengeri csatákat, melyek a poliszt az anyaföld *phüsziszétől* függetlennek, bizonyos értelemben a polgárok háborús erényeiben és nem geográfiailag lokalizálhatónak mutatnák, teljesen másodlagosaknak tekinti.³³ Hasonlóképpen a háborús győzelmeket általában a politikai szabadság instrumentális garanciáinak, nem önmagukban véve emlékezetes momentumoknak tartja. Egyszerűen teljesen hiányzik belőle a történelmi tragikum, a „jón és rosszon túl” végrehajtott katonai hőstettek nagyszerűsége iránti érzékenység.

A hősi halál Periklész által ígért méltó jutalma, a kollektív emlékezetben elnyert halhatatlanság helyett, amely a még élőket hasonlóan magasztos tettekre buzdítaná, a történelem értelme Platón számára az egyéni moralitás szintjén fogalmazódik meg. Végső soron nem több, mint a változó körülményektől független személyes helytállás, amelynek a phalanxban harcoló hoplitész csupán szemléletes képe: „rájuk emlékezve tehát mindenkinek az a kötelessége, hogy ezeknek az utódait arra buzdítsa, hogy – mint a háborúban – ne hagyják el elődeik csatasorát, és sose hátráljanak meg, engedve a balsorsnak”.³⁴

Még rendhagyóbb azonban, hogy Platón *epitaphiosza* itt még nem ér véget, hanem csak ezután, hallgatóinak vigasztalásával és az általuk elérhető lehetséges legjobb életforma projektumának leírásával zárul. Egyszersmind ezzel a mozzanattal válik a lehető legnyilvánvalóbbá a Periklész retorikai és politikai teljesítményének felülmúlására vonatkozó sajátosan filozófiai törekvés. Amint ez a fennmaradt temetési beszédek összehasonlító vizsgálatából kiderül, „a hallgatósághoz intézett exhortáció Thuküdidésznél és Platónnál nemcsak hogy hosszabb, hanem jellegében is különbözik a többiekétől. Ez a jelentős különbség abban áll, hogy mások

³¹ Vö. Thuküdidész: *i. m.* II. 65.

³² Platón: *i. m.* 239a-b.

³³ Vö. Platón szükiszavú említését Szalamiszról Thuküdidész: *i. m.* I. 74. vagy Lüsziász: *Epitaphiosz.* 32–46. dicshimnuszaival.

³⁴ Platón: *uo.* 246b.

nem foglalnak bele beszédükbe a jövőbeli cselekvésre vonatkozó tanácsokat, mint ahogyan Thuküdidész és Plátón. [...] De még az utóbbi kettő között is lényeges különbség észlelhető: Thuküdidész a jelenlegi háborúban való személyes magatartásra vonatkozó tanácsokat ad; Plátón általános tanácsokat, melyek egyaránt vonatkoznak mind a háború, mind a béke idején való magaviseletre.»³⁵

Azt, hogy a szöveg ezen a ponton, a 246b2-től kezdődően ér el a szerző által alighanem legfontosabbnak tekintett részéhez, jelöli az is, hogy az összes, gondosan felépített keret kellős közepére, az áttételek játékanak végére érünk. Plátón hangja Szókratész maszka mögül, a Szókratészé Aszpaszia álarca alól, Aszpaszia maga pedig az elesett katonák halotti kórusán keresztül szólal meg, amely egyébként meg sem szólalhatna.

A háborús hősök platóni proszopopeiája, szemben a periklészi beszéddel, nem arra biztatja az élőket, hogy a halottak erényét saját jövőbeli cselekedeteikben reprodukálják, se nem működteti az örök emlékezet által biztosított halhatatlanság jól ismert toposzát. E helyett a cselekvési program helyett a *méden agan* hagyományosan Szolónnak tulajdonított és a másik, Szókratész számára ugyanennyire fontos bölcsesség mellé („ismerd meg önmagad!”) a delphoi Apollón-templom falára vésett *gnómét* kommentálja. Értelmezésében kifejti, hogy a valódi erénnyel rendelkező ember önmagára centrál, és ennek köszönhetően az élet és a halál dolgait könnyedén, sőt mértékletesen kezeli.³⁶

Periklész *erasztész*-metaforájának kiszorítására, amely a polisz és polgárai közötti kölcsönös szerelmi csereviszony elvét domborította ki, Plátón *Menexenosza* mindvégig a politikai kölcsönösség egy másik modelljét, mégpedig a családi kötelezettségek ideálját javasolja, anélkül hogy ezt a Thuküdidésznél olvasható temetési beszéd stratégiájához hasonlóan külön drámai felhanggal bevezetné. Miután a földet (*khóra*) és a város alkotmányát (*politeia*) már *epitaphiosz*ának elején a polgárok nevelője, sőt termékeny anyja gyanánt azonosította, beszédének a végén, az elesett katonák proszopopeiájában még egyszer visszatér a szülő-gyermek viszonyra. A polisz mint családi életter platóni metaforája arra utal, hogy a polgárok és a városállam közötti kötelek a természetes szükségletekben, magában a *phüszisz*ben gyökereznek.

Periklész metaforája ehhez képest a polgárok közötti, illetve a polisszal való szolidaritást mindkét fél, vagyis a polisz és annak polgárai által egyaránt tudatosan vállalt elköteleződésként (de azért nem szerződéses viszonyként) értelmezi. Az erasztész mintegy a saját döntése alapján, nem annyira természetből fogva, mint inkább „utólag” kerül viszonyba a várossal, miután annak legfőbb vonzerejével, a hatalommal szembesült. Emiatt a polisszal való kapcsolat teljesen közvetlen, és ebből a szempontból az athéni demokrácia polgárai egymással egyenlők, hiszen mindannyiuknak lehetősége nyílik a hozzájárulásra és részvételre.

A *Menexenosz* családi metaforikája ezzel szemben a polgári egység megvalósulásának, az egyén városállam iránti ragaszkodásának és gondoskodásának másfajta értelmezését működte-

³⁵ Ziolkowski, J. E.: *i. m.* 159. sk.

³⁶ „Mert bizony úgy látszik, igaz van annak a régi mondásnak: »semmit se túlzottan!« (*méden agan*) – valóban jól mondták. Mert amely férfi számára önmagától függ minden, ami csak a boldogságra (*eudaimonia*) vonatkozik – vagy legalábbis megközelíti ezt az állapotot –, és nem függ másoktól, akiknek jó vagy rossz cselekedetei következtében az ő cselekedetei is ingadozni kényszerülnek: az ilyen ember rendezte be a legjobb életét; ez az igazi józan (*szophron*), bátor és értelmes ember. Az ilyen ember engedelmeskedik legjobban a közmondásnak, akár vagyonnal és gyermekekkel ajándékozza meg a sors, akár elveszti őket, mert nem mutat sem túlzott örömet, sem túlzott bánatot, minthogy bízik önmagában. [...] Azt kérjük hát apáinktól és anyáinktól, hogy ugyanilyen meggyőződésben (*dianoia*) és érzésben töltsék hátralévő életüket, és tudják meg, hogy nem azzal kedveskednek nekünk, ha siratnak bennünket [...]; ha ellenben könnyen (*kouphosz*) és kellő mértékkel (*metriosz*) [viselik a bánatot], akkor a legjobban a kedvünkre tesznek.” Plátón: *i. m.* 247e–248c.

ti. Amint ezt az athéni autochtónia mítosza igen szemléletesen ki is fejezi, a feltétlen politikai egység hordozója Platón számára sokkal inkább a közös eredet nosztalgiája és nem a jövőre orientált nagyszabású projektumok, a vágy. A dicső városállam mint szerető helyett, akinek kegyéért az erasztészek hadserege verseng, a föld mint anya az, aki az egymással testvéri viszonyt ápoló fiúk hűségére számít. Másrészt, amint a halott hősök megszólaltatásából kitűnik, a városállam iránti kötelezettségek végső soron önmagunk iránti köteleességgé konvertálódnak át, hiszen az, aki törekvéseinek súlypontját önmagán kívülre (például a katonai hódításokba és általában a politikai sikerek ingoványos talajára) helyezi, a változékony körülményeknek rendelődik alá, és ennél fogva előbb vagy utóbb szükségképpen boldogtalan lesz.

Platón válasza ez Thuküdidész narratívájának, Periklész politikai pályafutásának egészére, amelynek során Athén erejének külső, birodalmi megerősítésére bízta rá magát, ahelyett hogy a *phüszisz*hez és a földhöz, eredetéhez és határaihoz ragaszkodna. Végül, ami a városállam-polgár viszony reciprocitását illeti, ez a *Menexenosz* temetési beszédében tovább él, csak hogy itt a csereviszony kapcsán a nevelőjükért, illetve anyjukért (a *khórá*ért és a *politeia*ért) elesett fiak azt várják el a polisztól, hogy helyettük, a saját rokonsági kötelekeikből kihulló halottak helyett pótolja majd őket a hagyományos családi szerepkörökben.

Jóllehet Platón demokráciakritikája, amely a szerző későbbi gondolkodását mindvégig kíséri fogja, ebben a szövegben még nagyrészt immanens, vagyis az általa bírálat tárgyává tett *politeia* nyelvén szólal meg, a nemsokára részletesebben kidolgozott monumentális politikai alternatíva néhány eleme már ezen a ponton világosan körvonalazódik. Mivelhogy ez a bizonyos genetikus vizsgálat, amely a platóni *epitaphiosz* teoretikus hozadékát a szövegkorpusz egészének a szempontjából értékelhetné, szükségképpen a jelenlegi összehasonlító tanulmány keretein kívülre esik, végezetül egyetlen heurisztikus jellegű megjegyzésre szorítkozunk.

Az *Állam* tanúsága szerint a politikai igazság egy bizonyos hierarchizáló és ugyanakkor egységteremtő, a lélek szerkezetébe is beleírt ősminta emlékezetének a jelenvalóvá tétele a vélemények uralmával és a mindig elfajulásnak számító változással szemben. Hasonlóképpen a *Menexenosz* általunk adott értelmezése alapján a valódi platonikus polisz nem a szertelen periklészi erősz, hanem a múltbeli közös családi eredet anamnézisének uralma alatt áll.

The City of Eros. Two Funeral Speeches on Athenian Democracy. Through the comparative study of the Periclean *Funeral Oration* and the *Menexenus* of Plato our study tries to evidenciate a metaphorical shift thus far overlooked by various reconstructions of ancient Athens' democratic ideology. In its first part it explores the possible background and implications of a rhetorical device applied by Pericles that presents the citizen as lover of the *polis*. In the second it focuses on those specific stylistic and contentual changes of the polemical Platonic text, which differentiate it from its model. The result of this confrontation, i. e. the substitution of the erotic theoretical model for democratic relations with the patterns of family ties could serve as a starting-point for the interpretation of Plato's critique of democracy.

Bogya Irma

A beszéd és a beszélgetés hermeneutikai problémája

A szó, a mondás, a kimondás, a kimondott

„...amik a beszédben elhangzanak, lelki tartalmak jelei, amiket pedig leírunk, a beszédben elhangzottak jelei.”¹

A nyelv azonban – s ezt már Heidegger is hangsúlyozta – egyik beszélgetőpartnernek sem olyan tulajdona, amellyel szabadon rendelkezik. Mivel az értelmezés alapjában véve a szöveggel folytatott beszélgetés, azaz mivel a megértés és az értelmezés is nyelvileg megy végbe, a nyelv lényegét Gadamer a beszélgetésből kiindulva közelíti meg. Minden beszélgetés előfeltételez egy közös nyelvet, vagy jobban mondva kialakít egy közös nyelvet. Így a nyelvnek azt a létformáját, mellyel a beszélgetésben, a kölcsönös megértésben, irodalmi és történeti szövegek megértésében s általában a mindennapokban bír – tehát a hétköznapi nyelvet –, az újkori tudat mérő tökéletlenségként kezelte.

A 18. és a 20. századi felvilágosodásnak az a gondolata, hogy a nyelv mindenekelőtt célszerűen funkcionáló jeleszköznek tekintendő, egyúttal az ideális nyelv megalkotásának a törekvését vonta maga után: „a nyelv az az univerzális közeg, melyben maga a megértés végbemegy, úgy a nyelv nem valami szilárd adottság leképezése, hanem szóhoz jutás, melyben egy értelemegész szólal meg.”²

Amikor a nyelv lényegére vonatkozó kérdést feltesszük, akkor a nyelv már megszólított minket. Egy dolognak a megértése szükségképpen nyelvi formában történik. Ha a filozófiai hermeneutika számára a megértés immár nem módszerfogalom, hanem sokkal inkább az ember alapvető létmódja, akkor hermeneutikailag szemlélve éppannyira igaz az is, hogy a megértés kezdettől fogva fogalmiságra, nyelviségre vonatkoztatott.

A megértésnek lényegi vonatkozása van a nyelviségre, tehát a megértés nyelvhez kötött. Gadamer ebben az összefüggésben nyelviség és megértés közti lényegi viszonyról, tehát minden megértés nyelvi jellegéről beszél, arról, hogy minden megértést belsőleg átsző valamely fogalmiság.

A nyelvet Heidegger lényegileg beszélésként, beszédként (Sprache, Rede) fogja föl, és számára ez utóbbi mindenkor a megértéssel állott összefüggésben, amennyiben a megértő – hangolt világban való lét – önmagát a beszédben, illetve beszédként kimondja.

A nyelvnek beszédként való heideggeri felfogása egyáltalán nincs híján a dialogikus jellegnek, ez utóbbi azonban Gadamernél mindenképpen felerősödik, és beszélgetésként határozódik meg: „A nyelv csak a beszélgetés együttlétében adódik.”³

Mivel a történeti hagyomány nyelvi szerkezetű, a hagyományhoz való hozzátartozásunk is nyelvi jellegű. A dolog, mely a hagyományban eljut hozzánk, mindenkor nyelvi alakban jut szóhoz, csak nyelvi alakban tudunk hozzáférni a dolog lényegéhez. A megértés egyszerűen nem megismerési mód, hanem létmód. A mindenkori dolog már mindig is eleve nyelvileg megformált, nyelvileg közvetített állapotban jut el hozzánk. Gadamer ezt a következőképpen világítja meg: „Ami a nyelvben megszólal, az valami más ugyan, mint a kimondott szó maga.

¹ Arisztotelész: *Hermeneutika*. Ford. Rónafalvi Ödön. Bp. 1944. 5. 11.

² Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Bp. 1984. 392.

³ Uo. 404.

De a szó csak azáltal lesz szó, ami benne megszólal. A szó a maga érzéki létében csak azért hangzik el, hogy önmagát a mondottba kiemelje, felemelje, a mondottban megszüntesse. Fordítva pedig, ami megszólal, nem olyan valami, ami nyelv híján is előzetesen adva volna, hanem olyan, ami a szóban önmaga benső meghatározottságára lel rá.”⁴

A megértés nem pszichikai áthelyeződés, mert a megértés teljesen a dolog vonzaskörében mozog. A nyelvet nem úgy kell felfogni, mint valami szilárd adottság leképeződését, hanem a nyelv szóhoz jutás, melyben valamely értelemegész szólal meg. Ez azt jelenti, hogy a nyelvnek az a rendeltetése, hogy a mindenkori dolog szóhoz juttatásában önmagát megszüntesse. Ily módon a dolog szóhoz juttatásában a nyelv mintegy háttérbe kerül, s ezáltal módot ad a dolog megmutatkozására. Ami szóhoz jut a nyelv által, az nem volt azelőtt is ott, hanem éppen azáltal tesz szert (új) létre, hogy a nyelvben, a nyelv által kifejezésre jut. Gadamer nézete szerint a világ léte is nyelvi jellegű, tehát a világ nyelvileg adódik, viszont a nyelv a világgal szemben a maga részéről nem nyilvánít ki önálló létet.

Nem csupán arról van szó, hogy a világ csak annyiban világ, amennyiben nyelvi kifejezésre jut, hanem arról is, hogy a nyelv voltaképpen léte abban áll, hogy a körülöttünk levő világ ábrázolódik, visszatükröződik benne. Nagyon szoros kapcsolat áll fenn nyelv és dolog, illetve nyelv és tárgy között, összetartoznak, és ez azt jelenti, hogy a nyelv a benne és általa szóhoz jutott dolog létében részt vesz, részesedik benne, és mindezek által ontológiailag fölértékelődik. Gadamer itt a nyelv univerzális ontológiai jelentőségéről beszél, mert a szó valamilyen módon hozzákapcsolódik a leképezetthez.

A nyelv ilyenyszerű felértékelése a hermeneutika által nyilvánvalóan szoros kapcsolatban áll a hermeneutikai tapasztalat nyelviségére vonatkozó állítással, s innen vezet az út a már röviden tárgyalt nevezetes téziszhez, hogy a lét, amelyet meg lehet érteni, nem más, mint nyelv: „A beszélgetés felől, amely mi magunk vagyunk, próbáljuk a nyelv homályát megközelíteni [...] a sikeres beszélgetésben [a partnereken] a dolog igazsága lesz úrrá, ez pedig új közösséggé formálja őket. A beszélgetésben és keresztyülvisszük, hanem annyit, hogy közösséggé változunk, olyanná, melyben nem maradunk azok, akik voltunk. A nyelv a beszélgetésben az, ami, s csak benne lehet az, mert az igazi beszélgetés nem más, mint megélt együttlét.”⁵

Gadamer úgy érti a szót, mint ami a lét felől határozódik meg, tehát akként a szóként, melyben igazság történik. A „szóban” mint a nyelv elemi formájában igazság megy végbe, és ezáltal a szó az igazságtörténet helye. Gadamer megfogalmazásában a dolog igazságának sokak egymással való beszélgetésében kell szóhoz jutnia: a szó az, ami mond valamit, a szó az, melyben egy bizonyos igazság megtörténik.

Ágoston nézete szerint az eredeti beszélés vagy gondolkodás valami belső, a szív nyelve. Ennek a belső beszédnek még nincs érzéki vagy materiális formája, hanem tisztán intellektuális jelleggel bír, ami itt annyit jelent, hogy még nem vette fel egy bizonyos érzéki vagy történeti nyelv alakját. Amikor például egy emberi szót hallunk valamely sajátos nyelven, világos, hogy annak nem egy különös vagy esetleges alakját próbáljuk megérteni, hanem a *verbumot* vagy észet, ami benne testet ölt – persze tökéletlenül. Az érzékileg megnyilvánuló nyelvet transzcendálnunk kell annak érdekében, hogy eljussunk a valóban emberi *verbumhoz*. Amit elérni törekszünk, az a *verbum*, melyet fül sosem hallott, mégis minden beszédben benne lakozik, és megelőz minden jelet, melybe az „*átültethető*”.

⁴ Uo. 479.

⁵ Uo. 383.

Amikor a szív legmélyén levő szó, „*verbum intimum*” felveszi valamely konkrét nyelv ér-zéki alakját, akkor nem úgy mondatik ki, ahogyan van, hanem ahogyan az testünkön keresztül láthatóvá válik. Az isteni *Verbumot*, mely egy meghatározott időpontban jött el a történelmi világba, nem szabad összetévesztenünk az örök időktől Istennél levő *Verbummal*. E differencia lehetővé teszi Ágoston számára, hogy Isten és a történelmileg kinyilatkoztatott *verbum* különbségét egyúttal azonosságukban gondolja el. Ahogyan az ember szóbeli megnyilatkozását megelőzi a belső szó, úgy már a Teremtést és Krisztus földi megjelenését megelőzően létezett a *Verbum* Istennél, melyet a hagyomány Isten önismeretének tekintett.

Miként nyelvünk nem pontos másolata gondolatainknak, belső és esetleges tartalma szerint az érzékileg megjelenő *verbumnak* el kell különülnie Isten *Verbumától*, vagyis attól, ahogyan ez az Isteni Szó önmagában van. Az embereknél gondolat és konkrét szó e lényegi azonossága mondhatni sohasem jött létre, s ebben jelöli meg Ágoston az isteni és emberi szó között vont analógia határát. Az isteni *Verbum* ugyanis Isten tökéletes önismerete, viszont az ember nem képes a *verbum* által ehhez fogható módon birtokba venni önmagát.

Szavaink csak ritkán tükröznek biztos tudást. Vajon az emberi *verbum* pusztán abból származik, amit tudományunk révén ismerünk? Nem sokkal inkább úgy áll-e a dolog, hogy sok mindent mondunk anélkül, hogy az eközben alkalmazott tudásról végső belátásunk volna? Az isteni szóval ellentétben a miénknek nem adatott meg, hogy önmagának végső evidenciája legyen. A mi *verbumunk* mindig valamiféle implicit tudásból merít, hogy a gondolatot kifejezéshez segítse. A szó, amit megérteni próbálunk, nem csupán annyi, amennyi elhangzik, hanem egyben a jel jelöltje is: következésképpen a vélt vagy a gondolt szava is, mi több, az ész szava is, mégpedig a maga univerzalitásában.

Mit jelent azonban a *belső szó* a jelenkori filozófia számára? Egy mentális képzetet értsünk rajta, mely a mentalizmusba, pszichologizmusba vagy valami hasonlóba való visszaesséssel fenyegetne? Gadamer nyomán magát a dolgot kell kikérdeznünk afelől, hogy mi is akar lenni ez a „*belső szó*”. Ágoston megjegyzése kiindulópontul szolgálhat, mely szerint magában a jelszerűben, amely révén gondolatainkat kifejezni igyekszünk, van valami esetleges vagy materiális. Annak, amit mondani akarunk, a jelszerűség mindig csak egy aspektusát hozza napvilágra, és nem a teljes tényállást. A nyelvi jelet nem tekinthetjük valami végsőnek, mivel valójában mindig csak tökéletlen fordítás, mely rá van utalva arra, hogy tovább beszéljünk a dologról, ha azt a maga egészében akarjuk megérteni és kimondani.

Tehát kétségtelen, hogy a belső szó nem vonatkozik egy meghatározott nyelvre, s egyáltalán nem olyan jellegű, hogy szavak lebegnének előttünk, melyek az emlékezetből jönnek elő, hanem maga a végiggondolt tényállás. A kijelentés igazsága nem magában a kijelentésben, nem az adott pillanatban választott jelekben rejlik, hanem az egészben, melyet a kijelentés feltár. Nem szabad a szót pusztán egy meghatározott kijelentésre célzó jelnek tekinteni, hanem meg kell hallanunk benne mindent, amit magában hordoz, meg kell próbálnunk feltárni mindent, ami közelebb visz bennünket a dolog igazságához.

A nyelvi jelet nem tekinthetjük valami végsőnek, mivel valójában mindig csak tökéletlen fordítás, mely rá van utalva arra, hogy tovább beszéljünk a dologról, ha azt a maga egészében akarjuk megérteni és kimondani.

Gadamer a gondolkodás lényegi nyelviségét hangsúlyozta, amikor például a hermeneutika „egyetemességét” abban látta, hogy a nyelv maga mögött képes hagyni minden kifogást, melyet illetékessége ellen hoznak fel, és ezáltal lépést tud tartani az ész egyetemességével. A belső szó kimondhatatlansága volt az, amit Gadamer utolsó munkáiban mégis félreérthetetlenül a középpontba állított.

Ha a „nyelv határait” vonatkozó tapasztalatot vizsgáljuk, akkor elérkezünk addig a pontig, hogy sohasem vagyunk képesek azt mondani, amit valójában mondani szeretnénk. Ez arra vonatkozik, hogy nem minden, amit tudunk, avagy tudhatunk, mondható el valóban tematikus kijelentésben.

Fontos azonban felfigyelnünk arra, hogy a hermeneutikai egyetemesség két aspektusa, tudniillik az emberi gondolkodás nyelvre utaltsága és bármely nyelvi kijelentés határoltága összetartozik. Ágoston az, aki lehetővé teszi, hogy ezt az egymásrataltságot felfogjuk, mert Isten megtestesülése alapján ő megkísérli mindkettőt elgondolni, nevezetesen Isten és a földi megjelenése közti lényegi azonosságot és különbséget egyaránt.

A hermeneutika univerzalitását egyáltalán nem érinti, ha a nyelv előtti tapasztalatra vagy a nyelv hatáira hivatkozunk, sőt a hermeneutika egyenesen a nyelv határainak végiggondolása. Gadamer fő tézise éppen az, hogy a kijelentésnek elvileg vannak határai. Elvi határai vannak egy kijelentésnek, sohasem képes mindent elmondani, amit el lehet vagy el kell mondani.

Plátón a gondolkodást a lélek önmagával folytatott belső beszélgetésének nevezte. Itt egészen nyilvánvalóvá válik a beszélgetés struktúrája. Azért nevezzük beszélgetésnek, mert kérdésként és feleletként megy végbe, mert magunkat úgy kérdezzük, ahogyan valaki mást, s úgy szólnunk magunkhoz, ahogyan másoknak mondunk valamit. Már Ágoston is utalt erre a beszédmódra. Mindenki úgyszólván egy önmagával folytatott beszélgetés. Még akkor is, amikor másvalakivel beszélgetünk, beszélgetésben kell maradnunk önmagunkkal, amennyiben gondolkodunk. A nyelv tehát nem a kijelentésben, hanem beszélgetésként megy végbe, az értelem egységeként, mely szóból és viszonzott szóból épül fel, mert csak ebben kerekedik ki a nyelv a maga teljességében.⁶ A beszédet végső soron azelőtt kell tekintetbe vennünk, mielőtt kimondanánk, tekintetbe kell vennünk azt a csöndszót, amely folytonosan körülveszi, s mely nélkül nem mondana semmit, tehát mintegy „lemezteleníti azt a csöndfonalat”, mely át- meg átszövi a beszédet.

A beszélgetésből kinövő nyelv

Gadamer alapgondolatában, mely szerint a megérthető lét nyelv, a létnek a nyelviségre való visszavezetését fedezhetjük fel. Gadamernél minden valamiféle átfogó szinonimika részévé válik: a történelem, a nyelv, a beszélgetés és a játék, ezek valamennyien – s ez a döntő – felcserélhető nagyságok. A kérdés az, hogy miért válhat a nyelv és a beszélgetés felcserélhető nagysággá.

A nyelv nem kijelentésben (Aufsagen), hanem beszélgetésként megy végbe.⁷ A megértés valamely magát tovább építő tradícióhoz, tehát egy beszélgetéshez való tartozás eredménye, s ez az egyetlen, ahonnan a kimondottak számunkra konzisztenciát és értelmet nyernek.

Annak érdekében, hogy hangot adjak a hermeneutika lelkének, ismét hivatkozom a „belső szóra”, mely kimondatlan, azonban minden nyelvi megnyilatkozásban jelen van, ott cseng. Az *Igazság és módszer* harmadik része ebben a sztoikus ágostoni tanban látta az egyetlen jelét annak, hogy a nyugati nyelv fedettsége nem teljes. E tan valóban igen plasztikusan fejezi ki azt, hogy az általunk használt szavak, ahogyan azok éppen az eszünkbe ötlenek, nem képesek ki-meríteni mindazt, ami a „lelkünket nyomja”, azaz a beszélgetést, amely mindig mi magunk vagyunk.

⁶ Gadamer: *i. m.* 97–98.

⁷ Uo. 98.

A kimondottak „mögött” rejlő belső szó semmi egyebet nem jelent, mint ezt a beszélgetést, a nyelvnek a mi kérdező és önmaga számára kérdéses egzisztenciánkban való gyökerezését, egy beszélgetést, melyet a kijelentés nem képes egészen visszaadni. Amit kimondunk, az nem minden, az nem lehet minden, továbbá pedig a ki nem mondott teszi a kimondottakat olyan szóvá, mely képes elérni bennünket. Gadamer arra a kérdésre, hogy mit tart az életben közlésre érdemesnek, azt a választ adta, hogy a közlésre legérdemesebb mindig az, amit nem tudunk közölni. Viszont hangsúlyozza, hogy mindez a nyelv hermeneutikai elmélete kíván lenni, és nem a kimondhatatlan valamiféle misztikája.

A kimondhatatlan, a belső beszélgetés véghezvitele nem azért kerül szóba, hogy kijátsszuk a nyelvet, vagy mögéje kerüljünk, hanem hogy helyesen magyarázzuk magát a nyelvet. A nyelv az egyedüli közege a (belső) beszélgetésnek, mely mi magunk vagyunk – önmagunk és egymás számára. A mindenkori kijelentés határa ugyanis csak annak a fényében észlelhető, ami kimondandó volna, ezért engedheti meg magának a hermeneutika a tételt, mely szerint: „*A megértendő lét – nyelv.*”⁸ A hangsúlyt azonban a „megérthetőre” (kann) kell fektetni. A megértésnek, mely maga is mindig nyelvileg formált s a nyelvvel van dolga, képesnek kell lennie arra, hogy a nyelv egész tartalmát vigye végbe, s így elérkezzen ahhoz a léthez, melyet a nyelv kifejezni segít.

A megértés lényegi nyelvisége nem annyira kijelentéseinkben nyilvánul meg, mint inkább abban, hogy keressük a nyelvet, hogy kimondhassuk, ami bennünk lakozik. A megértés a „szóba hozás” soha le nem záruló folyamatából s egy közvetíthető nyelv állandó kereséséből él, s e folyamatként kell felfogni.

Alapvető kérdésként felmerül bennem, hogy meddig terjed magának a megértésnek és a megértés nyelviségének a szempontja. Gadamer megfogalmazásában a megérthető lét „nyelv”, de vajon kizárólag a nyelv útján jutok el a megérthető léthez? Nem vezet-e ez a tétel ahhoz a metafizikai következtetéshez, hogy „minden” csak nyelv és nyelvi esemény, hogy minden, ami adódik, csak a nyelv által adott közvetlenül a számunkra? Úgy gondolom, hogy a kimondhatatlanra mindig csak utalunk, magának a nyelviség egyetemességének a kimondásakor is.

A beszélgetés, mondás, kimondás végtelensége, melyben a megértés végbemegegy, magát a kimondhatatlannak a mindenkori érvényesítését is viszonylagossá teszi: „a megérthető lét – nyelv [...] Nem azt jelenti, hogy a megértő korlátlanul uralkodik a léten, hanem ellenkezőleg: azt jelenti, hogy a létet nem ott tapasztaljuk, ahol valamit elő tudunk állítani, s ennyiben képesek vagyunk megragadni, hanem ott, ahol azt, ami történik, csupán megérteni lehet.”⁹

A nyelv nem oldódik fel a beszélő tudatában, és ezért több mint szubjektív viselkedés. A megértés folyamatában képesnek kell lennem arra, hogy megszüntessem a dolog és a köztem levő távolságot, azért, mert a távolságnak a megszűnése révén mutatkozik meg teljesen a dologban levő értelem. A megértés azzal kezdődik, hogy valami megszólít bennünket. Minden meg nem értés csupán a megértés elégtelen formája. Az eredendő beszélgetés az, amikor közösen van dolgunk valamivel. A beszélés tehát lényegileg megbeszélés, vagyis a saját hogyanlét közlése. Önmagában minden beszélés beszélés valakivel, s mint ilyen annak megértését célozza, amiről beszél. Még ott is, ahol faktikusan nincs jelen más, aki e beszédet hallgatja, a mondottak eszméjük szerint mások számára érthetők maradnak.

Ott is, ahol nem kerül sor kimondásra és közlésre, vagyis a „gondolkodásban”, valamely nyelven gondolkodunk, amely mint nyelv lehetséges más emberekre utal, akik lehet, hogy

⁸ Uo. 16. „*Sein, das verstanden werden, ist Sprache.*”

⁹ Uo.

ugyanazt a nyelvet beszéljük, és ezért megérthetnék az én gondolataimat, ha tudnának benne olvasni. Ugyanígy minden valakivel való beszélgetés a másik megszólítása.

A valakivel valamiről való beszélgetésben folyamatosan a jelenvaló lét nyilvánul meg. A hanglejtés talán erősebben juttatja kifejezésre a beszélő hangulatát és alkatát, mint a kimondott szavak. A kimondottak és a gondoltak megértésében a másik egyúttal megérti a beszélő eme belső hogylétét is, s ezáltal módosul a gondoltak már eleve szintén hangolt megértése is. A gondolt és a beszéd által felfedezett dolgot így nemcsak önmagában fogja fel és érti meg, hanem egyúttal abban, amit a beszélő közben kifejezésre juttatott.

A megértés eszméje, ami itt irányadó, nem a dologban való egyetértés eszméje, s nem is a dolog feltárásának bizonyosságáért való, hanem azért, hogy a dologról való beszélésben nyilvánvalóvá váljunk egymás számára, mintegy kinyíljunk egymás iránt. A párbeszéd során egy viszonylétről van szó, az Én és Te egymáshoz való reflektálásáról, viszonyulásáról. Van egy köztes tér, szféra, mely kiterjed a beszélő és a dolog viszonyára és a beszélők egymáshoz való viszonyára is. A beszélgetés folyamatában nemcsak a beszélgetés tárgyát kell szem előtt tartani, hanem szükségképpen az Én és a Másik egymáshoz való viszonyát is, azért, mert csak a kölcsönös egymáshoz való odafordulás eredményez mélyebb megértést egymással és a megismerendő dologgal kapcsolatban.

Martin Buber szavaival élve: „Kezdetben vala a viszony”,¹⁰ mely ismételten csak a közöttiségnek viszonyként, viszonylétként történő elgondolására hívja fel a figyelmünket. A logosz és annak konkrét megvalósulási módozatai: a beszéd, a beszélgetés, a kommunikáció, melyek az emberi létezésnek a konkrét megvalósulási közegei. A beszélgetés, a dialógus és az emberi létezés viszonyának megvilágításához a megértés hermeneutikai felfogásából kell kiindulni, mely megértést nem csupán egy kognitív folyamatként kell felfogni, mert az emberi életgyakorlat és világtapasztalat a megértésre irányul.

„A megértés a jelenvaló lét saját lenni-tudásának egzisztenciális léte, mégpedig úgy, hogy ez a lét önmagán feltárja, hogy hányadán áll önnön létével.”¹¹

Heidegger ezen alaptétele a megértést ontológiai horizontba állítja. Megfogalmazásában a megértést nem a szubjektum egyik viselkedésmódjaként kell felfogni, hanem a jelenvaló lét egyik létmódjaként.¹² A megértés tehát saját tapasztalataim megnyitását jelenti a keresett „dolog” irányába, a másik ember irányába, akivel együtt kell alakulnom a dialógus során. Együtt fáradozunk a „dolog” feltárásáért, megnyitásáért és egymás megértéséért.

A filozófiai hermeneutika nézőpontjából a dialógus alapformája a szabad beszélgetés, amelyben a partnerek egyenlő esélyekkel vesznek részt a dologgal kapcsolatos igazság feltárásának folyamatában, és minden szabadon folytatott beszélgetés a hermeneutikai szituáció közvetlen megvalósulása.

Van-e értelmes válasz arra a kérdésre, hogy hogyan értjük meg először az értelmet? A „kompetencia” terminus azt akarja kifejezni, hogy az a nyelvi képesség, amely a beszélőben kifejlődik, nem írható le szabályok alkalmazásaként s ezáltal a nyelv pusztá előírászerű kérdésekként. Egészében kijelenthetjük, hogy a kompetencia csak a saját anyanyelvben érhető el, illetve abban a nyelvben, amit az ember ott beszél, ahol felnő és ahol él.

¹⁰ Buber, Martin: *Én és Te*. Bp. 1991. 23.

¹¹ Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Bacsó Béla. Bp. 1989. 267.

¹² Uo. 248.

A beszélgetés, mely művészet

Gadamer nézete szerint a beszélgetés „művészet” a szónak abban a hermeneutikai értelmében, miszerint az alkotás mint történés megmutatkozás. A megmutatkozás, a kimondás, a mondas a beszélgetésben nem más, mint magának a megmutatkozónak a saját valósága, lényegének felfedése, amely ily módon csak általam és a másik által történik meg. Ami így megmutatkozik számunkra, az egy egyedi módon végbemenő léttörténés és egyben értelem-történés is ebben a beszélgetésben: „amely mi magunk vagyunk”.¹³ A beszélgetésnek egyik nagyon fontos aspektusa a folytonosság, mivel már mindig is folyik, már mindig benne állunk, amikor belépünk egy beszélgetésbe, azért, mert a beszélgetés a mi történésünk, a velem és a másikkal „megeső” történés. Ebben az értelemben a beszélgetés mindig elsődleges a beszélőkhöz képest. Minél valódibb a beszélgetés – mondja Gadamer –, irányítása annál kevésbé függ az egyik vagy a másik partner akaratától.

Talán arról van szó, hogy az igazi beszélgetés sohasem az, amelyet folytatni akarunk, mert mi mindig beszélgetésbe bonyolódunk. A beszélgetés önmagában kimerülő mozgás, akárcsak a játék. A beszélgetés játék, mert a beszélgetésben nem mi beszélünk, hanem úgy is fogalmazhatunk, hogy minket beszélnek, és ebben mutatkozik meg a beszélgetés *történésjellege*. Részesei vagyunk a történésnek, amely az Én és a Másik által zajlik, s bennünket változtat meg, de nem mi irányítjuk a beszélgetést. Ebben a beszélgetésben nem egy objektum és szubjektum áll szemben egymással, hanem együtt vagyunk a beszélgetésben, és itt minden egyoldalú szubjektivitás játékon kívül marad, nincs különállás. A beszélgetésnek saját szelleme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz „feltár” és mindig megmutat számunkra valamit, ami aztán ettől fogva van.¹⁴

A nyelv – amelyen folyik a beszélgetés – „feltár” és megmutat valamit. Gadamer nézete szerint a beszélgetés a nyitottság állapota, és nyitottnak lenni annyit tesz, mint megnyílni a kérdésben és befogadóvá lenni a hallgatásban. A kérdezés által valamit feltárok és nyitottá teszek: „A nyelv az a közeg, amelyben a partnerek kölcsönös megértése és a dolgról való egyetértése végbemegy.”¹⁵ A dialógus visszahelyezi a nyelvet a beszélgetés eredeti mozgásába,¹⁶ azaz a kérdés–válasz, kérdezés–válaszolás, beszélés–hallgatás természetes dialektikájába. Gadamer szerint a beszélgetés nyelvisége a kérdezés alapja: „A beszélgetést épp az jellemzi – szemben az írásos rögzítésre történő kijelentés megmerevedett formájával –, hogy itt a nyelv a kérdésben és a válaszban, az adásban és az elfogadásban, az egymás mellett való elbeszélésben és az egymással való megegyezésben hajtja végre az értelemkommunikációt.”¹⁷

A nyitottság állapota, a megszólítotttság állapota, mert a megértés azzal kezdődik, hogy valami megszólít bennünket. Kérdéseim által megtöröm, felnyitom magát a dolgot, és mivel a kérdezés megvalósulási formája a kérdezés, ebben pedig a kérdező nyílik meg a dolog irányába, ezért Gadamer nézete szerint a dialektika a kérdezés művészete. Aki kérdezni tud, az fenn tudja tartani a kérdezést, tehát a még nyitottak felé való irányulást. Ezért a kérdezés művészete a továbbkérdezés művészete, a gondolkodás művészete. A kérdezés fenn tudja tartani a beszélgetés folytonosságát.

¹³ Gadamer: *i. m.* 329.

¹⁴ Uo. 269.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 258.

¹⁷ Uo.

A beszélgetés továbbfolytatásának egy másik kritériuma, hogy a partnerek ne beszéljenek el egymás mellett, és ezért a beszélgetésnek kérdés–válasz struktúrája kell hogy legyen.¹⁸ Nyitottnak lenni azt is jelenti: megnyílni a másik irányába és meghallani, befogadni azt, amit mondani szeretne nekünk, és ezért a hallgatás egyúttal a másikhoz való odahallgatás is, mert a hallgatásban benne van a másikhoz való odafordulás: a másik felé irányulok, és megszólítom.

Gadamer hangsúlyozza a Te tapasztalatának jelentőségét, mert ahhoz, hogy a Te-t valóban mint Te-t tapasztaljuk, ahhoz kell hagynunk, hogy mondjon valamit számunkra önmagáról. Ha az Én és a Másik között nincs meg ez az odahallgatás, a nyitottság egymás iránt, akkor nincs köztünk igazi emberi kapcsolat. Csak akkor tartozunk egymáshoz, hogyha oda tudunk egymásra figyelni, hallgatni. Az, hogy megértem, amit a másik mond, kimond, az a dologban való egyetértést jelenti, nem pedig azt, hogy belehelyezkedem a másik ember élettörténetébe, és úgy próbálok őt megérteni.

Minden igazi beszélgetéshez hozzátartozik – írja Gadamer –, hogy elfogadjuk a másikat, hogy valóban hagyjuk érvényesülni a szempontjait, azt akarjuk megérteni, ami mond.¹⁹ Gadamer nézete szerint a beszélgetés művészetének első feltétele az, hogy biztosítsuk a beszélgetőpartnerek együttaladását, a második: engedjük magunkat a szóban forgó dolog által vezetni, a következő pedig, hogy a másikat ne legyőzni akarjuk érveinkkel, hanem mérlegeljük véleményének tárgyi súlyát.²⁰

A beszélgetésben egy tényleges horizont-összeolvadás megy végbe, és ebben a közös horizontban tárul fel az értelem, az „igazság”, amely sohasem csak az enyém, hanem mindig közös dolog. Csak a beszélgetés által tudunk létrehozni egy közös nyelvet, mely által megértetjük magunkat: „A beszélgetésben végbemenő megértés nem pusztán saját álláspontunk előadása és érvényesítése, hanem közösséggé változás, melyben nem maradunk az, ami voltunk.”²¹ Folytonos mozgásként határozza meg a beszélgetést, mely ellentétes nézetek váltakozása, a kérdések–válaszok általi megértés feltárulása. A beszélgetés a nyelv közegében zajló létezés, bevontság a lét eleven játékerébe, részvétel az értelem játékában, közös részesezés a létben és a már feltárult, kimondott értelemben.

A megértés lehetősége a beszélgetés célja, mely nemcsak arról szól, hogy én a saját álláspontomat felvázolom a másik számára, és mindenáron érvényesíteni akarom azt, hanem az a cél, hogy közösséggé váljunk a beszélgetés aktusában. A beszélgetés feltáró jelleggel bír, mely által az Én betekintést nyerhet a Másik magánszférájába, egyéni vélekedéseibe. Ezen vélekedések kicserélése, egymásba olvadása eredményezhet „új igazságokat” s a dolog új szemszögből való megvilágítását.

Hogy mi jön ki a beszélgetésből, azt senki sem tudja. A beszélgetés minden korban és minden szituációban a megértetés eszköze, folyamata, és csak akkor lesz egy beszélgetés „igazi beszélgetés”, amikor elfogadom a másik véleményét, odahallgatok arra, amit mond, de azon momentum által, hogy én odahallgatok arra, amit a másik mond, egyben belehelyezkedem a másik szempontjaiba. Itt nem csupán arról van szó, hogy őt magát mint konkrét individualitást akarom megérteni, hanem elsősorban azt szeretném megérteni, amit mond az én számomra.

A beszélgetés folyamatában az Én és a Másik észrevétele közötti diszkrepanciát a közös nyelv hidalja át, mely által egy közös szférába kerülünk, és ebből megszületik a dolog egy „új igazsága”.

¹⁸ Gadamer: *i. m.* 257.

¹⁹ Uo. 270.

²⁰ Uo. 257.

²¹ Uo. 264.

A hermeneutikai tudatot a nyitottság logikai struktúrája jellemzi, és a hermeneutikai szituáció elemzésénél nagy jelentősége van a kérdés fogalmának, mert minden tapasztalatban előfeltételezzük a kérdés struktúráját, továbbá azért, mert a kérdezés aktivitása nélkül nem szerzünk semmilyen tapasztalatot. A felismerés, hogy a dolog másképp van, mint ahogy előzőleg hittük, egyértelműen előfeltételezi a kérdést, hogy a dolog így van-e vagy pedig egészen másképp. „A nyitottság, mely a tapasztalat lényegében rejlik, logikailag tekintve nem más, mint az így vagy úgynak ez a nyitottsága.”²²

Tehát el kell mélyednünk a kérdés lényegének a vizsgálatában, ha tisztázni akarjuk a hermeneutikai tapasztalat lejátszódásának a sajátos módját. A kérdés lényegében rejlik, hogy mindig van értelme, és ez az értelem irányértelem. Tehát a kérdés értelme az az irány, amelyben a válasz bekövetkezhet, ha értelmes. Azáltal, hogy én kérdezek, egy meghatározott szempont alá kerül az, amire rákérdezek. A lét egyfajta felnyitásáról, megnyitásáról van itt szó, mert magának a kérdésnek a felmerülése feltöri a létet, megnyitja a létet egy bizonyos szempontból, annak a létét, amire a kérdés vonatkozik.

A nyelv az, amely ezt a feltört létet ki tudja bontani, és ennyiben már mindig válasz, hiszen a logosznak is csak a kérdés értelmében van értelme. Kérdezni nehezebb, mint válaszolni, helyesen rákérdezni valaminek a léteire, lényegére sokkal nehezebb feladat, mert a lényegre kell megérteni, a lényegre kell rákérdezni. Egy további szempont, hogy a kérdezés milyenségétől függ a válasz milyensége, azért, mert a kérdés helytelensége már eleve nem tartalmazhat helyes válaszokat. A beszélgetőpartnerek ismétlődő kudarca azt mutatja, hogy egyáltalán nem tud kérdezni az, aki azt hiszi, hogy mindent jobban tud, mert kérdezni csak akkor tudunk, ha tudni akarunk, ez pedig azt jelenti, hogy tudjuk, hogy nem tudunk.

Tehát a kérdezés és a válaszolás, a tudás és a nem tudás felcserélése: „a kérdés mindig megelőzi a dolgot feltáró megismerést, a beszédet. A beszédnek, amely egy dolgot fel akar tárni, szüksége van arra, hogy egy kérdés feltörje a dolgot.”²³

Gadamer nézete szerint kérdezni annyit tesz, mint nyitottá tenni valamit egy bizonyos módon. Ahhoz, hogy a kérdést fel tudjuk tenni, a kérdésfeltevésnek előfeltételeznie kell a nyitottságot, de ugyanakkor a körülhatárolást is. A kérdésben benne foglaltatik egy előfeltevés, és ezen előfeltevés rögzítése a kérdező feladata, olyan feltevések rögzítése, amelyek felől megmutatkozik a kérdés, az, ami még nyitva van. Ezért a kérdésfeltevés lehet hamis vagy igaz. Hamis az olyan kérdésfeltevés, amely nem éri el azt, ami még nyitott, hanem hamis előfeltevések megőrzésével hamisan állítja, és ezért mint kérdés a nyitottság és az eldönthetőség látszatát kelti. Az értelem mindig egy lehetséges kérdés irányértelme, tehát ami helyes, annak az értelem meg kell hogy feleljen egy kérdés által kijelölt iránynak.

A kérdés tehát nyitottá tevés: „Amennyiben a kérdés nyitottá tevés, egyaránt átfogja az »így van«-t és a »nem így van«-t. Ezen alapul a kérdezés és a tudás lényegi összefüggése. Mert a tudás lényege abban áll, hogy nem csupán helyesen megítélünk valamit, hanem ezzel együtt és ugyanazon okból a helytelent is kizárjuk. A kérdés eldöntése a tudás felé vezető út. Ami egy kérdést eldönt, az az okok túlsúlya az egyik lehetőség mellett és a másik lehetőség ellen; de ez még nem a teljes ismeret. Magát a dolgot csak akkor ismerjük, ha megszüntetjük az elleninstanciákat, ha átlátjuk az ellenérvek helytelenségét.”²⁴

Itt nem csak arról van szó, hogy helyesen megítélünk valamit, hanem ezzel együtt a helytelent is kizárjuk. A tudás azt jelenti, hogy egyúttal a dolog ellentétét is vizsgáljuk, tehát a ki-

²² Gadamer: *i. m.* 225.

²³ Vö. uo. 254.

²⁴ Uo. 255.

mondottak, a kimondható mellett megfogalmazom a kimondhatatlannak a fogalmát is: „A tudás alapvetően dialektikus. Csak az tudhat, akinek kérdései vannak, a kérdések pedig magukban foglalják az Igen és a Nem, az Így vagy a Másképp ellentétességét. Az a dialektika, mely az Igen és a Nem ellentétességét kifejezetten tárgyává teszi, csak azért lehetséges, mert a tudás ebben az átfogó értelemben dialektikus. [...] A dialektika mint a kérdés művészete csak abban igazolja fölényét, hogy aki kérdezni tud, az a kérdezést, tehát a még nyitottak felé való irányulást fenn tudja tartani. A kérdés művészete a továbbkérdés művészete, ez pedig azt jelenti, hogy a gondolkodás művészete. [...] a valódi beszélgetés folytatásának a művészete.”²⁵

Egy másik fontos tényező a beszélgetés folyamatában, hogy a beszélgetőpartnerek ne beszéljenek el egymás mellett, és ezért szükségképpen kérdés–válasz struktúrája van: „Beszélgetést folytatni annyit jelent, hogy engedjük magunkat a szóban forgó dolog által vezetni.”²⁶ A dialektika nem magát a dolgot adja meg, hanem felkutatja, mi szól a dolog mellett vagy ellene. A kimondott megértését a dialógus szituációja, tehát a kérdés és a válasz dialektikája felől kell elgondolni, amelyben az ember megérteti magát, s amely által a közös világot foglalja szavakba. A viláorientáció nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a beszélők között kérdések merülnek fel, és válaszok adódnak rá, hanem ez éppígy megtörténik a dolog felől is, amelyről a beszéd során szó van, azért, mert a dolog kérdéseket vet fel. Mindig a dologról van szó, mindig a dologról beszélünk, annak így-létéről vagy egy egészen másként-létéről.

A másik mint beszélgetőtárs

A létezést, illetve úgynevezett „jelenvalóságát” (Da) vizsgálni nem egyéb, mint az igazság lényegét, magának a lét felfoghatóságának feltételét leírni.

A nyelv nem filozófia és ész szétválasztásának árán válik értelmessé. Mégis jogosan teszszük fel a kérdést: vajon az ész egy ilyen nyelv lehetőségeként felfogva szükségképpen előbbi-e a nyelvnél? Vajon a nyelv nem egy olyan viszonyon alapszik, amely megelőzi a megértést, és magát az észet létesíti?

Heidegger szerint a megértés végső soron a lét „megnyílásán” alapszik. Nézete szerint a létező létezik, létének művében, sőt függetlenségében annak felfoghatóságát látja. Ez azonban nem von maga után egy szubjektív gondolattól való előzetes függést, inkább valami betöltésre váró ürességet, amelyet éppen a létező létezésének ténye tesz nyitottá. Ezzel Heidegger a legformálisabb módon magának a látásnak a szerkezetét jellemzi, amelyben az alany–tárgy viszony tárgy és fény viszonyának rendelődik alá, jöllehet a fény nem tárgy.²⁷ A létező értelme ekkor abban áll, hogy túlmegy a létezőn, mintegy belép a „nyitottságba”, és a létezőt a „lét horizontjában” észleli.²⁸ Mindez pedig annyit jelent, hogy a megértést Heidegger visszahelyezi a nyugati filozófia nagy hagyományába: megérteni az egyedi létezőt nem egyéb, mint eleve kívül helyezkedni rajta – megérteni annyi, mint az egyedül létező egyedihez viszonyulni, mégpedig a megismerés révén, mely mindig az egyetemes megismerése. Heidegger a *Lét és időben* „lenni-tudásról” beszél: „A megértésben a jelenvalólét létmódja mint lenni-tudás rejlik benne

²⁵ Gadamer: *i. m.* 256–257.

²⁶ Uo. 257.

²⁷ Vö. „A »világló« annyit jelent: önmagában mint világban-benne-lét van megvilágítva, nem egy másik létező által, hanem úgy, hogy maga a világlás.” Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Bacsó Béla. Bp. 1989. 267.

²⁸ Vö. „A tudás – akarat, vagyis a jelenvalólétnek a létezőben rejlő elfogultságából a lét nyitottságába történő kinyilvánítása.” Heidegger: *A műalkotás eredete*. Ford. Bacsó Béla. Bp. 1988. 104.

egzisztenciálisan. [...] A jelenvalólét olyan lét lehetősége, mely szabad a maga legsajátabb lenni-tudása számára.”²⁹

A másik esetében a vele való kapcsolatunk természetzerűleg abban áll, hogy meg akarjuk érteni, ám ez a kapcsolat szétfeszíti a megértés kereteit.

A másikkal való kapcsolatunkban a másik nem egy fogalomnál fogva hat ránk. Egyszerűen csak létező, s mint ilyen számít. A létezőhöz mint olyanhoz viszonyulni Heidegger szerint anyni, mint a létezőt lenni-hagyni, megérteni, és éppen e megértés révén adódik számunkra létezőként és nem tárgyként.

Vajon a másikkal való viszonyunkban valóban lenni-hagyásról van szó? Vajon a másik függetlensége nem valósul-e meg teljességgel már a megszólítottságban? Vajon az, akihez beszélünk, mindig a létében előzetesen megértett valaki? Nézetem szerint egyáltalán nem, mert a másik először nem megértésünk tárgya, majd pedig beszélgetőtársunk. A kétféle viszony valójában keveredik. Másképpen mondva a másik megszólítottsága elválaszthatatlan a megértéstől. Megérteni egy személyt anyni, mint már beszélni hozzá. A másik létezését tételezni és közben lenni hagyni azt jelenti, hogy létezését előzetesen elfogadjuk, hogy előzetesen számot vetettünk vele. Az „előzetesen elfogadni”, „előzetesen számot vetni vele” pedig nem a megértésre, nem a lenni-hagyásra megy vissza.

A beszédben eredeti viszonyulás rajzolódik ki. A nyelv szerepét nem úgy kell felfognunk, mint ami a másik ember jelenléte, közelsége vagy a vele való közösség tudatának van alárendelve, hanem mint ami az efféle „tudatosulás” feltétele. A személyt, akivel kapcsolatba kerülök, lénynek hívom, ám miközben lénynek hívom, hozzá folyamodom. Nem pusztán arra gondolok, hogy létezik, hanem beszélek is hozzá, és közös viszonyunk révén mintegy társammá válik, és kizárólag ez a viszony teheti jelenvalóvá számomra.

Az ember az egyetlen olyan lény, akivel nem találkozhatok anélkül, hogy ki ne fejezném neki ezt a találkozást. Pontosán ebben az értelemben különbözik a találkozás a megismeréstől. A létezőnek mint olyannak a „megértése” egyúttal annak kifejeződése is, hogy megértésemet világossá teszem a másik ember számára. A másik elérhetetlen számomra anélkül, hogy szólnék hozzá, ami azt jelenti, hogy gondolkodás és kifejeződés elválaszthatatlan egymástól. Ám ez utóbbi nem abban áll, hogy a másikkal kapcsolatos gondolataimat valamiképpen áttelepítem a fejébe. De azt sem jelenti, hogy egy kezdettől fogva mindkettőnkben meglévő megértést artikulálnék.

A logosz célja tehát nem más, mint a dolgot felmutató beszéd, amelyet úgy különít el, hogy a dolgot a maga sokrétűségében engedi elénk tűnni, egyben a lehető legtisztábban elhatárol mindattól, ami nem a dolog (me on). Az, amit kimondunk, valamilyen módon a már kimondottakkal kerül vonatkozásba, és sohasem mondjuk ki a dolgot végső értelme szerint, hanem *egy jó okkal* értelmesnek tartott kimondás az, amit egyáltalán elérhetünk. Másrészt a dolog kimondásába és tényleges tárgya szerinti felmutatásába belejátszik az, hogy nem pusztán a tárgyat mint olyat nevezzük meg (a szó nem adja vissza a tárgyat), hanem a kimondásba belejátszik az is, hogy mi vagyunk: „Mert a valamiről való beszélés során folyton-folyvást a jelenvalólét is kimondja magát.”³⁰

A megértés attól lesz egzisztenciálé – Heidegger nézete szerint –, hogy nem pusztán a tárgyat, hanem a beszélőt is érinti. Valóban nincs olyan megértés, ami ne érintené valamilyen módon azt, aki megért, s minden megértés rejtett vagy nyílt létvonatkozást foglal magában.

²⁹ Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Bp. 1989. 282–283.

³⁰ Gadamer, Hans-Georg: *Platos dialektische Ethik. = Griechische Philosophie*. I. Ges. Werke Bd. 5. Tübingen 1985. 28.

The Hermeneutical Problem of the Speech and of the Speaking. Because the interpretation is basically a speaking with the text, so because the understanding and the interpretation are also done linguistically, Gadamer is seeing the language's essence in the act of speaking. Every conversation supposes a common language, or in other terms, it creates a common language. Gadamer sees the word as defined by the being, namely that word which passes the truth in. In the "word", as language's basic form, goes on the truth and by that the word is the truthhappening's place. By Augustine's belief, the original conversation or thinking is something from within, it is the language of the heart. This inner talk does not have material or amative form yet, it has only intellectual aspect, which here only means that it has not taken the amative or historical languages form yet. Platon calls the thinking the soul's inner talking with itself. The structure of the conversation becomes obvious here. We call it conversation because it goes on like question and answer, because we ask ourselves just like we ask the others and we talk to ourselves as we say something to the others. Augustine already advert to this kind of speech. Everybody is somehow, a conversation with itself. Gadamer is saying that the conversation is on "art" in that hermeneutically meaning of word that the creation as happening is an expression.

MŰHELY

Pomogáts Béla

Mikó Imre és a magyar irodalom

Mikó Imre Benkő Józsefről írott életrajzának bevezetőjében olvasom a következő irodalomtörténet-írói, talán így nevezném: „ars historicá”-t: „Bárha a történetírás magas ítélőszékének csarnokában – bíróvá fel nem avatva – csak mint tanú állok is: a történetíró igaz-szólási tisztét önként veszem magamra. Az adatok világánál elmegyek forrásához azon életnek, melyet leírok, s ama jellemnek, melynek rajzát adom, azon titkos, de mindennél biztosb úton, mely a saját vallomás és levelezési meghitt szívkiömlés egyenes útján át magába a szív redőibe s a lélek mélyére vezet. [...] Végigkísérem e munkában és szenvedésben gazdag életfolyamatot futása egész pályáján – ama szirtek között, hol mint a havasi kristály patak tisztán s vígan továbbgörgödez; és ama sekélyes lapályokon át, hová sanyarú életviszonyai sodorták, melyeknek mocsárain csak alig s alig tudott áthatolni. Lépésről lépésre megyek vele a férfiúi tetterő és munkálkodás ama verőfényes napjain keresztül, midőn munkáiért halántékira koszorút, honára dicsfényt vont a külföldi tudósvilág, míg benn nélkülözni s a földet lábai alatt ingadozni hagyta az új életre csak imént ébredt magyar tudományszeretet – a lelki megtörtség és elborult kedélyvilág azon sötét szakáig, ahol életcsillaga letűnt, maga után a közönséges elmék előtt csak egy gyászos füstárnyat, azoknál, akik az érdemet becsülni tudják, dicső és halhatatlan emlékezetét hagyva hátra.”¹

Kétségtelen, hogy az imént idézett „műhelyvallomás” inkább az életrajzíróé és a történészé, mint azé az irodalomtudósé, aki az életrajzi adatok és a művek bibliográfiai adatainak egybegyűjtéséhez, a történeti háttér megvilágításához képest valami másra: az irodalmi művek benső világának és esztétikai elemzésére törekszik. Természetesen a tizenkilencedik század magyar irodalomtörténet-írásának, akár Toldy Ferencre, akár Gyulai Pálra gondolunk, legfőbb ambíciója máskülönben is az írói életrajzok elkészítése és az irodalmi művek számbavétele (művelődéstörténeti helyének, forrásainak, hatástörténetének rögzítése) volt, ennél többre ritkán vállalkozott. Ennyiben Mikó Imre irodalomtörténet-írói tevékenysége, melynek során mindenekelőtt az irodalmi jelenségek történetiségének leírására és a történelmi adatok összegyűjtésére vállalkozott, nem különbözött jelentős mértékben kora más irodalomtörténeti törekvéseitől. Abban a mindinkább kibontakozó tudományos tevékenységben, amely a magyar nemzeti irodalom múltjának feltárására és megismertetésére irányult, az ő tudományos munkásságának is szerepe volt.

Mikót nem minden indok nélkül szokták „Erdély Széchenyijének” nevezni, sokoldalú tevékenysége a közélet és a tudományok számos területét ölelte fel. Mint az erdélyi udvari kancellária kijelölt (de a magas állást visszautasító) elnöke, mint az 1848. októberi agyagfalvi székegy nemzetgyűlés királyi biztosa, majd választott elnöke, mint 1861-ben az erdélyi főkormánysszék elnöke, mint az 1865-ös kolozsvári, majd a budapesti országgyűlés képviselője, mint a kiegyezést követő első felelős magyar kormány közlekedési minisztere, továbbá mint a kolozsvári Nemzeti Színház felügyelőbizottságának elnöke, a nagyenyedi református kollégium főgondnoka, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a kolozsvári tudományegyetem egyik létrehozója, a Magyar Történelmi Társulat hosszú időn át elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti, majd igazgatósági tagja (és tisztségeinek felsorolását folytathatnám tovább!) igen nagy szerepet

¹ Benkő József élete és munkái. Pest 1867. 7–8

játszott a tizenkilencedik század harmincas éveitől a hatvanas évek végéig, tehát nagyjából három évtizeden át az erdélyi és a magyarországi politikai és tudományos életben. Történeti, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, mi több, közlekedéstudományi művei ugyancsak a kor-szak értékes szellemi eredményei közé tartoznak.²

Irodalom- és művelődéstörténeti munkásságának fontos ösztönzőjét a régi nyomtatott és kéziratos művek gyűjtése jelentette, ebben a tekintetben igen sokat köszönhet neki az Erdélyi Múzeum-Egyesület, illetve ennek gyűjteményei. A régi kéziratok iránt táplált figyelmének és közreadásuk szorgalmazásának első nagy eredménye Debreczeni Márton (1802–1851), fiatalon elhalálozott kolozsvári költő és bányamérnök *A kióvi csata* című 1826-ban írott hőskölteményének 1854-ben, már a költő halála után megjelentetett első kiadása volt. Mikó Imrét, ahogy maga mondja: „ismeretségnél több, gyakoribb, bensőbb érintkezésben: az együtt hivataloskodás, a szellemi rokonság és egymást becsülés kellemes viszonya” fűzte a költőhöz, akinek írói hagyatékát később „birtokába kerítette” és „forgatta, fürkészte; mint ahogy a bányász keresi sziklák közt az arany útját, mint a művész új teremtménye arcvonalain a lelket”.³

Így talált rá a népvándorlás forgatagába került magyaroknak a kun törzsekkel vívott kievi csatáját megörökítő költői eposz kéziratára, pontosabban a kézirat foszlányaira, amelyeket rendbe szedett, amelyeknek szerkezetet adott, és végül három esztendővel az eposzköltő halála után megjelentetett. „A gyermek – mondotta volt a kiadvány előszavában – nem kötözgeti nagyobb szeretettel anyja számára bokréját, mint én fűzőgetém koszorúba e szép szellemvirágokat. A hazai irodalom számára egy becses emléket fenntartani, nemzetünknek egy derék fiát, ki méltó lesz vala életében dicsőíttetni, legalább halála után megismertetni, nevét az öröklétnek átadni, nemes feladat, hazafiúi eljárás – gondolám, s a munka és fáradság megédesedtek kezeim között.”

Debreczeni Mártonnak a honfoglalás előtörténetét elbeszélő eposza azok közé a hősköltemények közé tartozik, amelyek a magára eszmélő magyarságnak kívántak biztosabb történelmi önérzetet adni. Ezeknek a hősi eposzoknak nem mindegyike készült el teljesen: Ráday Gedeon Árpádról tervezett eposzának csak az első öt énekét írta meg, Virág Benedek és Csokonai Vitéz Mihály tervezett hőskölteményének csupán első hexameterait vetette papírra, Pázmándi Horvát Endre az Aurora első (1822-es) kötetében adott közre mutatóváltást a honfoglalásról tervezett eposzból, Horváth István, az akkoriban igen népszerű, nagy nemzeti illúziókat tápláló történetíró prózában örökítette meg Árpád honfoglaló küzdelmeit, Kazinczy Ferenc is tett egy alkalmi kísérletet a honfoglalás hősi epikájával (*Tisztulás ünnepe az Ungnál*), Aranyosrákosi Székely Sándor *Székelyek Erdélyben* című eposza a honfoglalás erdélyi eseményeiről kíván képet adni, Czuczor Gergely *Augsburgi ütközete* a Zalán vezér fölött aratott győzelmet beszélte el. Ennek a folyamatnak volt része Debreczeni Márton eposzi alkotása, és betetőzése Vörösmarty Mihály 1825-ben megjelent nemzeti hőskölteménye: a *Zalán futása*.⁴

Mikó Imre nemcsak Debreczeni Márton hőseposzának bizony komoly filológusi munkát kívánó sajtó alá rendezésével írta be nevét korának irodalomtörténet-írásába, hanem az eposzköltő életrajzának részletes leírásával is. Ez az ugyancsak a bevezetés részét képező munka az egyetlen igényes összefoglalás, amely *A kióvi csata* írójáról megjelent. A soron következő hatvanas évek azt tanúsították, hogy Debreczeni terjedelmes művének egybeszerkesztése és megjelentetése nem volt alkalmi filológiai kirándulás Mikó Imre máskülönben sokfelé ágazó pályáján. A közélet számtalan feladatát magára vállaló erdélyi politikus máskor is talált alkalmat

² Munkásságának adatait lásd: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1902. VIII. kötet, 1347–1354.

³ *A kióvi csata*. Hősköltemény. Írta Debreczeni Márton. Kiadja és az előszót írta Mikó Imre. Pest 1854.

⁴ Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1957. 60–61.; Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába*. Bp. 1968. 309.

arra, hogy a magyar irodalom történetével és kortársi viszonyaival beható módon foglalkozzék, és figyelemre méltó tanulmányok sorában fejtse ki a nemzeti irodalom fejlődéséről és feladatairól kialakított nézeteit. Mindenekelőtt *Egy-két szó irodalmunk ügyében* című (máig kéziratban lévő) írására, illetve *Irányszemek* című nagyobb tanulmányára gondolok.

Az első tanulmányt, amelyet az Erdélyi Múzeum-Egyesület kézírattára őrzött meg, és amely ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, Egyed Ákos szíves gondoskodása révén ismerhettem meg. Az *Egy-két szó irodalmunk ügyében* című tizenegy kézíratos lapra terjedő, de megírásának dátumát nem jelző tanulmány, miként ez Széchenyi István tragikus halálára utaló soraiból kitetszik, valamikor 1860 folyamán (bizonyára nem sokkal a „legnagyobb magyar” 1860. április 8-án bekövetkezett halála után) készülhetett. Mikó Imre röviden áttekinti a magyar irodalom küzdelmes történetét, igen nyomatékosan állapítván meg azt, hogy irodalmi és tudományos életünk töredékessége mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy önálló magyar államiság nélkül nem fejlődhettek ki azok az intézmények, amelyeknek a nemzeti kultúrát gondozniuk és fejleszteniük kellett volna. „Igen – olvashatjuk Mikó Imre érvelését –, bizonyára Európa minden művelt népénél a kormányok az országos jövedelmek egy részét az ország szellemi kincseinek kifejtésére, a tudomány és a tudományos intézetek gyarapítására fordítani kötelességüknek tartják. [...] Csak hazánk nem volt olyan szerencsés, hogy irodalma a kormány kitünőbb anyagi gyámolításában részesüljön.”

Mikó Imre nagy teret szentel annak, hogy az önálló állami intézményrendszert nélkülöző, a Habsburg Birodalom keretei közé szorított magyarság más európai nemzetekhez, például az angolokhoz, franciákhoz, németekhez és oroszokhoz viszonyítva nem volt képes arra, hogy kultúráját, irodalmát kellő módon támogassa és fejlessze. Gazdagon adatolva ismerteti az önálló állami életet élő nagy európai nemzetek tudományos és irodalmi intézményeit, így az akadémiai intézményeket, és éppen abban látja a magyar művelődés életrevalóságát, hogy magyar földön a mostoha viszonyok ellenére európai színvonalú nemzeti irodalom fejlődött ki, különösen a nagy francia forradalmat követő nemzeti újjászületés következtében. „Ez időszak – állapítja meg a tizennyolcadik század végén beköszöntő korszakról – a magyar tudományosság valódi bölcsője, irodalmunk alakot itt kezdett magára öltetni, a nemzetnek színe-java zászlói alá gyűlt, fényes áldozatok példáit kezdette felmutatni a tudmányszeretet, maradandó műveket állított elő a magyar génusz, a Széchenyiek, Telekiek felgyújtják a nemzetben jobb természetének nemesb lángjait, az áldozat oltárai égtek, a törvényhozás oltalmába vette a sajtót, ez lelkesítő, irányadó hatást kezdett gyakorolni, szóval nemzeti műveltségünknek a nyugati polgárorsultással való solidaritása itt kezdődik, irodalmunk mint tényező és súllyal bíró erkölcsi hatalom jelenik meg nemzeti életünkben, és ezután történetinkre irányzólag folyt be... *Az árvát a nemzet vette karjaira, s az árva felnőtt.*” (Ez utóbbi mondatot kurziválta is!)

A tanulmánytól nem volt idegen az írói pátoasz, erre nem csak a korszak szellemisége, a Kossuth Lajos, Széchenyi István vagy Deák Ferenc értekező prózájában is bőven megtalálható őszinte lelkesültség és nemes emelkedettség ad magyarázatot, ez a lelkesültség és emelkedettség a kor szellemi és politikai életének és rétori kifejezőmódjának természetes tulajdonsága volt, hanem az is, hogy Mikó Imre ezt az írását nem sokkal Széchenyi tragikus halála és a nemzeti mozgalmak 1860–1861-ben ismét fellángoló bizakodása idején vetette papírra. Ezt az őszinte és közéleti reménységgel átítatott pátoaszt mutatja a tanulmány zárógondolata is. „Az hiszem – szögezi le Mikó –: nemzeti nyelvünknek és irodalmunknak mind múltja, mind jövőjéhez fűződő hazafias remények némely reformokat tesznek szükségessé, s illetőleg komoly kötelességeket szabnak az irodalom művelői s általában a magyar sajtó elé.”⁵

⁵ A kézirat leltári száma: On 185–1912.

A második, mondjuk így: irodalmi programot adó tanulmány nagyobb terjedelmű írás, a Budapesti Szemle 1861-es évfolyamában (majd különnyomatban) közreadott *Irányszemlé* című értekezés, ennek első része, a *Nyelv és irodalom* foglalkozik a magyar irodalmi kultúra kérdéseivel.⁶ Mikó Imre tanulmányában mindenekelőtt a nemzeti kultúra szuverenitásának elvét fogalmazza meg, különös tekintettel arra, hogy a nemzet szuverenitását ekkor, az ezer-nyolcszázhatvanas évek elején még nem sikerült helyreállítani, következésképp a hiányzó nemzeti önkormányzatot, miként nemegyszer a magyar történelem során, az irodalomnak, a kultúrának kellett a maga eszközeivel pótolnia. „Nekünk, magyaroknak – hangzik Mikó okfejtése – jelenleg sem a politikai intézmények, sem más nemű viszonyaink egyéni kifejlődésünk tekintetében nem nyújtják azon hatalmas segílyt és biztosítékokat, melyeket a régiekben bírtunk. [...] Azon meggyőződés, hogy a magyar saját nyelve és nemzetisége életfájának gyökeréről kíván tovább is táplálkozni, saját szellemében és fogalmai szerint, saját irodalma segílyével művelődni, hogy tehát sem egyéni létét feladni, sem műveltségének idegen s természetével és geniuszával össze nem férő alapot és eszközt elfogadni nem hajlandó, azt hiszem, nem csak az én meggyőződésem, de mindnyájunké.”

Mikó Imrét, kora más széles látókörű és felelős szellemeihez (például Széchenyi Istvánhoz) hasonlóan megkísértette az a félelem, miszerint a magyarság mint nép és kultúra esetleg el fog tűnni a történelemből. Ez a szorongás már a reformkor költőinél, Vörösmartynál és Kölcseynél is megjelent. „Arról van szó – adott hangot Mikó szorongásainak –: vajon fél- vagy egy század múlva hangozzék-e még Magyar- és Erdélyországban magyar beszéd máshol, mint a Tisza-vidékeken és székelyföldi hegyek között? Az forog kérdésben: vajon keleti származású, de nyugat műveltségét a birodalom bármely népfajával versenyezhetőleg saját vérebe és természetébe fölvetett és vele azonosodott magyar fajunk ezután is öngeniusza vezetése alatt haladjon előbb a polgáriassodás pályáján, vagy egyik vagy másik társnép karját és nyelvét fogadja el? Sőt még több, az ti., hogy a magyar nemzet létezzék-e tovább is az európai népek családgyűrűjében, vagy kitörülje önmagát s testetlen fogalommá, pusztá történeti tárggyá váljék.”

Ezzel a sajnálatosan fenyegető veszedelemmel szemben, a tanulmányíró meggyőződése szerint, egyetlen hatóerő adhat hatékony védelmet, és ez a nemzeti kultúra, mindenekelőtt a nemzeti irodalom. „Az utóbbi idők változásai – folytatódik Mikó Imre gondolatmenete – kétszeres köteletségünké tették arra törekednünk, hogy mint lélekben egy, erkölcsileg erős, szellemi műveltség által hatalmas, tehát jóra való és jövővel bíró népfaj ismertessünk és becsültesünk. Ezt pedig ez idő szerint egyedül egy tömör, a nemzet minden ízét-csontját átható szellemi munkásság és önfenntartási és tökéletesülési tevékenység, szóval: virágzó és termékeny irodalom által érhetjük el. Irodalmunk ekképpen azon szellemi gubó lesz, melyből idővel az alapos tudományosság nemzetünk fejére a dicsőség szárait szövö, a birodalmi társnépekkel szemben pedig tekintélyes állásunkat, sőt tiszteltetésünket biztosítja; azon szilárd alap, melyre erkölcsi, társadalmi és később tán politikai életünk új hajlékát építhetjük; azon dús csírájú mag, mely egykor oly hatalmas tölggyé nőheti ki magát, hogy árnyékában népek milliói pihenhetnek és élhetnek boldogul. Szellemileg fejlett és erős nép soha nem fog műveltségi hajlamával s rendeltetésével ellenkező irányba sodortathatni.”

A magasrendű nemzeti küldetés betöltése természetesen gyakorlati eszközöket kíván, és a tanulmányíró ezeket is megjelöli. Nevezetesen „egy alaposan kimerítő magyar nyelvtan és teljes szótár gyorsított kiadását” javasolja, továbbá „egy hetenként megjelenő tisztán kritikai folyóiratnak megalapítását, mely mostani két tudományos folyóiratunkat mintegy kiegészítve,

⁶ Budapesti Szemle 1861. 257–268. A tanulmány további fejezetei: 2. *Egyetértés, társadalmi egybeolvadás*. 3. *A magyar ifjúság*. 4. *Nőink hivatása*. 5. *A történeti alapok megőrzése*. 6. *A hazán kívül lakás*.

irodalmi életünk minden mozzanatát tüzetesen figyelemmel kísérné, részletes bírálatokba bocsátkoznék, kivált a kezdő íróknak gyakorlati iskolául szolgálna, s óvna az irodalmat és közönséget egyként az egyoldalúságtól és fölületességtől”. Végül pedig, mintha Széchenyi István híres szavait idézné, megszólaltatja a „nyelvében él a nemzet” gondolatát: „nyelvünkben élünk vagy azzal halunk meg, ezt pedig irodalmunk tartja fenn. Éppen ezért tiszteletünket érdemlik meg azon derekak, kik, míg mások vagyont gyűjtnek, kincseket halmoznak össze, addig ők a lélek, a tudomány kincseit keresik, az eszmék szépsége által lelkesítettnek, az emberi szív és lélek ismeretlen mélységeit bűvárolják a közönség gyönyörére és tanulságára.”

Az imént arról is szó esett, hogy Mikó Imre *Irányeszmék* című tanulmányorozatában egy „tisztán kritikai folyóirat” megjelentetését sürgette. Nem tudom, volt-e szerepe ennek a kijelentésnek abban, hogy midőn Arany János 1862 októberében körlevélben jelentette be (kevéssel Szépirodalmi Figyelő című folyóiratának megszűnése után) a második folyóiratként megindított Koszorú című szemléjének megjelenését, Mikó Imrének is elküldte a nevezetes körlevelet, ráadásul külön levélben kérte a tudós gróf szerzői közreműködését. Arany levele 1862. november 9-én kelt, és a következőknek ad hangot: „Rendkívül szerencsésnek érezném magamat, ha Nagyméltóságod kegyeskednék olykor vegyes tartalmú folyóiratom számára oly nemű társadalmi vagy közműveltségi cikkeket ajándékozni (csak hogy rövidebb kidolgozásban), minők a Budapesti Szemle füzeteinek oly díszére s minden magyarnak oly örömeire váltak.”⁷

Erre a felkérésre Mikó Imre, súlyos személyes, családi tragédiák szorításában, hiszen akkoriban veszítette el egyszülött fiát, a következőképp válaszolt: „ha Isten éltet s [...] az akadályok idő teltével el lesznek távolítva, szíves felszólításának engedni fogok, s valamit – ha hamar nem is –, de az első félévben bizonyosan küldeni fogok.” Az ígélet már a Koszorú első számában megvalósult, hiszen mint jól tudjuk, Arany János folyóiratának *A Koszorú* című bevezetője Mikó Imre tollából olvasható. A szerző ebben, korábbi két tanulmányával teljesen egybehangzó módon, a magyar irodalom nemzeti, egyszersmind európai küldetését rögzítette. „A mi irodalmunknak – fejtí ki – legközelebről két nagy küldetése van; egyik: nemzetünket a társaival való szellemi versenyben pályakoszorúhoz juttatni; az adandja meg nekünk azon rangfokot és helyet, melyre jogunk van s képességekkel bírunk; másik: hogy a nyugati műveltségnek keletre kiterjesztésében úgy munkálkodjunk közre, hogy ami rajtunk átmege, a nemzeti szellemtől önállóan feldolgozva s mindenre saját nemes bélyege legyen nyomva, ez fogja biztosítani számunkra azon erkölcsi befolyást, melyben e hon összes érdekei, kiválóan pedig műveltségi ügye, egyedül találja kezességét.”⁸

Ugyanitt megjelöli azokat a feladatokat is, amelyeket meggyőződése szerint a folyóiratnak szolgálnia kell. „Azt vélem – írja –, hogy e lapnak eszmék, tisztult nézetek s szabad elvek koszorújának kell lenni. Költészetünkben, művészetünkben és irodalmunkban sok van, ami készülségre, valódi tehetségre, olykor éppen lángelmére mutat; de felette nagy a szükség oly lapra, mely közirodalmi és esztetikai kérdésekben s általában műízlés dolgában biztos tájékozási pontokat nyújtson.” Végül pedig a folyóirat és az olvasóközönség nemes érdekazonossági eszméjét hangoztatja, mintegy stratégiai programot jelölve meg Arany János folyóirata számára. „Író és közönség – olvassuk – édes-egyek érdekekben, kötelességben. Amaz a nemzet dicsőségét ésszel, ez anyagi segéllyel tartozik munkálni. Nem szabad kétlenünk, hogy a magyar olvasóközönség e viszony kölcsönösségét, egymásra való erkölcsi hatását átlátja, és az egy részről

⁷ Kristóf György: *Hogyan lett gróf Mikó Imre munkatársa az Arany János folyóiratának?* Páztortúz 1930. 7. sz. 150–152.

⁸ Mikó Imre: *A Koszorú*. Koszorú 1863. 1. sz. 1–3.

tökéletes kezességgel bíró készséget saját résziről nemes áldozatkészséggel fogja viszonzni, nem feledvén, hogy a nemzetnek »Koszorúsa« nyújtja e »KOSZORÚT« a nemzetnek.”

Az előbbieken Mikó Imrének azokkal az írásaival foglalkoztam, amelyek a magyar irodalom karakterével, történelmi helyzetével és nemzeti küldetésével, társadalmi tennivalóival vetettek számot. Van azonban Mikónak két olyan nagyobb terjedelmű munkája, amely irodalmunk és művelődésünk korábbi századainak egy-egy kiváló alkotó és szervező egyéniségéről ad képet: a Bod Péterről és Benkő Józsefről írott könyvnyi terjedelmű életrajzaira, pályaképeire gondolok. Mindkettő olyan tudós egyéniséget választ hősenek, aki mondhatni, polihisztori sokoldalúsággal és termékenységgel alkotott maradandó (de számos esetben ma is régi bibliotékák rejtékében, kéziratban megbúvó) műveket. A tudós polihisztorok, a sokoldalú írók iránt táplált érdeklődés bizonyára nem a véletlen műve: már kezdetben említettük, hogy maga Mikó Imre is rendkívül sokoldalú tudós íróként és több irányban is tevékenykedő közéleti férfúként írta be nevét Erdély és Magyarország művelődéstörténetébe és politikai történetébe. Következésképp figyelme nem véletlenül irányulhatott olyan tudós írókra, akik maguk is egyszerre voltak az irodalom, a történettudomány, a bibliográfia, a vallástudományok, sőt a természettudományok avatott képviselői és mesterei.

Az élete nagy részében magyarigeni református lelkipásztorként tevékenykedő Bod Péter (1712–1769) viszonylag rövid, mindössze ötvenhét esztendőn át tartó élete során hatalmas írásos munkásságot hagyott hátra, ennek csak egy része került nyilvánosságra, leghíresebb műve, a több mint ötszáz erdélyi és magyarországi írástudó tevékenységét feldolgozó *Magyar Athenas* című életrajzi lexikon több alkalommal is. Ugyanakkor számos fontos írása, például Erdély, az erdélyi unitáriusok, illetve az erdélyi románok történetéről írott latin nyelvű művei ma is kézirat formában találhatók több erdélyi gyűjteményben, nem egyet közülük maga Mikó Imre másolt le. Az 1862-ben Pesten sajtó alá rendezett *Bod Péter élete és munkái* című monográfia jelentősége ezért abban van, hogy Mikó Imre minden közreadott és kéziratot művet és forrást részletesen tanulmányozott és bemutatott.⁹

Mikó Imre igen gazdag bibliográfiai és filológiai apparátus mozgásba hozásával világítja meg hősenek szerteágazó irodalmi munkásságát, ennek során hatalmas kutatómunkát végzett, könyvének jegyzetapparátusa igen tanulságos képet rajzol a tizennyolcadik századi Erdély művelődési viszonyairól. Kutatómunkáját mindenekelőtt az a hazafiúi szándék irányította, miszerint rá akart mutatni arra, hogy az erdélyi bibliotékák és levéltárak milyen nagyszerű: európai színvonalú értékeket őriznek. Minderről szinte vallomásos személyességgel beszél: „Úgy tűnik fel nekem e pillanatban helyzetem – olvassuk –, mint azon kertészé, aki virágos kertébe vezeti a tőle virágot kérőt, rámutat illatozó tábláira, s szabad választást enged; vagy mint a gyümölcs-tenyésztő, aki gyümölcstára egész gazdagságát mutatja meg a hozzá utasításért folyamodónak. [...] Én is mondhatnám az olvasónak: Íme irodalomtörténetünknek egy félig eltemetve volt Herculánuma, régi műkincseivel, nagyszerű romjaival, a nem ismertetés sötétéből napfényre hozva: építse fel a tisztos romokat! Íme egy múlt századi derék magyar író és hazafi történeti alakjához a szellemi és erkölcsi nagyság minden elemei! Alakítsa egésszé, öntse össze egy képbe! Nem kétlem, hogy olvasóim közül ezt sokan művészileg tennék meg. De ez engem e kötelesség alól nem ment fel. Én is megteszem tehát. Nekem úgyis gyönyör e jelesünkkel foglalkozni.”¹⁰

Valójában nem minden keserűség nélkül beszél arról, különösen, ha más nemzetek előrehaladott tudományosságára gondol, hogy a magyar kultúrának milyen sok felfedezésre váró érté-

⁹ *Bod Péter élete és munkái*. Pest 1862. 107 lap.

¹⁰ *I. m.* 90.

ke van, és ennek részben az az oka, hogy a történelmi, irodalomtörténeti múlt örökségével foglalkozó érdeklődés és tudományosság sohasem lehetett folyamatos, a kutatómunkát mindig félbeszakították történelmünk váratlan tragikus fordulatai. „Tény az – fejtí ki –, hogy a 16., 17., sőt a 18. században élt írókat és munkáikat is csak a tizedik olvasó ismeri, a századik bírja, s tán csak az ezredik tanulmányozza. Minden korszak mintha egészen újból akarná kezdeni tudományi haladását, nem építhet a múltra, feledi régi jeleseit, nem tanulmányozza hajdani alapos tudományú, hű nemzeti érzésű s olykor martyr jellemű nagy férfait; s bár e tekintetben napjainkban némi javulás mutatkozik, de mégis csak a kezdet kezdeténél vagyunk.”¹¹ Ő a maga részéről mindenesetre sokat tett azért, hogy a magyar, az erdélyi művelődés történetének „fehér foltjai” eltűnjenek.

Ezt a szándékot követte 1867-ben Pesten megjelentetett *Benkő József élete és munkái* című könyve is.¹² A könyv hőse bizonyára nem véletlenül maga is az erdélyi nagy tudású és széles látókörű polihisztorok családjához tartozik: református lelkészként tevékenykedett (több alkalommal is konfliktusba került egyházi előljáróival), kiváló teológus, történettudós, bibliográfus és természettudós volt, aki Linné nagyszabású munkáját követve rendszerezte Erdély növényvilágát. Levelezése arra utal, hogy szinte Kazinczy Ferencre emlékeztető szorgalommal és rendszerességgel tartott fenn kapcsolatokat korának legtöbb tudós egyéniségével.¹³ Benkő kéziratának nagy részét a nagyenyedi kollégium könyvtára őrizte, ezek az 1849-es román felkelők pusztításának lettek áldozatai. „Mégmérhetetlen kár – jegyzi meg Mikó Imre –, mit történetírásunk ott vallott; megsirathatlan veszteség, melyet soha, sehogy, senki ki nem pótolhat; mert az unicumokat semmi hatalom Nagy-Enyed hamvaiból fel nem támaszthatja.”¹⁴ A monográfia írója hosszú évek során át gyűjtögette a Benkő József munkásságára és korára vonatkozó adatokat, dokumentumokat és okiratokat, ez utóbbiak egy terjedelmes válogatását monográfiájának függelékében tárta az olvasó elé.

Benkő József élete nem minden személyes dráma nélkül zajlott, számos esetben félremagyarázást, mellőztetést, sőt üldöztetést kellett elszenvednie, és persze pályájának időnkénti zökkenői miatt részben az ő felelőssége is megállapítható. Ezt a személyes felelősséget Mikó Imre sem kívánja tagadni, mindazonáltal elsősorban arra törekedett, hogy a neves erdélyi polihisztor hatalmas és változatos munkásságának maradandó értékeire hívja fel az utókor figyelmét. Azt kívánja igazolni, hogy az erdélyi magyar történetírás egyik „klasszikus” mestere volt Benkő József, akinek munkásságát olyan későbbi történetírók sem tudták kikerülni, mint gróf Kemény József, Nagyajtai Kovács István, Toldy Ferenc vagy Kazinczy Gábor.

Következésképp jogosnak tetszik Mikó Imre megállapítása, amely során, könyvének egy helyén, Benkő munkásságának jelentőségét a következőkben jelöli meg: „Nézzük őt mint gyűjtőt és író, vizsgáljuk a magyar s kivált erdélyi történelem terén kifejtett munkásságának termékenyítő hatását s tudományos értékét. Azok után, amiket az olvasó művem eddigi folyamában ide vonatkozólag a részletekre tán túlon túl kiterjedőleg előadva látott, kimondom azon nézetemet, hogy szerintem a tudományos erdélyi történeti kútfőnyomozás megalapítója Benkő József. Elismerem, hogy voltak előtte érdemes gyűjtők, írók és kiadók; de tény az, hogy a kútfőnyomozás és a nemzet történeti tudásának szükségessége öntudatával annyira, mint Benkő, előtte

¹¹ I. m. 72.

¹² *Benkő József élete és munkái*. Pest 1867. 351 lap.

¹³ *Benkő József levelezése*. Szerk. Szabó György és Tarnai Andor. Bp. 1988. A kötet összesen 389 levelet foglal magába.

¹⁴ I. m. 8

egy erdélyi író sem bírt. Levelezései, előszavai, munkáiban s könyveiben szétszórt észrevételei erről bárkit képesek meggyőzni.”¹⁵

Születésének kétszázadik évfordulóján majdnem hasonló véleményt fogalmazhatunk meg Mikó Imréről is: a tudós gróf mindent megtett azért, hogy méltó módon és minél eredményesebben folytassa azt a nagyszerű munkát, amelyet egy Bod Péter, egy Benkő József végzett Erdély magyar történelmi örökségének feltárása és gondozása érdekében, igen értékes, eredeti művekkel gazdagította az utókor történelmi, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti ismereteit, hiszen szolgálata arra irányult, hogy az a szellemi, lelki haza, amelyet nem jelölhetnek meg a térképen semmiféle határvonalak, mivel a tudományban, az irodalomban, a nemzeti kultúrában található, minél gazdagabb és teljesebb legyen. Ebben a tekintetben lehet mestere és példaképe Mikó Imre az erdélyi és a magyarországi szellemi életnek a jelenben is.

¹⁵ *I. m.* 229

A föld és ennek leányági öröklési rendje Székelyföldön

Amennyiben a napjainkban keletkezett, Székelyfölddel foglalkozó néprajzi szakirodalmat áttekintjük, elég elgondolkodtató összképet kapunk. Annak ellenére, hogy napjainkban a néprajzosok száma jelentősen megnövekedett a Székelyföldön is, továbbra is maradtak olyan kutatási területek, amelyekhez senki nem nyúlt eddig, vagy pedig olyanok, amelyekről az eddigi feldolgozások szegényes képet nyújtottak.

A székelyföldi jogszokások rendszerére például fokozottan helytálló a fenti bevezető észrevétel. Vagyis általánosságban véve szegényesnek tekinthető ezek kutatása, értelmezése. Természetesen ez a téma már azért is rendkívül nehezen kutatható, mivel a székelység jogtörténetéről megjelent kötetek zöme a 19. században vagy a 20. század elején keletkezett, és napjainkban már könyvritkaságnak számít.¹ Gondoljunk Cserei Farkas könyvére, *A magyar és székely asszonyok törvényére*,² Connert magyar és német nyelvű összegzéseire,³ Vargyasi Szolga János kérdésekből és feleletekből álló füzetkéire,⁴ Kilyéni Székely Mihály összefoglalójára,⁵ Lötsey Spielenberg gyűjteményére⁶ vagy a névtelenség mögé bújó jogászok *Törvényes dolgokról* szóló ismertetőjére.⁷ De még a huszadik század legalaposabb székely jogtörténetei, Bónis György *Magyar jog – székely jog* című műve⁸ vagy Balló István tanulmánya is⁹ csak Erdély legjobb könyvtáraiban lelhető meg. Sokakat éppen az riaszt vissza, hogy öles szakirodalm-felsorolásokat láthatnak egy-egy tanulmány végén. Mások hajlamosak azt hinni, hogy Imreh Istvánnak a székely falutörvényeket és rendtartásokat feldolgozó, rendkívül alapos és sokoldalú kötetei és tanulmányai,¹⁰ valamint Bónis György elemző műve után¹¹ már nem nagyon van kutatnivaló ebben a témában.

Persze nem lehetünk hálátlanok, és nem feledkezhetünk meg a 20–21. század fordulójának kísérleteiről. Tüdös S. Kinga például nemrégiben jelentette meg a háromszéki testamentumok jelentős gyűjteményét, és kísérte meg a végakarát írásos megfogalmazásának itteni sajátosságait, történelmi változásait összegezni.¹² A hozománylevelek csíki és háromszéki sajátosságait,

¹ Szeretném megköszönni Boér Hunor kollégámnak, a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárosának, hogy segítségemre volt a székelység jogi forrásainak felkutatásában.

² Nagyajtai Cserei Farkas: *A magyar és székely asszonyok törvénye*. Kvár 1800.

³ Connert, Hans: *A székelyek alkotmányának története a XVI. és XVII. században*. Székelyudvarhely 1906 és Uő: *Die Rechte der Szekler vom Jahre 1562 bis 1691*. 1906.

⁴ Vargyasi Szolga János: *Az Erdélyi Nagy-Fejedelemségbéli szélbéli Katonák között, viszont ezek és Provincialisták között előforduló Perek, úgy a fekvő Székely Jóságok megbetsülése módja eránt állandóul, és részszerént ideiglen az 1825-dik esztendőben Julius 11-dik napján 5091. szám alatt Sinőrmértékül kiadott Császári Királyi Kegyelmes Válasz*. Nagyvárad 1829, valamint Uő: *A' székely törvényből ötven kérdései és ezen kérdésre hol és micsoda esetekben lehet tett uttyán (via facti) törvényesen bánni? ötven feleletje*. Marosvásárhely 1838 és Uő: *A' székely törvényből ötven, az erdélyi magyar törvényből egy kérdésekre 102 feleletek*. Marosvásárhely 1844.

⁵ Kilyéni Székely Mihály: *A' nemes székely nemzetnek constitutívói, privilegiumai, és a' jóság leszállását tárgyazó némelly törvényes itéletei, több hiteles leveles tárokból egybe-szedve*. Pest 1818.

⁶ Lötsey Spielenberg László: *A' nemes székely nemzetnek jussait világosító némely darab levelek, többek által magyar nyelvre fordítva, némelyek pedig eredetileg magyar nyelven*. Marosvásárhely 1837.

⁷ *Törvényes dolgok*. 1818.

⁸ Bónis György: *Magyar jog – székely jog*. Kvár 1942.

⁹ Balló István: *A székely örökség*. Hargitaváralja II(1937). 1. közlemény: 11–12. sz. 19–24; 2. közlemény: 13–15. sz. 11–17; 3. közlemény: 16–17. sz. 14–21.

¹⁰ Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Buk. 1973 és Uő: *A törvényhozó székely falu*. Buk. 1983.

¹¹ Bónis György: *i. m.*

¹² Tüdös S. Kinga: *Erdélyi testamentumok. Hadviselő székelyek végrendeletei*. Háromszék 2003.

felépítését, megfogalmazásának szokáskörét is igyekeztek néhányan körbejárni, e kísérletek viszont nem próbálták e jelenséget történeti távlataiban elemezni.¹³ Egyed Ákos nemrégiben a fiúleányság intézményének 19. századi továbbélését szándékozta csíki példákon keresztül megragadni és elemezni.¹⁴

Visszatérve a mai elemzések kis számára, talán az a kérdés is felmerül, hogy ki hivatott ezt a nehéz munkát elvégezni. Jogászok-e vagy történészek, néprajzosok-e avagy antropológusok? A napjainkban megnövekedett interdiszciplináris kutatásoknak egyre több útvesztője merül fel: vajon megismerhető-e egyszerre egy vidék múltja, története, társadalma, jogtörténete és szokásvilága? És vajon melyik elemzési módszer a legcélravezetőbb e kulturális összefonódások feltárásában?

A leselkedő buktatók ellenére úgy érezzük, hogy a székelyföldi jogszokások rendszerét érdemes a néprajzosnak is kutatni. Napjaink társadalma, mentalitása jóformán érthetetlen a történeti gyökerek ismerete és megértése nélkül. A múltat kutató történeti néprajzos csak a saját, egyre nagyobb számban felmerülő kérdéseire és a leszűkült forrásanyagra támaszkodhat, és ezek alapján sokszor csupán szegényes észrevételek tehetők. E szegényes megfigyelések hiányában viszont továbbra is homályba borulhat jó néhány közelmúltbeli jelenség magyarázata, és levegőben fognak lógni az olyan témakörök, mint a székelyföldi parafernumlevelek, testamentumok kiosztásának szokásköre, férfiak és nők örökösödési szokásrendje, az árvák és özvegyek társadalmi státusa, és még hosszasan folytatható lenne e sor.

Max Weber beszélt először a *szubjektív jog* fogalmáról, ezt a *szokáserkölcssel*, a *konvencióval* és a *tételes joggal* állította párhuzamba.¹⁵ A néprajzost elsősorban a jogszokások, valamint a belsővé tett, interiorizálódott joggyakorlat érdekli, amely sok esetben automatizmussá válva megszabta és irányította az emberek életét. A székely kisember jogismerete nem volt nagyon alapos, ezért elsősorban a saját szokásai alapján értelmezett és gyakorolt egy-egy jelenséget. Ez a „szubjektív jog” tartalmazott ugyan bizonyos elemeket a tételes jogból, sok esetben azonban teljesen különböző volt az ország törvényeitől. A mindennapi életben a receptivitás alapszabályai szerint elfogadott vagy elutasított jogi színezetű szokáskomplexum dominált. A tételes jog csak azokban az esetekben uralkodott, amikor a társadalmon belül konfliktushelyzet alakult ki, vagyis ha perre került sor. A néprajzosnak a legfőbb dilemmái ott kezdődnek, hogy az írásbeliség elsősorban ezeket az *extrém eseteket* őrizte meg napjainkig, és a mindennapit a különleges torzító lencsésén át lehet csak – kisebb vagy nagyobb mértékben – megközelíteni.

A szubjektív jogot a leginkább azokon a területeken érdemes a néprajzosnak vizsgálni, ahol a tételes jog nem sok segítséget nyújtott a hajdani kisember számára. Ilyen területnek számít a székely örökösödési rend például. „A székely nemzet jogai, különösen az örökösülésről szólók – köztudat szerint –, inkább szokásokon, mint írott törvényeken alapulván, homályosabbak a magyar és szász nemzet jogainál” – írta 1844-es művének bevezetőjében Vargyasi Szolga Já-

¹³ Haszmann Pál–Kósa Szánthó Vilma: *Adalékok a XX. század eleji felső-háromszéki perefernum kérdéséhez*. Aluta VIII–IX., Sepsiszentgyörgy 1976–77; Mihálykó Éva: *Csikszentdomokosi hozománylevelek művelődéstörténeti értéke*. Szakdolgozat. Kvár 1999, valamint Gazda Andrea: *Tárgy és reprezentáció a barátosi hozománylevelekben*. = Keszeg Vilmos–Tótszegi Tekla (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 13. Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára*. Kvár 2005.

¹⁴ Egyed Ákos: *Egy székely jobbágyasszony levele 1848-ból. Adalék a „székely örökség” szerepéhez a székelyek történelmében*. = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004. Társadalom- és Humán tudományok*. Csíkszereda 2004, 7–11.

¹⁵ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Bp. 1992. 1/2. 7.

nos, a 19. század egyik legképzettebb székely jogtörténésze.¹⁶ Így tehát nem tekintjük véletlen választásnak, hogy a székely jogrend ezen területét tettük vizsgálatunk tárgyává.

E tanulmány mindenekelőtt arra keres választ, hogy a magyar örökösödési jogrend és a székely jogszokások sora milyen irányvonalakat szabott a lányok örökösödésének. Mi volt az, ami székelyföldi sajátosságnak számított, és milyen jogszokások nem tudtak itt gyökeret eresztetni?

E kutatásra fokozottan áll Banyó Péter észrevétele: „Ha az ember a középkori jogtörténet kérdéseinek tanulmányozására adja a fejét, fel kell készülnie arra, hogy rengeteg ellentmondásba, zavaros, mai szemmel nézve alig érthető érvelések és problémák garmadája fog ütközni. Köszönhető ez elsősorban a források nagyfokú hiányának; középkori törvényeink nagy része például csak töredékesen maradt fenn, és ezeket is gyakran különféle forrásokból kellett rekonstruálni. Hasonló a helyzet a szokásjog területén is: ennek első összefoglalása csak a 16. század elején történt meg, a korábbi időszakra vonatkozóan gyakran csak az oklevelekben előforduló szórványos és szintén igen töredékes említésekre hagyatkozhatunk. A források hiánya azonban csak az első probléma a középkori jogintézmények értelmezésénél. Legalább ugyanekkora nehézséget okoz az is, hogy a középkor jogfelfogása és így a jog működése is jelentősen eltért a modern jogfelfogástól. A szokásjog szerepe például meghatározó volt, a dekretális jog sokszor csak ennek kiegészítéséül szolgált. A szokásjog viszont, természetéből fakadóan, nem alkotott önálló, következetes rendszert, ezért amikor a mai jogtörténész mégis rendszerbe próbálja helyezni, és egy tételes jogon edzett logikát próbál rá alkalmazni, az eredmény igen gyakran zavarba ejtő.”¹⁷

E tanulmány elsősorban későbbi (17–19. századi) forrásokra koncentrálok, mivel ezt a periódust a magyar jogtörténeti kutatások sem igazán érintették, és a jelenségek néprajzi megfigyelése számára is e korszakban optimálisabbak a lehetőségek. A jogtörténészek a székely jog akkulturációjának tekintik ezt a periódust,¹⁸ amikor már egyre kevésbé érhető tetten a székely jellegzetesség. Azt hisszük, Banyó Péter észrevételeit nyugodtan továbbvihetjük elemzett korszakunkra is. Az említett periódust persze nem lehet összehasonlítani a 14–16. századdal, ennek ellenére a székely joggyakorlatban meghonosodott örökösödési szokások jelentős többsége a 16. században gyökerezett, így egy-egy 19. századi jelenség magyarázatára a korai törvényeket kell átbújni. További gond, hogy a bírósági döntések háttere sem mindig világos: bár a *Decretum*nak nevezett Werbőczy Tripartituma és a II. Rákóczi György idejében keletkezett *Approbatæ Constitutiók*, valamint a *Compilatæ Constitutiók* ekkorra már használt, sokat forgatott törvénykönyvekké váltak, mégsem volt teljesen egyértelmű, hogy a bíróság mikor hivatkozik a magyarországi és mikor a székelyföldi belső törvénykezésre. Ugyanakkor e periódusban már az is nyomon követhető, hogy sok esetben a bíróság is értetlenül állt az esetek előtt, és nem tudta értelmezni a több évszázados törvény vonatkozó cikkelyeit.

Végezetül le kell szögeznünk, hogy a székelyföldi örökösödési rend valahol a már emlegetett *szubjektív jog* kategóriájában értelmezhető csupán. A törvénykönyveket nem mindenki ismerte, csupán tucatnyi jogtudó ember, a nagytöbbség pedig a szokásokon, szóbeli jogközléseken át ismerkedhet meg azokkal az alaptörvényekkel, amelyek a földek örökösítésére vonatkoztak.¹⁹ Vagyis a kisember számára nem volt különbség dekretális jog és jogszokás közt.

¹⁶ Vargyasi Szolga János: *A' székely törvényből...* 1844. i. m. 3.

¹⁷ Banyó Péter: *Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére.* Szeged 2000. 3.

¹⁸ Kálnoky, Natalie: *Les Constitutions et Privileges de la Noble Nation Sicule. Acculturation et maintien d'un système coutumier dans la Transylvanie médiévale.* Párizsi Tudományegyetem, X. Nanterre, doktori disszertáció, 2002.

¹⁹ Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája.* Bp. 1994. 28.

Számára a közösség által elfogadott vagy elutasított normák léteztek csupán, amelyekhez alkalmazkodnia kellett, amennyiben nem akart kiközösítetté válni.

Az örökölt és a szerzett birtok közti különbség

Az eddigi jogtörténeti szakirodalom élesen elkülönítette az örökölt birtokot, amelyet *székely örökség* névvel jelölt, valamint a *szerzett birtokot*, amely jogi szempontból teljesen más kategóriának számított. Az elemzők számos magyarázatot adtak az ún. *székely örökség* eredetére és státusára vonatkozóan. A legtöbb szerző egyetértett abban, hogy ez az ősi birtok az a földterület, amelyet az ősi letelepedési periódusban foglaltak maguknak a családok, és amely eszerint nemzedékről nemzedékre öröklődött ősökről leszármazottakra évszázadokon keresztül.

A *székely örökség* elnevezést elsősorban onnan származtatták, hogy a székely földbirtok még abban az esetben is a székelység tulajdonában maradt, amennyiben fiúágon kihalt egy család (magszakadás történt). Ez a székelyeknek jelentős kiváltsága volt, amely a faluközösségnek többletlehetőségeket biztosított, és amely egyúttal sokáig zártta tette a Székelyföldet az idegenek betelepedésével szemben. A magyarországi jogrendben például a magvaszakadt családok birtokát a király örökölte, és ezt saját belátása szerint adományozhatta híveinek, ismerőseinek vagy mindazoknak, akik bármilyen jellegű szolgálatot tettek a királynak vagy az országnak. Az örökség *székely* előtagja tehát azt jelölte a jogértők számára, hogy más törvények alapján kell ítélni felette, mint a magyarországi, a vármegyei vagy a nemesi birtokok esetében.

Székelyföldön a királyra háramlási jog csupán a hűtlenségi esetekben figyelhető meg, ott is csupán az 1562-es ún. *székely lázadás* következményeként. Amúgy korábban mind a Werbőczy Hármaskönyve, mind pedig az 1555-ös udvarhelyi végzések kiemelték, hogy a székelyek földbirtokát még hűtlenségi esetekben sincs joga a királynak elkobozni, az továbbra is a székely közösség birtokában marad. Ezért értelmezik a hűtlenségi esetekben alkalmazni kezdett királyra háramlási jogot úgy mint a székelység jogfosztásának első tragikus eseményét.

Az örökölt birtokot a hagyományos magyar jogrend szerint csupán fiúágon örökíthették tovább a családok. Ezt a jellegzetességet nem tekinthetjük kizárólag magyar sajátosságnak. Max Weber például úgy értelmezte, hogy az e típusú öröklési rendszer minden olyan társadalomnak jellemzője, amelynek alapfoglalkozása a katonáskodás. Ott tehát, ahol a földet valamilyen katonai szolgálat fejében nyerték a férfiak, mint például Spártában, a német államokban stb., a föld öröklése mindenhol fiúágon működött.²⁰ A weberi elv alapján tehát természetes, hogy a székelyek, akik szintén katonarendű társadalomban éltek, földjeiket csak olyanokra örökíthették, akik maguk is katonai szolgálatot tudtak teljesíteni.

A földek katonai alapokon nyugvó átörökítési szokása viszont egy másik szokásrenddel mutat szoros összefüggést, amely a teljes magyar társadalomnak sajátossága volt, és a magyar jogrend az *ősiség* terminussal jelölte meg. Az ősi örökség fiúági átszármaztatását a jogászok a nemzeti társadalmak alapismérveként értelmezik, és élesen elkülönítik a római jellegű örökösödési rendszertől.²¹

Vajon melyik magyarázatnak hihetünk tehát? A katonai vagy pedig a nemzeti jelleg befolyásolta a Székelyföldön az ősi földek fiúági átörökítését? Ha a forrásaink elemzésén keresztül kíséreljük meg e jelenség értelmezését, mindkét elv párhuzamos jelenlétét érzékelhetjük. Egyrészt a nemzeti nagyon erőteljesen ragaszkodott ahhoz, hogy egy-egy család földjei lehe-

²⁰ Weber, Max: *i. m.* 1/2. 75.

²¹ Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog – kánonjog – szokásjog.* Bp. 1972. 92.

tőleg ne cseréljenek gazdát. Gondoljunk csak arra, hogy a rokonságnak, nemzetségnek a földek elidegenítéskor elővásárlási joga volt, tehát eladni sem lehetett az ősi földet idegennek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a Székelyföldön a lófőtség például nem csupán egy katonai rend, hanem egyben a birtokrész megnevezése is volt. Vagyis egy akkora parcella megjelölése, amelyről a katonarendű elő tudta állítani és fenn tudta tartani a hadi szolgálatra nélkülözhetetlen lovat. Tehát ebből az is világosan kitetszik, hogy a fiúág öröklési szokáskörében a katonai jelleg is domináns volt.

*Szerzett birtok*nak ezzel szemben azt a földet, épületet stb. tekintették, amelyet a család vásárolt valamikor az idők folyamán, vagy amelyet irtásokkal foglalt a kezdeti földbirtok mellé. Már Werbőczy Hármaskönyve és ezt követően számos jogtörténeti forrás²² kiemelte, hogy a lányok a szerzett birtokot örökölhették.

De vajon hogyan tarthatták nyilván több évszázadon keresztül, hogy melyik volt az ősi, ún. foglalásföld, és melyik a vásárolt vagy irtványföld egy írástudatlan vagy korlátozott írásképes-gű társadalomban? És vajon minden szerzett birtokot a lányok örököltek-e, vagy csak némelyiket? Mi történt akkor, ha nem volt fia egy apának, csak lánya? Abban az esetben sem örökölhették ősi birtokot a lány? Azt hiszem, mindannyiunkban ezek a kérdések merülnek fel, amennyiben az említett tételeken kissé gondolkodunk. Ezen kérdéskörök némelyike csak a gyakorlati példák felsorjázásából ismerhető meg.

A birtokok nyilvántartási rendje

Tekintettel arra, hogy a nyilvántartási módozatok a 16–17. században még nem alakultak ki (a birtokkönyvek vagy telekkönyvek jóval későbbi találmányok), így bizonyára a föld átörökítésének kezdeti módszere a szóbeli örökítés volt. Tudjuk, hogy az adásvételi szerződések megkötésekor nem csupán azért volt szükség a két tanú jelenlétére, hogy azok igazolhassák a csere folyamatát, hanem többek közt azért is, hogy a föld tulajdonlasi formájáról referálni tudjanak a jövőbeli tulajdonosnak. Egy 1484-es alvajdai parancsból látható, hogy amennyiben a földek átszármaztatásának rendjét a tulajdonosok nem tudták biztosan, az alvajda tanúvallatást rendelhetett el, és a falu népétől nyert információk alapján nyomozták ki, hogy egy-egy föld mindkét nemű örökösre átszármaztatható-e, vagy csupán az egyikre.²³ Az *ősi* kategóriába eső földet ugyanis a székely szokások szerint nem volt szabad eladni csak közvetlen rokonnak vagy falustársnak, idegen nem vásárolhatta meg azt. Az örökös nélküli ősi földeket vagy az első foglalás elve szerint a szomszédok használták tovább, vagy pedig visszaszállt a falu tulajdonába, és a nyílföldek sorsára jutott (vagyis kisorsolták).

A föld tulajdonlasi formáját általában a szomszédok ismerték a leginkább, ugyanakkor a székely társadalomban alapelv volt az is, hogy egy nemzetség birtokai lehetőleg egymás mellett legyenek. Bizonyára ezért alakulhatott ki a székely jogszokásokban a rokonság kihalta után a szomszédok elővásárlási vagy foglalási joga. Az újonnan irtott vagy pedig az elfoglalt föld egyaránt a *szerezmény* kategóriájába lépett az új tulajdonos számára.

Arról kevesebben beszélnek, hogy a szerzett (vásárolt, foglalt stb.) föld sem ment automatikusan a lányok birtokába, hanem az azt megnyerő fél bizonyos szintig szabadon dönthetett arról, hogy milyen ágon akarja földjeit maradékaira átörökíteni.

Kilyéni Székely Mihály összegyűjtött példáiból látható, hogy a megvásárolt földnél kötött adásvételi szerződés jogi formulája már eleve megszabta, hogy mindkét nem vagy pedig csu-

²² Nagyajtai Cserei Farkas: *i. m.* 32–33.

²³ Székely Oklevéltár (a későbbiekben SzOkI) I. 252.

pán az egyik részesüljön a szerzett jószágból. Amennyiben a vásárló fél úgy fogalmazott, hogy a földet *fiúról fiúra* vásárolta, ez már eleve azt jelezte a lányörökös számára, hogy – bár az illető föld a *szermény* kategóriába tartozik – szülei ennek örökléséből kizárták őt. Kilyéni Székely Mihály példájából az is kitetszik, hogy a 18. századtól kezdve a bírák értelmezése szerint a *maradványról maradványra* szövegrész azt jelezte az utódok számára, hogy a leányág is örökös lehet az illető földben.²⁴ Ha tehát a *fiúról fiúra, maradványról maradványra* formula szerepelt egy-egy adásvételi szerződésben, abból a lányok azt dekódolhatták, hogy fiútestvéreikkel egyenlő mértékben osztozkodnak, ha arról szülei testamentumban vagy osztálylevélben külön nem rendelkeznek.

Apor Péter levelezéséből látható, hogy a 18. századi írástudó értelmiség körében kialakulóban volt az a szokás, hogy a fiúág és leányág által örökölhető földekről listát készítettek, kizárva a fölösleges civódásokat.²⁵

Apor Péter listájából és a Kilyéni Székely Mihály által összegyűjtött szerződésekből kitetszik, hogy a szerzett földek örökösítési szokásai némileg a szerző féltől, némileg pedig a családtól vagy éppen a faluközösségtől függtek. Kilyéni Székely Mihály példái szerint csupán addig tekintették szerzeményeknek ezeket, ameddig legalább egyszer *osztály alá* nem vitték őket, vagyis ameddig meg nem osztottak törvény előtt fölötté. A már osztályon átment javak a jogi formula szerint a *Székely Haereditáshoz ragadtak*, vagyis azt követően már örökös birtoknak tekintették őket, amelyeket csak a fiúk örökölhettek.²⁶ Azt a birtokot, amelyet hivatalos felosztás nélkül, egy darabban örökölt valamelyik fél, ugyanezen könyv idézett peresetei szerint körülbelül 100 esztendeig tekintették szerzeménynek. A feldobolyi Bőjte Kata ellen indított 1816-os perből kitűnik, hogy a lány által birtokolt földek a bírói megítélés szerint jogtalanul mentek ennek a kezére, mivel „az örökös vásárok és *századot felyül muló birtok* által már ezek is a több Bőjte *Haereditáshoz ragadtak*”, vagyis ezt a birtokot már csak fiú örökölhette.²⁷

A fent idézett perszöveg egy olyan újabb jogi terminust tartalmaz, amely a székelyföldi földbirtok öröklési rendjében további kutatásokat igényel. Mégpedig az *örökös vásár* terminusát. Bizonyára ez a fogalom azt a szerzett földbirtokot jelölte, amelyet eredetileg is a fiúágnak szántak, és amellyel a nemzetség vagyonát akarták gyarapítani. Úgy tűnik, az apa csak abban az esetben szabhatta meg, hogy a szerzett birtok csak fiúágnak illesse, amennyiben öneki már volt saját székely öröksége. Idézzük az erre vonatkozó példát: „igaz ugyan, hogy a Székely örökséget bíró Székelyek, a midőn Fiuról Fiura szereznek, az a Haereditáshoz accrescál, de ellenben itt, a hol az 1-ső kérdésben fel vett Principium szerint Szabo Ferentznek az Alperesi meg esmerés szerint is Siculico Jure birt Haereditassa nem volt, ahoz a Szerzemény nem is ragadhatott; következőleg itten a szerzemény a Decretalis Törvény dispositioja alá recidálván, a Decr. I. R. 17. T. szerint az atyai és anyai pénzelt idegenektől vett Jók mind két ágot illetvén, azokban osztályos részét a Felperes Leányoknak az Alperes Fiú el nem tagadhattya.”²⁸

Ezzel szemben Apor Péter listájából és más konkrét esetekből az tűnik ki, hogy az *örökös*, vagyis a *haereditáshoz ragadt* birtokok örökítési rendje és megítélése szintén a család kezében volt. A 18–19. században kialakulóban volt egy olyan szokás, hogy az apák a lánygyermekeiről is gondoskodni akartak, és így az örökös birtokokat is próbálták differenciáltan kezelni.

²⁴ Ennek a formulának a pontos értelmezését viszont már ebben a periódusban bizonytalanság övezte. Egyes bírák úgy érezték, hogy a *maradványról maradványra* formula jelezhetett csak fiúági öröklési rendet is. Lásd Kilyéni Székely Mihály: *i. m.* 200, valamint 249.

²⁵ Szádeczky Lajos: *Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*. Bp. 1903. 403.

²⁶ Kilyéni Székely Mihály: *i. m.* 236.

²⁷ Kilyéni Székely Mihály: *i. m.* 249.

²⁸ Kilyéni Székely Mihály: *i. m.* 253.

Apor Péter leveleiből például kitetszik, hogy az *örökös* között is kiemelten kezelték azt, amelyet *női ágon* örökölt a család. Bár semmilyen törvény nem szabályozta azt, hogy a nőktől jött birtokokat csupán a lányoknak adhatja a család, már a 18. században kialakulóban volt, hogy ezeket hosszabb időn keresztül *szerzeményként* kezeljék, és a lányoknak juttassák. Apor Péter az *örökös jószágok* között külön listára vezette a nyujtói, kövesdi és galaci jószágokat, amelyeket nagyanyjától, Apor Lázárné Imets Judittól örökölt. Ugyanezen kategóriába kerültek a csíki jószágok, amelyek Apor Andrásné Lázár Borbáráról szálltak a családra. Annak ellenére, hogy ezeken a jószágokon már megosztottak az örökösök, Apor (aki királybíróként ismerhette a törvényeket) úgy ítélte, hogy „ma is az leányomnak, Apor Annának igaz successioja vagyon benne”.²⁹

Egy 1842-es osztálylevélben például Torda – tehát székelyföldi – megyében örökségen osztozott Fodor Elek, Fodor Eszter és Fodor Terézia. Az osztozkodás alapját a „tisztelet szülejeikről reájok szállott, fiat-leányt egyaránt illető ős örökös fekvő jószágok” képezték.³⁰ Az említett két eset azt bizonyítja, hogy az ősi haereditáshoz ragadt birtokokat jogilag inkább a fiak kezébe kellett volna juttatni – hiszen a korábban már említett esetben erről így döntött a bíróság –, mégis a különböző székely övezetek szokásjoga úgy értelmezte, hogy a *fiúról fiúra, lányról lányra* szerzett birtokok, akár a haereditáshoz ragadtak, akár nem, akár túljutottak már az osztályon, akár nem, mindenkor fiat és lányt egyaránt illetnek. Avagy – az Apor Péter esetére visszatérve – a nőktől nyert birtokokat inkább a nők kezébe juttatták.

A család fiúágon örököltette az okleveleket, adásvételi szerződéseket is. Ez nem csupán azzal magyarázható, hogy a fiúk értettek az írás és olvasás művészetéhez, hanem azzal is, hogy a legtöbbször ők képviselték a családot a törvény előtt. Egy zömében férficentrikus világrendben az asszony ritka esetben kereste igazát a törvény előtt, és amennyiben támadtak valami miatt, akkor is legtöbbször férje, apja, fiútestvére vagy fia vállalta a védelmét vagy jogi képviselést. A jogászok véleménye eltért abban is, hogy a nő a föld státusa bizonyítása céljából kényszerítheti-e a fiúágot az arra vonatkozó oklevelek felmutatására. Vargyasi Szolga János például úgy értelmezte, hogy a lányok csak abban az esetben követelhetik a föld papírjainak előadását, amennyiben teljesen biztosak abban, hogy azt a leányág is örökölheti. Egyébiránt az ő véleménye az volt, hogy a székely jogrend a fiúági öröklést favorizálja, ezért a fiak megtagadhatják az oklevelek kiszolgáltatását.³¹

Törvény és szokás dichotómiája több peresetből kitetszik. A szokás azt diktálta, hogy a földek – legyenek akár örökös birtokok, akár szerzemények – inkább a fiú örökösöket illetik, míg az ingó javak inkább a lányok kezébe menjenek. Ezért a szülők számára természetes eljárás volt, hogy a szerzett birtok származtatási rendjében is elsősorban a fiúági öröklést favorizálják. A lányok többsége úgyszintén természetes állapotnak érezte azt, hogy a család jelentős földbirtokai ellenére ő maga csupán ruhaneműt, ágyneműt, esetleg – bortermő vidékeken – szőlőt örökölhet.

Kiházasítás és leánynegyed

Míg a korai székely jogrendben a fiúági öröklést a katonai szolgálatokkal és a nemzetségi jelleggel magyarázták, addig a lányok osztályból való kimaradását azzal indokolták, hogy őket a birtokból kiházasítják. Nagyajtai Cserei Farkas a székely és magyar asszonyok jogairól szóló

²⁹ Szádeczky Lajos: *i. m.* I. 403.

³⁰ Osztálylevél 1842-ből, Kósa Szánthó Vilma gyűjtésében és átírásában. Ezúton köszönöm meg Kósa Szánthó Vilmanak a segítségét.

³¹ Vargyasi Szolga János: *i. m.* 21.

összefoglalójában már kihangsúlyozta, hogy az apák kötelesek a birtokból leányaikat kiházásítani, és számukra parafernumot biztosítani. Cserei összefoglalójából kitetszik, hogy a parafernum, vagyis kelengye ingó jókból (elsősorban ruhákból, bútorokból és ékszerekből) állt még a 18. század utolsó esztendejében is.

Az udvarhelyi 1555-ös törvény említést tett arról, hogy a kiházásítás a székek belső törvényei és szokásai szerint történt. Mivel ezt sok minden befolyásolhatta, nem maradtak írásos jelek arról, hogy mekkora volt a kelengye megszabott mértéke. Vargyasi Szolga János viszont úgy vélte a 19. század közepén, hogy a lányokkal adott ingó javak összege „az erdélyi nagyok között az, hogy egy leánynak 10 000 forint árú ingó jót számítanak férjhez menetelkor”.³²

Tagányi Károly a magyar jogszokásokat számba vevő első alapos összefoglalójában rámutatott arra, hogy magyarságszerte a lányért fizetett foglalópénz általában a vérdíjjal egyezett meg,³³ a kelengye mértéke pedig más népek példái szerint szoros összefüggésben állt a foglalópénzzel. A románoknál például a vőlegény által adott ajándéknak az ígért kelengye 1/3-át kellett kitennie.³⁴ Természetesen, a különböző népek kiházásítási szokásai közt eltérések is kialakulhattak. De arra vonatkozóan biztos adataink vannak, hogy a székelyeknél a nemesek vérdíja 24 forint volt.³⁵ Úgyszintén az is bizonyított, hogy a Székelyföldön a jegyruha árát az 1555-ös udvarhelyi artikulusokban 24 forintban állapították meg a nemesek közt.³⁶ Cserei Farkas az asszonyok számára írt összefoglalójában a kiházásítási összeg mértékéről a következőképpen vélekedett: „Panaszolkodni szoktak gyakorta a Léányok férjhez-menetelek után, hogy őket illendőképpen és tisztességesen ki-nem ruházták [...] Hogy azért Parafernomba se a Léányok annál, ami igazságos, többet ne kívánnyanak, se a ki-házásító Atyafiak meg-ne vonnyák, a mivel tartoznak, azt mondom: Ha maga az Atya életében adta férjhez az ő Léányát, s kevesebbet érő Nász-Ruhát nem adott annak, mint a mennyit az ő Díjja tett volna, azzal megelégedhetik, és az után többet a fiakon nem kereshet.”³⁷

Német példákban az is kitetszik, ott meghatározták azt, hogy egy leány kiházásítása egyenes arányban állott a birtok nagyságával: a föld egyesztendei jövedelmének minimum egyharmadát kellett a leánynak kelengyéül kiosztani.

Szilágyi Miklós, aki a magyarországi Békés megyében vizsgálta a leányág öröklési rendjét, megállapította, hogy a *kiházásítás* nem pusztán a hozományt foglalta magában. Beleértették ebbe az összegbe a konkrét lakodalom összes költségét is. Míg az eszem-iszom anyagi költségei Békés megyében a házasságra lépő felek szüleit közösen terheltek,³⁸ vidékünkön mindedig nem került elő semmilyen adat arra vonatkozóan, hogy az elemzett periódusban ki fizette a lakodalmat. Viszont abból következtetve, hogy a különböző helységekből származó fiatalok esetében a lány papja eskette össze a párt, és a lány falujában került sor a szertartásra is, arra következtethetünk, hogy bizonyára a násznép étkeztetésének költségei is nagyobbrészt a menyasszony szüleit terheltek. Ez az összeg viszont nem lehetett elhanyagolható. Apor Péter például azt a feladatot hagyta fiaira, hogy az *örökös*ből másfél ezer forint értékű gabonát adjanak el a húguk kiházásítására.³⁹ Szentannai Lázár János a végrendeletében szintén meghagyja fiainak,

³² Vargyasi Szolga János: *i. m.* 20.

³³ Tagányi Károly: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. Ethnographia XXVIII(1917). 2. közlemény, 204.

³⁴ Ghițulescu, Constanța: *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în țara Românească a secolului al XVIII-lea*. Buc. 2004.

³⁵ Bónis György: *i. m.* 24.

³⁶ Lötsey Spielemberg László: *i. m.* 27.

³⁷ Nagyajtai Cserei Farkas: *i. m.* 140.

³⁸ Szilágyi Miklós: *A házasság és a leányági öröklés szokásjogi szabályozása Békés megyében*. = Novák László–Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen 1983. 89–99. Az itt idézett rész 90–92.

³⁹ Szádeczky Lajos: *i. m.* I. 366.

hogy hűgukat a gyergyói és szentannai házakhoz tartozó jószágról adják férjhez.⁴⁰ Bónis megfogalmazása szerint is „a kiházásítás nem lehetett szerény összeg, illetve sokszor arányban állt a fiúnak maradt székely örökséggel”.⁴¹

A magyarországi jogrendben, ahol a fiúsítás csak ritka esetekben vált megvalósíthatóvá, szokás volt, hogy a férjhez menés előtt a leányoknak *leánynegyed* adtak. Ez azt jelentette, hogy az ősi birtok egynegyedét a lányok maguknak követelhatték. Banyó Péter elemzéséből látható, hogy ezt a birtokrészt csak elég ritka esetben adták ki földben, inkább készpénzben fizették ki.⁴² A leánynegyed kiosztását először az Aranybulla szabályozta, és a 13–15. században az alkalmazása általános volt.

Bár Nagyajtai Cserei Farkas már kihangsúlyozta, hogy a leánynegyed kiosztása a Székelyföldön nem volt szokásban,⁴³ a *Székely Oklevéltár* adatai szerint néha itt is kiosztották a lányoknak a leánynegyedét. Pontosán nem tudjuk, hogy ez csak kivételes cselekedet volt-e, ugyanis mindössze egyetlen esetben emlékeznek meg e térségben a leánynegyed kiadásáról.

Tekintettel arra, hogy a Székelyföldön az apának vagy fiútestvérnek volt kizárólagos kötelessége a leány kiházásítása, ebből a szemszögből nézve teljesen természetes reakció volt a birtok visszatartása. Ritka esetekben viszont arra is van adatunk, hogy ha a fiúk nem vállalták a kiházásítási költségeket, akkor megosztottak hűgukkal az ősi földön. Ilyen esetről tudunk például 1789-ből Nagyajtáról, amikor Veres Dániel és Mózes, miután két hűgukat kiházásították, harmadik lánytestvérüknek, Máriának 400 forint végkielégítést adtak, és ezenfelül „pro capillari intertentione” bizonyos szántó- és kaszálóhelyeket szakítottak neki az *örökös*ből. A lány ezen örökség fejében nem tarthatott jogot arra, hogy testvéreitől követelje a parafernumot és az esküvői költségekhez való hozzájárulást.⁴⁴ Ezen osztályok alkalmával elméletileg a leánynak ugyanakkora összeget kellett volna kapnia, mint a fiútestvéreinek, ebből szereztve meg a saját hozományát és teremtve elő az esküvője költségeit. Bónis György úgy véli, hogy valószínűleg a birtokok egyenlő megosztása lehetett a székely jogrend korai formája, és ezt válthatta fel a két nem szerint elkülönülő adományrend.⁴⁵ Véleményét valamelyest cáfolni látszik az, hogy csaknem valamennyi archaikus társadalomban a fiúk a földeket, a lányok pedig csak ingóságokat örököltek. A magyarság kulturális fejlődése nem volt annyira egyedülálló, hogy minálunk teljesen másként alakuljon ez az öröklési rend.

A fiúleány öröklési rendje

A székely jogrendben általánosan elfogadott elv volt, hogy amennyiben egy apának nem maradt fia, csupán lánya(i), kényszerhelyzetként a vagyont a lány(ok) örökölhette(ék). A magyarországi jogrenddel ellentétben a Székelyföldön nem volt szükség ehhez királyi jóváhagyásra. Annak ellenére, hogy fiúörökös hiányában a birtok lányra örökítése a Székelyföldön nem ütközött semmilyen akadályba, mégis (főleg Udvarhelyszéken) a vót is hivatalosan „bevallották” a jószágba.⁴⁶ Ez bizonyos szempontból az örökbefogadással volt egyenértékű és így rokonítható a magyarországi hasonló esetekkel.

⁴⁰ SzOkI 1876. 84.

⁴¹ Bónis György: *i. m.* 82.

⁴² Banyó Péter: *i. m.* 3.

⁴³ Nagyajtai Cserei Farkas: *i. m.* 102.

⁴⁴ Kilyéni Székely Mihály: *i. m.* 216–217.

⁴⁵ Bónis György: *i. m.* 75–82.

⁴⁶ A vó birtokba való bevallásáról több esetet ismertünk, elsősorban az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (a továbbiakban EMSzT) adataiból. Lásd I. kötet (Buk. 1975) 745; uo. 765; uo. 868.

A fiúleányok (vagy latin megnevezéssel praefecták) tehát nem csupán a szerzett, hanem az ősi földet is örökölték. Ez az örökítési rend már a legkorábbi okleveleinkben is fellelhető. Bónis György például számos példával támasztja alá azt, hogy a fiúleányság intézménye már a legelső jogi színezetű iratokban megjelent. Komolyabb szabályozása mégis csupán az 1555-ös ún. udvarhelyi artikulusokban történt meg. Hogy visszatérjünk Bónis ezúttal helytálló véleményéhez, „1555-ben csak a fennálló és zavartalanul érvényesülő jogot foglalta össze az udvarhelyi gyülekezet”.⁴⁷ Ezekben kimondták: „20. Valamelly Embernek Fia, Leánya vagyon, az örökség a Fiaé illeti, de úgy, hogy a Fiú a Leányt ki ki a maga Székének Törvényne szerént kiházasítsa. 21. Ha két Férjfiú egy Ember gyermeke, egyiknek Fia, a másiknak leánya vagyon, a Leány olyan örökös az Attya örökségében, mint a Fiú. 22. Valamelly Embernek két Leánya vagyon, Fia nintsen, Attyokrol maradott örökségek egyaránt illeti őket: de úgy, hogy a kisebbik választhasson a lakó helyben, de úgy, hogy a másiknak hozzája hasonló legyen, egyaránt örökösödhesseken benne, ha pedig a kisebbik a nagyobbiknak hasonlót nem adhatna, tehát az örökség két felé osztassék. 23. Valamelly Embernek két Leánya vagyon, egyik Leányának fia, a másiknak Leánya vagyon, a leány is olyan örökös az Attya Jóságában, mint a Fiú; de ha a Leánynak Fia és leánya lészen, a Fiú a Leányt kiházasította belőlle.”⁴⁸

Az udvarhelyi artikulusok tehát a meggyökeresedett székely szokásjog rögzített változatainak tekinthetők. Érdekességgé kiemelnénk, hogy évszázadokkal később, néhol még a 20. század elején is ennek az elvnek az alapján örökölték a leányok. Az öröklési peresetekben viszont sohasem említik a bírák konkrétan az udvarhelyi artikulusokat a döntés alapjaként, hanem a székelyek „ősi szokása” szerint ítélik meg így. Ez a tény azt bizonyítja, hogy ha volt is e szokásoknak törvényes vagy rendeletek által szabályozott alapja, a korai jogrend annyira fejet hajtott a szokás hatalma előtt, hogy a bíróság sohasem kereste ezek eredetét.

A jogtörténetek nem sokszor emlékeznek meg arról, hogy az 1562-es székely lázadást követően a ius regium nem pusztán a lázadók birtokaira terjedt ki, hanem a fiúleányok jogait is megtépázta. Balló István hívta fel erre először és tudunkkal utoljára a figyelmet. Még Bethlen Gábor korában is az uralkodó beleszólhathott és sok esetben bele is szólt az öröklés leányok számára is előnyös rendelkezésébe. Balló két esetet is idéz, amelyek szerint a fejedelem idegeneknek, barátainak, híveinek adományozta a Székelyföldön is a fiúágon magvaszakadt székelyek birtokát: Báthori Zsigmond 1595-ben, Bethlen Gábor pedig 1628-ban fosztott meg egy-egy székelyföldi fiúleányt birtokaitól. Az uralkodók ilyen jellegű beavatkozásai viszont nem tartottak hosszú ideig, csupán 1636-ig. Ekkor ugyanis I. Rákóczi György szamosújvári rendeletével véglegesen eltörölte a magvaszakadt székelyek birtokainak lefoglalását. Ezt követően a fiúleányok öröklési rendje visszaállt abba a gyakorlatba, amelyet az udvarhelyi döntésekből is láthattunk.⁴⁹

Bónis György tanulmánykötetében kiemelte, hogy a fiúleány a családnak olyannyira teljes jogú örököse lett, hogy a családnevet ő vitte tovább. Vagyis abban az esetben, ha a család az asszonyon keresztül nyert valamilyen birtokot, a férjét is az asszony családnevén szólították, és a gyermekek sem az apjuk, hanem az anyjuk családnevét vették föl. Valószínűnek tartjuk, hogy ez az eljárás nem volt teljesen általános a Székelyföldön, és talán csak a korai előfordulási esetekben gyakorolhatták. Bónis is egyetlen esetet tud ennek igazolására felhozni: hogy Apor Ilo-

⁴⁷ Bónis György: *i. m.* 83.

⁴⁸ Lötsey Spielemberg László: *i. m.* 19–20, újraközölve a Székely Oklevéltárban, valamint Bónis György: *i. m.*; Tüdös S. Kinga: *i. m.* stb.

⁴⁹ Balló István: *i. m.* II. 14–16, valamint III. 16.

na fiúleány törvényes gyermekeit Apor István, László és Mihálynak hívták.⁵⁰ Egyesek úgy vélik, hogy a szentkirályi Bors család esetében is hasonló névadási szokás valósult meg.⁵¹

1818-ban egy fiúleány esetében már világosan látszik, hogy a gyermekek az apa nevét viselték: az almási provincialista Biró János a katona Szabó familiából vett feleségül egy fiúleányt, gyermekeik neve Biró György, Biró Tamás, Biró Mihály és Biró László.⁵²

Udvarhelyszéki példák tömkelegéből úgy véljük, hogy a fiúleány nevének továbbvívése talán csak azokban az esetekben érvényesülhetett, amikor a férj jóval alacsonyabb rendű volt. Ezzel a szokással párhuzamosan viszont egy másik eljárás is elterjedt: a vej birtokba való *bevallásának* szokásköre. Tagányi Károly a magyar jogszokásokról írt összefoglalójában úgy vélte, hogy ez a szokásrend arra a kezdetleges családi szervezetre utal, amelyben a nőt még nem vásárolták meg, hanem a férj felesége családjához költözve, egy darabig szolgált nekik a lány kezének elnyerése céljából.⁵³ Hogyan valósult meg a vő birtokba való bevallásának szokásköre a Székelyföldön? Idézzünk néhány példát rá. Benkő István például ezt mondta 1606-ban: „En Nagj Ferenczet ugj fodadom (!) es uallo(m) be az en Jozago(m)ban, hogj, az en leaniomual, Jlonauual engemet holtomig Etelet es Itatal Ruhazatall el Tarczjanak, mert ennekem ennel töb gjermeke(n) ninc az uilagon, erre nez az en oroksege(m) Jozago(m) ez az uer az gjwker benne, holto(m) utanis rayok marad ne(m) masra.”⁵⁴ 1625-ben ugyancsak Udvarhelyszéken ilyen vallomást tesz egy befogadott vej: „Engemet az J hazához fogadott volt leanyara Kovaczy Katara es minde(n) Jouajba bele vallott es fogadott volt, mely neke(m) igirt Leanyat enneke(m) meges ada annak modgia szerent, a menyegzeo utan enis Vgy Viseltem az ott valo mind kwlseő es belseő gondot az en tehetségem szerent a mint illien szegeny legeny ertekem szerent fogiatkozaz nekwl.”⁵⁵

A vej birtokba való bevallásának későbbi eseteiről nincsenek információink, megtörténhetik, hogy ezt a módszert is inkább a korai jogrendben gyakorolták.

A fiúleányok örökösödési rendjében a 17. századtól kezdve jelent meg az a kitétel, hogy a katonabirtokot a fiúleány nem vihette át a jobbágyházasságba. Erről már az *Approbatæ Constitutiók* rendelkeztek: ha a katonarészen való fiúleány jobbágyhoz ment férjhez, abban az esetben a neki ítélt birtokot fel kellett becsültetni, az árával a fiúleányt meg kellett kínálni, és a birtokot ebben az esetben a katonarangon lévő oldalági fiúk kapták kezükhöz a pénz lefizetése ellenében. Ezt a törvényt a székely határőrség szabályzatai átvették.

Egy 1818-as kézdialmási eset azt sejteti, hogy a háromszéki szokásjog szemet hunyt ezen rendelkezés fölött: Biró János, bár colonus volt, felesége fiúleányi birtokait kezében tarthatta. Csupán a házaspár colonus gyermekeinek felelősségre vonását ajánlotta a katonai parancsnokság.⁵⁶ Nemrégiben Egyed Ákos is elemzett egy ilyen csiki esetet 1848-ból.⁵⁷ E feltárt két esetből azt sejthetjük, hogy a törvény igazi alkalmazása a 19. század elejétől kezdődően lépett hatályba. Ezekből a törvénytörvényes ügyekből jól látható, hogyan próbált az osztrák katonai hatalom egyre drasztikusabban beleszólni és fellépni az egységesen katonai jellegűnek vélt birtokok egyben tartása és katonakézben tartása céljából.

⁵⁰ Bónis György: *i. m.* 88.

⁵¹ Szöcs János csikszeredai történész ezen segítségét ezúton köszönöm meg.

⁵² Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 29. Kézdizségi iratok, 203, X/3.

⁵³ Tagányi Károly: *i. m.* 217–218.

⁵⁴ EMSzT. I. 1975. 667.

⁵⁵ EMSzT. I. 1975. 745.

⁵⁶ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 29. Kézdizségi iratok, Nr. 203, X/3.

⁵⁷ Egyed Ákos: *i. m.*

Tekintettel arra, hogy a birtokhoz egyben bizonyos tisztségek is tartoztak, a fiúleánynak ettől kezdődően nem csupán a birtok megművelésével kellett foglalatoskodnia. Tudomásunk van arról is, hogy például a fiúleánynak a katonabirtokról maga helyett katonát kellett kiállítania. Ez a legtöbb esetben éppen a férje volt. Talán azért tiltották a birtok jobbágykézre fogását, mivel a jobbágy férj nem tudta a birtokkal járó katonai kötelezettségeit teljesíteni.

Amint az 1555-ös udvarhelyi artikulusokban láttuk, amennyiben a fiúleánynak fia(i) és leánya(i) születtek, az apjától nyert örökös birtokait a fia(i)nak kellett juttatnia. Úgy tűnik, ez a rendelkezés fokozatosan ellentétbe került a változó székely jogszokásokkal. A 18. századtól kezdődően ugyanis több olyan esetet ismerünk, hogy a fiúleány vagyonát egyenlő mértékben osztották szét gyermekei közt, attól függetlenül, hogy fiúk vagy lányok voltak. De arra is van példa, hogy csupán a lányok örökölték ezt mint anyától származó, tehát női ágon érkezett földbirtokot.

Az 1818-as, már bizonyos szempontokból elemzett almási praefecta esetében például a fiúleányi birtok egyenlő mértékben oszlott fel a 8 gyermek (6 fiú és 2 lány) közt.⁵⁸ 1816-ban a feldobolyi Bodola Györgyné Bójte Kata szintén fiúleány volt, katonai rangú örökös jószágai pedig 2 fiúra és egy leányára szálltak.⁵⁹ Érdekeséggéppen megemlíteném, hogy míg az 1816-os esetben a fiúk, felfedezve „megkárosításukat”, a törvényszék előtt keresték igazukat, addig az 1818-as almási esetben a lányok birtokhoz való jogát a katonaság meg sem kérdőjelezi, mivel ők maguk katonához mentek férjhez. Ebben az esetben éppen a fiútestvérek földhöz való jogát teszik kérdésessé, tekintettel arra, hogy ők colonusok.

Az idézett esetekből látható, hogy a fiúleányok öröklési rendje a katonai szolgálat teljesítésétől függött. Ha a fiúleány olyan férjet választott magának, aki katonai szolgálatot teljesíthetett, vihette magával a birtokot. Ha leányai katonához mentek férjhez, nem sokat vitatták a birtokhoz való viszonyukat, még a katonaság is szemet hunyt a kis „törvénytelenység” felett.

Összegzés

Amint a fenti elemzésből kitetszik, a székelyföldi birtokokhoz ragadó legfontosabb kulcs-terminusok a következők voltak: ösiség, katonaság, szerzemény, fiúági és leányági örökség.

A föld mint nemzetségi és katonai jussal járó anyagi java a székelységnek elsősorban fiúágon öröklődött, mivel a fiú vitte tovább a nemzetség nevét, és a katonai szolgálatokat is ő teljesítette.

A lány csak szigorúan meghatározott esetekben örökölhette a birtokot: amennyiben szülei szerzeménye volt a föld, vagy amennyiben a szűkebb családnak nem volt egyenes ágon fiúörököse.

A leányok korlátozott öröklési jogát azzal magyarázta a székely jogrend, hogy a leány más nemzetséget fog férjhezmenetele nyomán szolgálni, másrészt pedig ő az elsődleges örököse az ingóságoknak, és a férfiágon öröklődő birtokból kiházasították őt.

Ez az általános, a Székelyföldet jellemző birtoklási rend a szokásjog helyi variánsait tartalmazta. A 18. századtól, némileg a székely jogrend akkulturációjának köszönhetően, a lányok öröklése szempontjából pozitív változásoknak lehetünk a tanúi: a szülők, a válások fokozatos térhódításából adódóan, lánygyermekükre is gondoskodni akartak. Tekintettel arra, hogy a lány a válást követően jóformán csak a saját tulajdonából élhetett, és sokszor még gyermekeit is a saját birtokából kellett nevelnie, ezért egyre gyakoribbá vált az, hogy a szülők az ösi, fiú-

⁵⁸ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 29. Kézdiszéki iratok, Nr. 203, X/3.

⁵⁹ Kilyéni Székely Mihály: *i. m.* 249.

ágon örökölhető birtokból is juttattak leányaiknak. Ez együtt járt a leányok társadalmi státusának fokozatos emelkedésével.

A szakirodalom által közzétett jogesetekből és a levéltári dokumentumokból az derül ki, hogy a lányok birtokban való részesítése erkölcsi megalapozottságú volt: csupán az a leány részesülhetett az *örökös birtok*ból, aki engedelmes, szerető gyermeke volt szüleinek, vagy szófogadó húga-nénje fiútestvérének. Apor Péter például testamentumában két örökösödési variációt fogalmazott meg Anna lánya számára: ha a szülők által kiszemelt igaz katolikus hitű ifjút választja magának a lány, több birtokot kap. Ha pedig „hitetlen” reformátushoz megy férjhez, kevesebb öröklésben lesz része.⁶⁰ Erkölcsi alapokra vezethető vissza a leányanyák örökségből való teljes kizárása is: mivel ők nem várták be a becsületes kiházítás idejét, a szülők és testvérek emberségességén múlott, hogy az ingó javakból részesítették őket, vagy teljesen kizárták az örökösödés minden formájából.

Az örökösödési rend fokozatos belső átalakulása kicsidenként megteremtette az alapot a mindkét nemű gyermekek egyenlő örökösödéséhez. Így megállapítható, hogy a szokásjog elől járt, és mintákat formált a tételes jog számára.

Az ősi alapokon nyugvó székely örökösödési rend, férficentrikussága ellenére, sokkal emberségesebb, igazságosabb volt, mint a korabeli vármegyék öröklési szokásrendje. Így kedvezőbb alapokat teremtett a női emancipációs mozgalmaknak, mint a magyarországi jogrend.

Reméljük, a közeljövő forrásfeltárásai lehetővé teszik, hogy alaposabban és több forrásra alapozva ismerhessük meg ezen örökösödési rendszer finom változásait. Az eddig feltárt nyomtatott és kéziratos források csak óvatos észrevételeket tettek lehetővé.

⁶⁰ Szádeczky Lajos: *i. m.* 384.

Ifj. Toró Tibor

A „Bolyai-ügy”

Elemzés az önálló állami magyar egyetem visszaállításával kapcsolatos mozgalom megjelenítéséről a román sajtóban

Ez év októberében¹ két fontos eseménynek lehettünk tanúi, mely a Bolyai Egyetem visszaállítását tűzte ki célul: Hantz Péter és Kovács Lehel (a Bolyai Kezdeményező Bizottság, illetve az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács Oktatási Szakbizottság képviselői) brüsszeli és strasbourg-i látogatásának, valamint az október 17-i négy erdélyi városban (Kolozsvár, Nagyvárad, Csík-szereda és Sepsiszentgyörgy) Bolyai Egyetemet követelő tüntetéssorozatnak.

Emellett megfigyelhettünk egy harmadik eseményt is, mely szintén októberben zajlott le, az első magyar–román közös kormányülést, melynek ha direkt módon nem is, de közvetetten mindenképpen köze van az „egyetemügyhöz”.

Ezek az események nem maradtak visszhang nélkül a román sajtóban sem.

Az elemzés elméleti alapjai

Bármelyik diskurzus azért lehet elemzés tárgya, mert nem kaotikusan kialakult szövegek egymás mellé helyezésén alapszik, hanem törvényes rendszerek szabályozzák. Ez a törvényesség egyrészt azért szükséges, mert megmondja, hogy ki vehet részt és ki nem bizonyos diskurzusban, másrészt olyan politikai mezővé alakítja a diskurzust, amely a „politikai termékek termelésének színhelyévé”² válik. Az állampolgár – a mi esetünkben az olvasó – pedig a diskurzusoknak a fogyasztója.

Foucault ennek a folyamatnak az eszközeit kizáró eljárásnak nevezi, melyek a következők:³

1. Kívülről ható kizáró eljárások:

a) *tilalom* – „tudjuk, hogy nincs jogunk mindent kimondani”;

b) *megosztás és elutasítás* – a józan ész és az örület szembeállítás;

c) *az igaz és a hamis ellentéte* – az igazságvágy és a tudásvágy mindig az ember egyik fő mozgatóereje.

2. Belső kizáró eljárások:

a) *a kommentár* – az eredeti szövegek elbeszélése, különböző változatokban való előadása. „Az a szerepe, hogy elmondja azt, ami a mélyben már megfogalmazódott.”

b) *a szerző* – szubjektivitásával meghatározza a diskurzus identitását;

c) *a diszciplínák* – a diszciplína az a diskurzust ellenőrző rendszer, mely tartalmazza a szabályokat, a módszereket, az igaznak és hamisnak tekinthető kijelentéseket.

3. Az alkalmazási körülmények:

¹ A dolgozat 2005. november 19-én, az Erdélyi Múzeum-Egyesület által a Magyar Tudomány Napja alkalmával rendezett tudományos ülészakon került bemutatásra. Olvasásánál szükséges figyelembe vennünk, hogy bemutatása óta ebben a kérdésben jelentős előrehaladást és új eseményeket észlelhetünk. Ez az elemzés csakis a „Bolyai-ügy” kezdeti, 2005. októberi szakaszával foglalkozik.

² Bourdieu, Pierre: *A politikai mező*. Valóság XXX(1987). 110.

³ Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. = Uő: *A fantasztikus könyvtár*. Bp. 1998. 51–62.

a) a *szertartás* – „meghatározza azt a minősítést, amellyel a beszélő egyéneknek rendelkezniük kell”;

b) a *diskurzustársaságok* – „Meghatározzák és korlátozzák a beszélő egyének számát.”

c) a *doktrína* – a hovatarozás meghatározásának eszköze.

Az említett eljárások minden diskurzusban valamilyen szinten jelen vannak. A szöveget csakis ezeknek a figyelembevételével kvantifikálhatjuk.⁴

Pár szó az alkalmazott módszertanról

Hogy mind a három eseményt rögzíteni tudjuk, elemzésünket 21 napilap⁵ online formában megjelent cikkein végeztük. A regionális lapok Erdélyben, míg a helyiek Kolozsváron, Nagyváradon vagy Marosvásárhelyen jelennek meg. Fontosnak tartottuk, hogy mind a három észak-erdélyi város helyi sajtójába nyerjünk betekintést, mert az első két város direkt, míg az utóbbi indirekt módon érintett volt a tüntetéssorozatban, tehát várható, hogy mind a három városban visszhangja lesz az eseményeknek.

Időintervallumnak az október hónapot választottuk, mert mind a három esemény ebben a hónapban zajlott. Feltételezhetően a vita különböző fordulatok miatt tovább folytatódik, de ez a folytatás aligha befolyásolja elemzésünk következtetéseit.

A cikkeket az újságok honlapjairól gyűjtöttük össze, minden oldalon a „Bolyai” kulcsszó alapján kerestünk a rendelkezésünkre álló archívumokban. A kiválasztott újságok és szövegeik nem fedik le a témában részt vevő összes sajtóterméket, de a fontosabb, meghatározó országos és regionális napilapok mindenképpen szerepeltek listánkon.

A keresés eredményeként 58 cikk állt rendelkezésünkre, melyeket megszólalásokra bontottunk, majd tematikus csoportokba – kijelentéscsoportokba – rendeztünk.

Az így kvantifikált adatokat kétféleképpen elemeztük: míg az egyikben statisztikai elemzéssel a cikkek előfordulására, terjedelmére, a téma hangsúlyozására és az újságok hozzáállására fektettük a hangsúlyt, addig a másokban a diskurzus elemzésére: kik a román lapok által megszólaltatott szereplői az egyetem-diskurzusnak, melyek a főbb témák és kijelentéscsoportok és melyek ezeknek a főbb jellemzői, milyen a lapok hozzáállása, milyen típusú kizáró eljárások lelhetők fel.

⁴ Ehhez a folyamathoz a Csígyó Péter által használt kvantifikációt követjük, mely szerint minden diskurzust megszólalásokra, megnyilatkozásokra és kijelentésekre lehet bontani (Csígyó Péter: *A gazdasági stabilizációs diskurzus – a konszocializáció diskurzusa*. Szociológiai Szemle 3[1998]. online változat).

⁵ A 21 napilap a következő: 1. *Helyi/regionális lapok*: Adevărul de Cluj, Bună Ziua, Ardeal, Gazeta de Cluj, Gazeta de Oradea, Monitorul de Cluj, Realitatea Bihoreană, Tricolorul, Vocea Mureșului și Harghitei, Zi de zi. 2. *Országos lapok*: Cotidianul, Curentul, Curierul Național, Cuvântul Liber, Gândul, Gardianul, Jurnalul Național, Libertatea, Realitatea Românească, 3. *Regionális melléklettel rendelkező országos lapok*: Evenimentul Zilei, România Liberă, Ziua.

Elemzés

Előfordulás

Amint említettük, 58 cikket választottunk ki, amelyek a következőképpen osztoznak az újság megjelenésének helye függvényében:

Az újságok megjelenésének helye

	Szám	Százalék
helyi, regionális	26	44,8
országos	15	25,9
regionális mellékletes	17	29,3
összesen	58	100,0

A cikkek 74%-a csakis helyi vagy regionális érdekeltségű lapokban jelent meg. Tovább bontva ezt az előfordulást a cikkeken belüli fontosság függvényében észrevehetjük, hogy a sajtótermék megjelenési helyétől függetlenül az általunk kutatott esemény túlnyomóan egyedülálló cikként jelentkezik. Ugyanakkor észrevehetjük, hogy a kizárólag a Bolyai Egyetemmel foglalkozó szövegek több mint 70%-a a helyi vagy a regionális érdekeltségű napilap mellékletében jelenik meg.

A cikkben belüli hangsúlyozottság az újság megjelenési helyének függvényében

	Fajta			Összesen
	helyi, regionális	országos	regionális mellékletes	
Teljesen Bolyai	17	12	12	41
	41,5%	29,3%	29,3%	100,0%
	65,4%	80,0%	70,6%	70,7%
Főleg Bolyai	5	1	4	10
	50,0%	10,0%	40,0%	100,0%
	19,2%	6,7%	23,5%	17,2%
Megemlíti a Bolyait	4	2	1	7
	57,1%	28,6%	14,3%	100,0%
	15,4%	13,3%	5,9%	12,1%
Összesen	26	15	17	58
	44,8%	25,9%	29,3%	100,0
	100,0%	100,0%	100,0	100,0

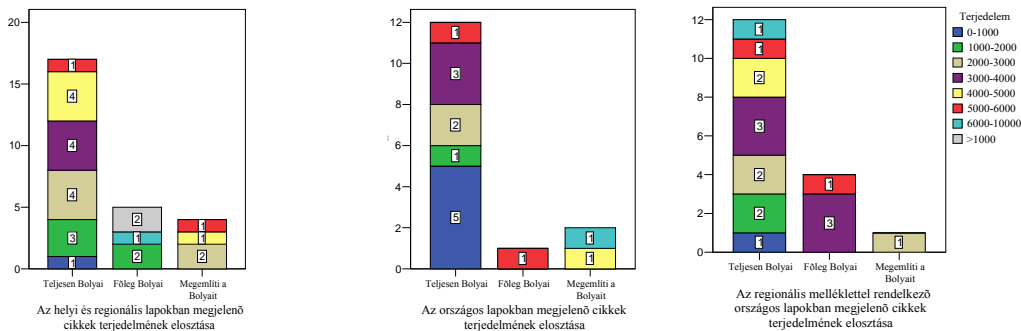
Terjedelem

A cikkeket terjedelmük függvényében nyolc intervallumba soroltuk, melyeknek alapját a leütés képezi.

Cikkek leosztása a leütési intervallumok függvényében

	Előfordulás	Százalék
0 és 1000 között	7	12,1
1000 és 2000 között	8	13,8
2000 és 3000 között	11	19,0
3000 és 4000 között	13	22,4
4000 és 5000 között	8	13,8
5000 és 6000 között	6	10,3
6000 és 10 000 között	3	5,2
10 000 fölött	2	3,4
Összesen	58	100,0

A cikkek több mint fele 2000 és 5000 leütés között van, ami 1–2,5 flekknek felel meg. De visszatérve az *Előfordulás* alfejezetben bevezetett bontásra, észrevehetjük, hogy a legnagyobb terjedelmű, teljesen az egyetemmel kapcsolatos eseményekről szóló anyagok a helyi/regionális lapokban, illetve a regionális mellékletekben jelennek meg.

A kizárólag az egyetemmel foglalkozó cikkek terjedelme (minden grafikonon az első oszlop) a helyi/regionális lapokban és a regionális mellékletekben meghatározóan 2000 és 5000 leütés között van (12 cikk a 17-ből, illetve 7 cikk a 12-ből). Az országos lapokban viszont a témában megjelenő szövegek fele 2000 leütés alatt van. Ez azt jelenti, hogy az esetek felében csak hírként vagy rövid tudósításként foglalkoznak a témával.

Összevetve az előfordulás és terjedelmek függvényében kapott eredményeket arra a következtetésre juthatunk, hogy a Bolyai Egyetem visszaállításával kapcsolatos események csak helyi jelentőségű hírek számítanak a román írott sajtóban, hiszen ezek nincsenek jelen erőteljesen a központi román sajtóban. Viszont a helyi jelentőséget hangsúlyozottan tükrözik mind az előfordulás, mind a terjedelemmel foglalkozó adatok.

Hozzáállás

A cikkeket a szerző hozzáállása alapján négy kategóriába osztottuk: 1. semleges tudósítás; 2. inkább ellenséges beszámoló; 3. ellenséges beszámoló; 4. nagyon ellenséges beszámoló.

A szerző hozzáállása elemzésének alapjául két Foucault-féle kizáró eljárás szolgál, a kommentár, valamint az igaz és a hamis szembeállítás. A kettő összefügg, hiszen minden szereplő a kommentár segítségével próbálja megjeleníteni alternatív igazát. Ennek elemzésére egy három kritériumon alapuló rendszert dolgoztunk ki:

1. *a követelések formai leírása* – pozitív (pl. önálló állami magyar egyetemet kérnek, saját egyetemet kérnek, a BBTE különválasztását kérik stb.) vagy negatív (pl. szét akarják venni a BBTE-t, a BBTE megszűnését követelik, etnikai alapon szeparatizálnak stb.);

2. *a részt vevő szervezetek képviselőinek jellemzése* – pozitív (pl. a Magyar Ifjúsági Tanács képviselői, magyar fiatalok stb.) vagy negatív (pl. magyar radikálisok, magyar szélsőségesek, irredenták stb.);

3. *a „nemecsek-effektus”⁶* – a Bolyai szó leírására vonatkozik, ez lehet helyesen (Bolyai Egyetem, Babeş–Bolyai Egyetem) vagy helytelenül, kisbetűvel⁷ (bolyai, Babeş–bolyai Egyetem).

Ez a kritériumrendszer azért helytálló, mert az első két esetben a negatív megfogalmazás érzelmi befolyást, illetve ítéletet feltételez, míg a harmadik mögött nyílt rosszindulat áll.

Azokat a cikkeket, amelyek mind a három kritériumot teljesítik, objektív/semleges hozzáállással jellemeztük, amelyek a három kritérium közül az egyiket nem teljesítették, azokat kevésbé ellenségesnek, amelyek két kritériumon buktak, ellenségesnek, és ahol mind a három kritérium negatív volt, nagyon ellenségesnek nyilvánítottuk.

Hozzáállás mérése a hármas kritériumrendszerben

	Előfordulás	Százalék
objektív	26	44,8
kevésbé ellenséges	17	29,3
ellenséges	14	24,1
nagyon ellenséges	1	1,7
összesen	58	100,0

A cikkek majdnem fele objektív minősítést kapott, és csak 26%-a ellenséges vagy nagyon ellenséges.

⁶ Mint tudjuk, Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című ifjúsági regényében egy személy nevének kisbetűvel való leírása teljes lebecsülést jelentett.

⁷ Feltehető, hogy ez a harmadik kritérium csak véletlen helyesírási hibákat rejt, de mivel több online szövegben is fel-lelhető, és emellett különböző cikkekben ismételt, valószínűnek látszik, hogy szándékos hibáról beszélhetünk. Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy ebben a formában csak az internetes verzióban jelennek meg a szókapcsolatok.

A hozzáállás az újságok megjelenési helyének függvényében

	Fajta			Összesen
	helyi, regionális	országos	regionális mellékletes	
objektivitás	6 23,1%	11 73,3%	9 52,9%	26 44,8%
kevésbé ellenséges	11 42,3%	2 13,3%	4 23,5%	17 29,3%
ellenséges	8 30,8%	2 13,3%	4 23,5%	14 24,1%
nagyon ellenséges	1 3,8%	0 0%	0 0%	1 1,7%
összesen	26 100,0%	15 100,0%	17 100,0%	58 100,0%

Megvizsgálva ugyanezen adatok érvényességét az újságok megjelenési helyének függvényében, észrevehetjük, hogy a legnagyobb távolságtartást és objektivitást az országos lapoknál érzékelhetjük. Ez azzal magyarázható, hogy ezek a lapok rövid, lényegre törő hírként vagy tudósításként kezelték az ügyet, mellőzve a szubjektivitás minden fajtáját.

A helyi és regionális lapokban, illetve mellékletekben lévő terjedelmesebb riportokban vagy publicisztikákban már értelmezéseket és szubjektív véleményeket is felfedezhetünk.

Az ellenségességi mutató

A hozzáállások alfejezetben alkalmazott kritériumrendszert továbbfejlesztve megpróbáltunk felállítani egy olyan pontozási rendszert, mely szerint pontosabb képet kapunk az újságok viszonyulásáról.

Megtartva a fentebb alkalmazott hármás kritériumrendszert – 1. a részt vevő szervezetek képviselőinek bemutatása; 2. a követelések formai leírása; 3. a „nemecsek-effektus” – és megszigorítva a választást, újrapvizsgálunk minden cikket, 1 pontot adva a fent említett negatív elemek mindegyikére és 3 pontot a címbe megjelenésre.

Az ellenségességi mutatót a következő képlettel számoljuk ki:

$$EM = \frac{\sum \text{formamutató}}{\text{cikkek száma}} + \frac{\sum \text{szervezetmutató}}{\text{cikkek száma}} + \frac{\sum \text{helyesírás} = \text{mutató}}{\text{cikkek száma}}.$$

Ha egy újságban több cikk szerepel a Bolyai-ügyről, akkor az újság ellenségességi mutatója (EM) a három érték középátlósának összege lesz.

Az újságok ellenségességi mutatója a következő:

	Újság	Cikkek száma	Szervezetmutató	Formamutató	Helyesírásmutató	EM
1.	Adevărul de Cluj	11	1,73	0,91	0	2,64
2.	Cotidianul	2	0	0	0	0
3.	Curentul	3	1	0	0	1
4.	Curierul Național	1	0	0	0	0
5.	Cuvântul Liber	1	9	4	0	13
6.	Evenimentul Zilei	10	0,3	0,8	0	1,1
7.	Gândul	2	0	3	0	3
8.	Gardianul	1	0	0	0	0
9.	Gazeta de Cluj	2	0	3	4,5	7,5
10.	Gazeta de Oradea	1	0	2	11	13
11.	Jurnalul Național	2	0	0,5	0	0,5
12.	Libertatea	1	0	0	0	0
13.	Monitorul de Cluj	2	0	1,5	0	1,5
14.	Realitatea Bihoreană	1	4	3	0	7
15.	Realitatea Românească	1	0	0	0	0
16.	România Liberă	5	1,8	1	0	2,8
17.	Tricolorul	1	0	4	0	4
18.	Vocea Mureșului și Harghitei	1	0	0	0	0
19.	Zi de zi	2	0	3,5	8,5	12
20.	Ziua	2	1,5	2	0	3,5
21.	Bună Ziua, Ardeal	5	0	0,2	6,4	6,6

A tüntetést szervezők címkézésének technikájával a lapok 33,3 %-a él, kiemelten a Cuvântul Liber és a Realitatea Bihoreană. A követeléseket a lapok 66,7%-a negatívan jeleníti meg, kiemelten a Tricolorul, Cuvântul Liber, Zi de zi, Gândul, Gazeta de Cluj és Realitatea Bihoreană. A Bolyai Egyetem neve 4 újságban jelenik meg helytelenül (19%): Gazeta de Oradea, Zi de zi, Bună Ziua, Ardeal és Gazeta de Cluj.

Az újságok 28,67%-a (6 napilap) volt teljesen objektív a témában – az ellenségességi mutató 0 – és 38%-a (8 napilap) inkább objektív – $EM \leq 1$.

A legellenségesebb lapnak a Cuvântul Liber számít, de mivel csak egy írás foglalkozik a Bolyai Egyetem ügyével, ellenségességi mutatója nem tekinthető relevánsnak. Így hát csak azok a mutatók engednek következtetni stabil képre az újság hozzáállásáról, amelyek minimum 5 cikket közlő lapoknál jelennek meg. Négy ilyen újságot lokalizálhattunk: Bună Ziua, Ardeal ($EM=6,6$) România Liberă ($EM=2,8$) Adevărul de Cluj ($EM=2,64$) és Evenimentul Zilei ($EM=1,1$).

Mind a négy újság valamilyen szinten ellenségesen áll hozzá a témához. Az Evenimentul Zilei a legkevésbé ellenségés (minden cikkben szerepel egyszer a keresett kritériumok valamelyike), a România Liberă és az Adevărul de Cluj ellenségés (megközelítőleg háromszor találkozhatunk negatív hozzáállással cikkenként), a Bună Ziua és az Ardeal pedig a legellenségesebb (minden cikkben több mint hat negatív megítéléssel találkozhatunk).

Szereplők

A szereplő (a diskurzustársaság) a Foucault-féle kizáró eljárások egyike. A szereplők mutatják meg, hogy kik vehetnek részt és kik nem a diskurzusban.

Az önálló Bolyai Egyetem visszaállításáról szóló vita diskurzusának 17 – a román sajtóban idézve⁸ – megjelenő szereplője van, akiket 15 szervezetbe/intézménybe tömöríthetünk. Ezeket két nagy kategóriába sorolhatjuk: 1. azok a szervezetek/intézmények, amelyek kezdeményezték a tüntetést, illetve a vitát; 2. a többi szervezet/intézmény.

1. *kezdeményezők*: Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács, magyar fiatalok,⁹ Bolyai Kezdeményező Bizottság, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar oktatói, Erdélyi Magyar Ifjak, Magyar Ifjúsági Tanács (a kijelentések);

2. *többi résztvevő*: BBTE vezetősége, Romániai Magyar Demokrata Szövetség, BBTE magyar vezetősége, román sajtó, PPCD (Kereszténydemokrata Néppárt), PD (Demokrata Párt), Oktatásügyi Minisztérium és román kormány, magyar kormány.

A diskurzusban részt vevő szervezetek

	Előfordulás	Százalék
kezdeményezők	29	20,0
rektorátus	26	17,9
RMDSZ	26	17,9
magyar vezetőség	25	17,2
román sajtó	20	13,8
PPCD	2	1,4
PD	4	2,8
MEC / román kormány	11	7,6
magyar kormány	2	1,4
összesen	145	100,0

A részt vevő meghatározó szervezetek megközelítőleg ugyanannyi helyet kaptak a diskurzusban. A következőkben felsoroljuk a részt vevő szervezeteket/ intézményeket és a hozzájuk tartozó személyeket, és megpróbáljuk elhelyezni őket a diskurzusban, illetve próbálunk rámutatni a diskurzusban játszott szerepükre.

A kezdeményezők

A diskurzusban jelen lévő kijelentések 20%-a tőlük származik. Diskurzusuk alapköve az önálló állami magyar Bolyai Egyetem visszaállításának követelése és az ehhez tartozó követelmények: 25% a BBTE infrastruktúrájából, egyenlő jogok, belső autonómia. Világossá teszik, hogy kérésük nem belügy, hanem kormányzati beavatkozás szükséges.

Egy másik alapkő a kezdeményezők diskurzusában a Babeş–Bolyai Tudományegyetem helyzetének elemzése (40%). Ezen belül két irányvonalat képviselnek: 1. a romániai oktatás diszkriminatív a magyar diákokkal szemben; 2. a BBTE nem multikulturális intézmény.

Amint a mellékelt ábrán is láthatjuk, a kezdeményezők megszólalásainak 60%-a a tüntetés és az együttes kormányülés közötti periódusban jelenik meg, ami világosan tükrözi, hogy a

⁸ A diskurzusnak természetesen ennél több szereplője van, hiszen a kijelentések több mint feléhez nem tudunk szerzőt csatolni, csak egy szervezetet/intézményt, mely ezt felkarolja. Szereplőként csak azokat az egyéneket tartottuk meg, akik legalább kétszer szólnak meg, vagy valamilyen szinten fontos részei valamelyik részt vevő szervezetnek/intézménynek.

⁹ A sajtó sok esetben ezzel a gyűjtőnévvel illeti az október 17-i tüntetést szervező civil szervezeteket.

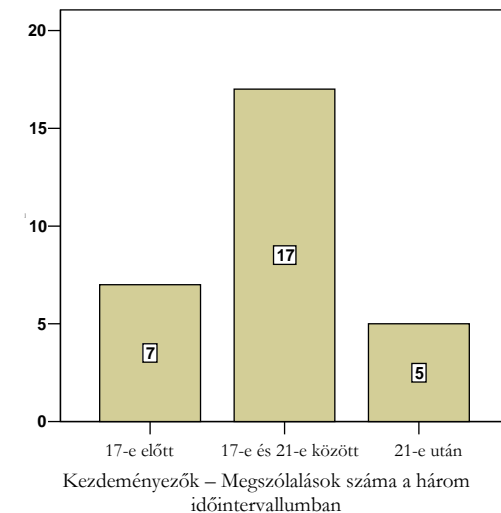
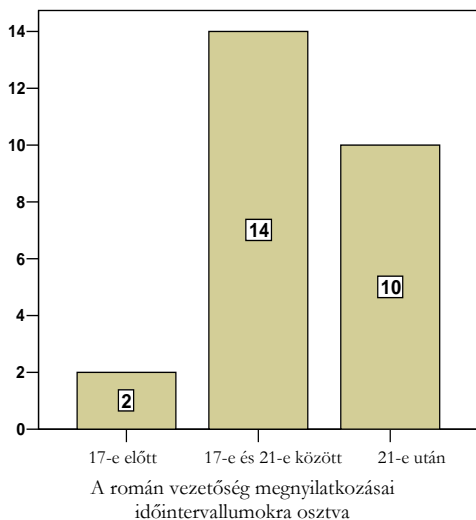
brüsszeli látogatásnak nem lett megfelelő visszhangja a román sajtóban, annak ellenére, hogy az október 17-e előtti periódusban lényegesen nagyobb arányban van jelen a diskurzusban (17-e előtt 40%, 17–21. között 25%).

A kezdeményezők fő szócsöve Hantz Péter, tőle származik a megszólalások 25%-a (ami a névhez kötött nyilatkozatok több mint felét teszi ki).

Ennek a csoportnak a diskurzusa váltakozó. Találunk benne pragmatikus, racionális elemeket is: „ami a Babeş–Bolyai Tudományegyetem működését illeti, fenntartja a multikulturalitás látszatát, de a magyar nyelv nem tartozik az egyetem hivatalos nyelvei közé, mert majdnem minden belső dokumentum román nyelven van megfogalmazva, és a magyar kultúra szimbólumai mindössze 5%-ban található meg az egyetemen, hiszen csak három tanterem viseli magyar tudósok nevét...” (Adevărul de Cluj 2005. október 11.); vagy: „A magyarok alulreprezentáltak a romániai felsőoktatásban, és mivelhogy a román állam nem akart új szakokat létesíteni, szükség volt a magyar állam közbelépésére a Sapientia Egyetem támogatásával” (Evenimentul Zilei 2005. október 30.), de jelen vannak a szentimentális elemek is: „Mindent vissza” vagy „Szabadítsátok ki az egyetemünket” (Gândul 2005. október 19.).

A kettős diskurzus arra utal, hogy a kezdeményezők két úton indultak el: pragmatikus, racionális érvekkel közeledve a szembenállókhoz és érzelmi úton a potenciális támogatókhoz, követőkhöz.

A román vezetőség (rektorátus)

A román vezetőség két tagból áll (Nicolae Bocşan és Paul Şerban Agachi), de megnyilatkozásaik 70%-ban személytelenül, közös entitásként hangzanak el. Nekik is, mint a kezdeményezőknek, két alaptémájuk van: 1. A BBTE helyzete (60%-ban) és 2. a Bolyai Egyetem visszaállításáért rendezett tüntetéssorozat bírálása. Egy képzeletbeli egyszemélyes koordináta-rendszerben ők lennének a kezdeményezők gyökeres ellentétei.

Az első téma üzeneteiben két megnyilatkozás jelentkezik: 1. a BBTE jól működő multikulturális intézmény (60%) és 2. a BBTE erős, európai színvonalú, jól felépített intézmény, Erdély büszkesége (40%). A második témában legfőbb kijelentésük: a tüntetéssorozat nem más, mint elítélendő diverzió.

Amint láthatjuk, csakúgy, mint a kezdeményezőké, a vezetőség diskurzusa is egy pozitív és egy negatív érvrendszerre épül, hiszen mind a két társaság destruktív támadást indít a másik pozitív érvei ellen.

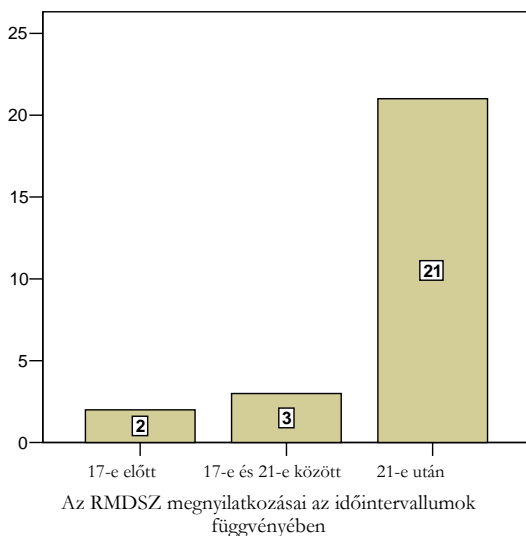
A fenti ábrán láthatjuk, a román vezetőség aránylag későn, az október 17-i tüntetéssorozat után kapcsolódik be a diskurzusba. Ez azzal magyarázható, hogy addig nem érezte veszélyeztetve pozícióit. A magyar egyetem ügyének felelevenítése viszont beindította az egyetem vezetőinek védekező mechanizmusait is.

A román vezetőség pozitív diskurzusa formális – „Az 1995-ben elfogadott Chartával kezdődően a BBTE újraszerveződött román, magyar és német tanulmányi vonalai a hebraisztikai szakkal együtt teljes összhangban vannak Erdély kulturális hagyományaival. Az ET nemzeti-ségi főbiztosának, az Európai Egyetemek Szövetsége és a Salzburgi Szeminárium értékelési tárgyilagosságok és beszédek.” (Adevărul de Cluj 2005. október 18.) –, negatív diskurzusa érzelmi alapú, nem tud bizonyítékokat és érveket felmutatni: „a BBTE vezetősége elítélendő diverziónak nevezte a radikális magyarok próbálkozásait, kijelentve, hogy az ilyen utcai megnyilvánulások az Európai Unióban sem vezetnek eredményre” (Cuvântul Liber 2005. október 18.).

Az RMDSZ

A harmadik diskurzustársaság, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség az előbbi kettő által meghatározott törésvonalra helyezkedve a kettő közötti súlyponton lavíroz.

Az RMDSZ fő szócsöve Markó Béla, aki kisajátítja szervezete megszólalásait (tőle származik a szervezet megnyilatkozásainak 75%-a). Ugyanakkor a Szövetség mindössze egy témában nyilatkozik meg jelentősen, az önálló magyar egyetem újrálétesítésének kérdésében. Ebben a kérdésben két álláspontot képvisel: 1. habár az önálló magyar egyetem kérése legitim, nem a tüntetés, hanem a politikai egyezkedés a létrehozásához vezető megfelelő út; 2. nem kell szétválasztani a BBTE-t, hanem inkább egy új állami magyar egyetemet kellene létrehozni, ami lehet akár a Sapientia.

A Szövetség csak későn, tíz nappal a vita elkezdése után, a román–magyar miniszteri találkozó idejében kapcsolódik be a diskurzusba. De rögtön az élre tör (a megszólalások 33%-a őt illeti), és átveszi a további vita irányítását. Javasolataival mind a kezdeményezők, mind a román vezetőség felé küld pozitív vagy negatív üzeneteket, de semmi konkrét, kézzelfogható dolgot nem hoz fel a konfliktus megoldására.

Nyelvezete pragmatikus és egyszerű, felkarolja az összes pozitív próbálkozást (önálló magyar egyetem, multikulturalitás, Sapientia támogatása) – „Markó Béla nem támogatja a BBTE feldarabolását, mert annak már van egy erős magyar része. [...] Véleménye szerint a megoldást a Sapientia magyar magánegyetem állami

egyetemmé való átalakítása jelenthetné, vagy egy új független magyar állami egyetem létrehozása” (Gardianul 2005. október 31.). „A cél jó, de az eszköz nem...” (Adevărul de Cluj 2005. október 22.).

Az RMDSZ ebben a vitában követett taktikájában nem a magyar rokonszenv megnyerését, hanem a román partnerek megtartását célozza.

A BBTE magyar vezetősége

A magyar vezetőség szereplői a magyar egyetem vitájában Nagy László, Salat Levente és Szamosközi István. Annak ellenére, hogy csakúgy, mint a román, a magyar vezetőség is megszólalásai 50%-ában egy entitásként lép fel, megfigyelhető kisebb szétágazás az egyéni megnyilatkozásokban. A magyar vezetőség az RMDSZ-hez hasonlóan nem vitatja a követelések legitimitását, csak a kivitelezéssel nem ért egyet. Salat Levente politikai manipulációt és a sorozatos sikertelenség elkeseredettségét látja mögötte, és nyilvános vitát sürget, Nagy László a politikai íz mellett az önálló magyar egyetem versenyképességét kérdőjelezi meg, Szamosközi István pedig a meglévő multikulturalitás nyújtotta keretek között próbálna valamit elérni.

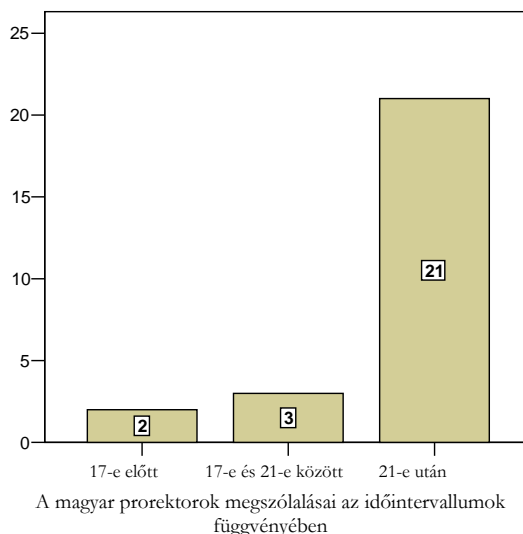
A magyar vezetőség az RMDSZ-hez hasonlóan megpróbál ráhelyezkedni a kezdeményezők és a román vezetőség közötti törésvonalra, csakhogy az RMDSZ-nél kevesebb lehetőség áll rendelkezésére.

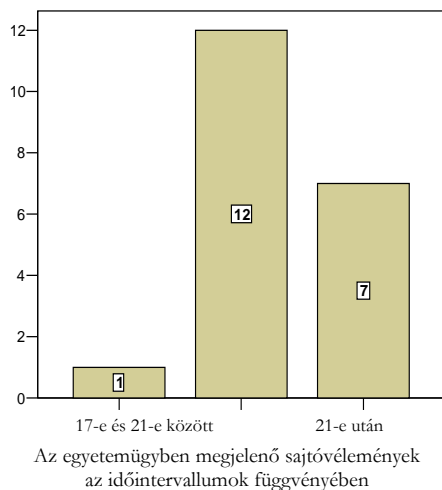
Megfigyelhető, hogy akárcsak a román vezetőség, október 17-e után kapcsolódik be a vitába, feladatnak tekintve a centrumban maradást. Csakhogy az RMDSZ-szel ellentétben a magyar vezetőség nem tudja megtartani a pozitívista hozzáállást, konfliktusba kerül a kezdeményezők diskurzustársaságával. A magyar vezetők centrumpozícióját a magyar tanárok sorozatos támadása is veszélyezteti.

A magyar vezetőség diskurzusában váltják egymást az értelmiségi-tudományos (Salat Levente) – „A kezdeményezés igyekszik tőkét kovácsolni az erdélyi magyar közösségnek az utóbbi tizenöt év során felgyülemlett elégedetlenség-érzéséből és ráirányítani a figyelmet a közösséget képviselő politikusok által választott eszközök alkalmatlanságára” (Evenimentul Zilei 2005. október 19.) –, pragmatikus – „a tárgyalásokkal elért eredmények útjába próbál akadályokat gördíteni” (Gândul 2005. október 19.) – és érzelmekre ható, bizonyíték nélküli állítások – „a tüntetők fiatalos lendületén túl [...] politikai érdekek sejlnek fel” (Gândul 2005. október 19.).

A román sajtó

A román sajtó a két nagy témára – a BBTE helyzete és az önálló állami magyar egyetem létrejöttét sürgető tüntetések – szinte egyformán reagál. A képzeletbeli egydimenziós koordináta-rendszerben valahol a centrum és a román vezetőség között foglal helyet.

Felvállalja a román vezetőség által képviselt álláspontot (a BBTE erős európai hírnevű intézmény, működő multikulturális kerettel rendelkezik, a tüntetés politikai manipuláció eredménye), sőt támadási felületeket nyit az RMDSZ-en és a kezdeményezőkön: a magyar elit és az RMDSZ az autonómia felé vezető lépésként kettészakítja a BBTE-t; tehát a magyar egyetem létrehozása szeparatista, szegregációs kísérlet.

A sajtó csakúgy, mint a vezetőségek, mintegy a tüntetésre adott válaszként kapcsolódik be a vitába, fő erejével a tüntetést követő periódusra koncentrálva. Ez azzal a ténnyel magyarázható, hogy a magyar–román kormánytalálkozó eseményei csökkentették a sajtó nyugtalanságát az „egyetemügyben”.

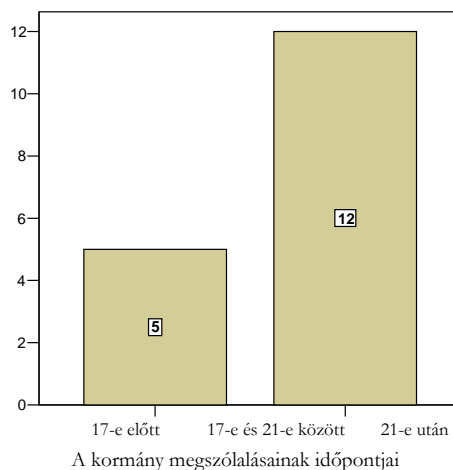
A sajtó diskurzusának nyelvezte a tényközlő tudósításoktól – „Körülbelül ezer magyar fiatal, többségében egyetemista, békésen tüntetett hétfőn este [...] égő gyertyákkal a BBTE rektorátusa előtt” (Realitatea Românească 2005. október 18.) – az emocionális szubjektív megszólalásokig – „Romániában a nacionalista-soviniszta, irredentista, hungarista hatás még mindig érezhető [...] a fiatalok között...” (Adevărul de Cluj 2005. október 21.) – terjed.

A román kormány, a román pártok

A román kormány és a román pártok szócsöve Mircea Miclea, a volt oktatásügyi miniszter, hiszen tőle származik az egyetemügyben tett, személyhez kötött kijelentések fele. A kormány és a pártok csakis az önálló magyar egyetem ügyében szólalnak fel a vitában, és két álláspontot képviselnek: 1. elítélik a kezdeményezők törekvéseit, szeparatistának bélyegezve ezeket; 2. támogatják az RMDSZ javaslatát, mely szerint nem a BBTE-t kell szétválasztani, hanem új egyetemet kell létrehozni.

A kormány és a román pártok álláspontjuk alapján az RMDSZ és a román sajtó között helyezkednek el, alátámasztva az RMDSZ pozíciót. A szoros együttműködés a két intézmény/szervezet között abból is kitűnik, hogy szinte együtt kapcsolódnak be a diskurzusba (a román–magyar csúcstalálkozó idején), ebben a periódusban a témában született megszólalások több mint fele tőlük származik. Észrevehetjük, hogy a kormány és a román pártok a kezdeti szakaszban egyáltalán nem vettek részt a vitában, mintegy bizonyítva, hogy a tüntetés előzményeit és a kezdeményezők brüsszeli és strasbourgi látogatásait nem tekintették veszélyesnek.

A kormány és a pártok diskurzusuk elutasító – „...ellene van BBTE etnikai alapon való szegre-

gációjának...” (Gazeta de Cluj 2005. október 24.). A diplomatikusnak nem tekinthető hozzászólás világosan tükrözi a román oldal álláspontját a Bolyai Egyetem ügyében.

Konfliktuspontok

A szereplők jellemzéséből észrevehetjük, hogy pontosan hol helyezkedik el a törésvonal a vélemények között.

Két fő konfliktuspontot észlelhetünk: 1. kell önálló magyar Bolyai Egyetem/nem kell önálló magyar Bolyai Egyetem; 2. van-e más út a tüntetésen kívül/az egyetlen út a tüntetés és a polgári engedetlenség.

A kettő szorosan összefügg, hiszen a második mellékkonfliktusa az elsőnek. Észrevehetjük, hogy míg az első pontban az összes szereplő részt vesz, addig a második csak a diskurzus magyar szereplőit érinti.

Mindkét konfliktus alapját két Foucault-féle kizáró eljárás képezi, a „megosztás és elutasítás” és az „igaz és a hamis ellentéte”. Míg az első az ellenfél érveinek és megnyilatkozásainak a szisztematikus aláásását jelenti, addig a második a különböző, a felek által igaznak ítélt érvek és adatok szembeállításából tevődik össze, ahonnan is az állampolgár maga választja ki a hozzá közel álló igazságot.

Kell vagy nem kell önálló magyar egyetem?

Az első kizáró eljárással többszörösen találkozhatunk ebben a konfliktusban, hiszen az összes román szereplő a kezdeményezők kéréseit próbálja aláásni, míg a kezdeményezők a BBTE melletti fő érv – a multikulturalitás és az erős intézményi alap – megdöntésén munkálkodnak.

A második kizáró eljárás is fellelhető a szereplők érvrendszerében. Míg a kezdeményezők és a román szereplők egymásnak ellentétes érvrendszert állítanak fel, addig az RMDSZ kitérő, a problémát eltussoló diskurzuson dolgozik, mert egy teljesen új, mindenféle koncepció és tartalom nélküli vita nyitása az önálló magyar egyetem ügyéről, anélkül hogy a régit lezárna, minden szempontból hátrányosan hatna a romániai magyarságra.

A BBTE magyar vezetősége is a szemben álló felektől független, a meglévő kereteken belüli diskurzus építésén dolgozik: a belső autonómia rendszerén.

Van vagy nincs más út a tüntetésen és a polgári engedetlenségen kívül?

Ebben a konfliktusban két egymással szembeállított igazsággal találkozunk. Az egyiknek a háttérében a sorozatos konfrontációs politika áll, míg a másik az egyezkedő „kislépéses” politika letéteményese. Mind a két fél megpróbál felülkerekedni a másikon, megpróbálja megszerezni a politikai diskurzus egész tőkéjét, annak ellenére, hogy az egyezkedő politikát sokkal nagyobb együttérzéssel fogadja.

Következtetések

Amint észrevehettük, a központi sajtó meglehetősen passzívan viszonyult az egyetemügyet körülvevő diskurzushoz, röviden, de objektíven tudósított róla, majd hogyanem teljesen figyelmen kívül hagyva Hantz Péter és Kovács Lehel brüsszeli és strasbourgri látogatásait. Ugyanakkor az a tény, hogy a román állam csak a diskurzus záró szakaszában csatlakozott a vitához,

arra enged következtetni, hogy Bukarest és a központi sajtó helyi problémának tekintette a Bolyai Egyetem ügyét addig a pontig, amíg egy magyarországi politikus vagy az RMDSZ csúcsvezetőségébe tartozó politikus nem lépett be a játékba.

A helyi és regionális írott sajtó viszont komolyan foglalkozott az ügygel, időben és terjedelemben is jelentős anyagok születtek ebben a témában. Ugyanakkor észrevehettük, hogy a román sajtó nem áll hozzá pozitívan a Bolyai Egyetem visszaállításának ügyéhez, de meg kell jegyeznünk, hogy nincs egységes ellenséges álláspont, objektív tudósítástól negatív hozzáállásokon keresztül nyíltan fenyegető, érzelmeiktől fűtött véleményekig mindennel találkozhatunk. Az általam kidolgozott kritériumrendszer alapján a helyi és regionális írott sajtó 28%-a objektív, 38%-a kevésbé ellenséges a tárgyalt ügyben. Ez mindenképpen esélyt ad a további kapcsolat építésére.

Elemzésünk elején azt állítottuk, hogy a diskurzusban részt vevő szereplők egyforma fontosságot kaptak az újságok hasábjain. Ez az állítás csak részben igaz, mert figyelembe véve a szereplők által képviselt álláspontokat, levonhatjuk a következtetést, hogy a kezdeményezők lényegesen kevesebbet jelen a közvetített vitában, mint a többi diskurzustársaság. Amíg a nem megszűrt információk (nyilatkozatok, idézetek stb.) megközelítőleg 20%-a származott az egyetemet kérő szervezetektől, addig a román vezetőség, román kormány és román sajtó saját véleményei több mint kétszerannyi nyilatkozattal szerepelnek az írott román sajtó által mediatisztált diskurzusban. Emellett még a diskurzus centrumában elhelyezkedő RMDSZ és a magyar vezetőség is lényegesen több megnyilatkozással szerepel.

A kezdeményező szervezetek és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem román anyanyelvű vezetőinek véleménykülönbségei arra engednek következtetni, hogy a két fél között az egyetem ügyében jelenleg konszenzusra se lehetőség, sem akarat nincs. Ugyanakkor a kezdeményező szervezetek által gyakorolt sorozatos nyomás valamilyen szinten esélyt ad a két pólus között elhelyezkedő szereplők érdekeinek érvényesítésére. A BBTE magyar vezetősége megpróbálhatja átvinni követeléseit egy kompromisszumra készebb román vezetőség ellenében, az önálló Bolyai Egyetemet követelők segítségével. Ebben az esetben a fent említett második konfliktus értelmét veszítené, hiszen a szemben álló felek partnerként kezelhetnék egymást.

A diskurzusban Markó Béla képviseli az RMDSZ-től származó megszólalások 75%-át. Az RMDSZ szerepe a Bolyai Egyetem körül kialakult – a román sajtóban megjelenő – diskurzusban nem teljesen tisztázott. Egyrészt megpróbálja magát mindenáron a diskurzus centrumában tartani, ami azt jelenti, hogy számára egyformán fontos a román szereplők barátsága, valamint a magyar kérelem. Így felépített politikája sikeresnek mondható, hiszen ha nem is pozitív, de objektív megítélést kap a román sajtóban, leszámítva egyes szélsőséges megnyilvánulásokat. Másrészt pedig megpróbálja mellékvágányra terelni a Bolyai Egyetem ügyét, egy másik hasonló, de megkezdetlen útra.

A nyugdíjrendszer reformja Romániában

A román nyugdíjrendszer fejlődése a rendszerváltást követően

Az 1989 decemberében megvalósult rendszerváltás óta eltelt lassan másfél évtizedet a nyugdíjbiztosítási rendszer fejlődése szempontjából három periódusra oszthatjuk fel.

Az *első*, nagyon rövid *periódust*, amely 1989 decemberének utolsó napjaitól az első választások útján létrejött kormánynak a hatalomra lépéséig, vagyis 1990 júniusáig tartott, a hazai szakirodalom „jövátételi periódusként” tartja számon.¹ Ez alatt a rövid időszak alatt több jogszabály is született a nyugdíjbiztosítási rendszerrel kapcsolatban, amelyek egyrészt a nyugdíjba vonuláshoz szükséges korhatár lecsökkenését, másrészt az öregségi, rokkantsági és hozzátartozói nyugellátások mértékének jelentős növelését célozták.²

A *második szakaszt* tekinthetjük az átmeneti időszaknak, amikor a teljes társadalombiztosítási s ezen belül a nyugdíjbiztosítási rendszer reformjának előkészületei zajlottak. Ez a periódus egy teljes évtizedet ölelt fel, 1990-től 2000-ig, az első átfogó társadalombiztosítási törvény kidolgozásáig és elfogadásáig. Ez alatt az idő alatt nagyjából a kommunista rendszertől örökölt nyugdíjrendszer maradványa volt hatályban, néhány módosítással és kiegészítéssel, és azzal a nehézséggel, hogy ennek a rendszernek teljesen új gazdasági és társadalmi helyzetben kellett működnie.

A rendszer működését olyan alapvető nehézségek gátolták, amelyek elhárítása jelen pillanatban is gondot okoz Romániában.

A *harmadik szakasz* a 2000. évi 19. számú társadalombiztosítási törvény hatályba lépésével kezdődött, és tart napjainkban is. Ez tekinthető konkrétan a nyugdíjrendszer reformperiódusának.

A kommunista hatalom által létrehozott nyugdíjbiztosítási rendszer felosztó, kirovó jellegű volt, amely a teljes foglalkoztatottság ideáljára épült. Nyilvánvaló, hogy nem hivatalos módon mindig létezett munkanélküliség, de míg ennek mértéke 1989-ben nagyjából 4–5%-ra volt tehető, a rendszerváltást követő időszakban ugrásszerűen megnőtt, és 1992-re már megközelítette a 10%-ot. A munkanélküliség kezelésének legkézenfekvőbb eszközeként az állam rendkívül előnyös körülményeket biztosított a kordedvezményes nyugdíjazás számára. A nyugdíjasok számának emelkedésével párhuzamosan lecsökkent a befizetők, az alkalmazottak száma. Ez a jelenség igen komplex ok-okozati összefüggéseket takar. A munkanélküliség arányának növekedése, kis mértékben a lakosság előregedése, a fekete munka elterjedése és a hozzájárulások befizetésének elmulasztása hozzájárult a krízis elmélyüléséhez. 1998 áprilisában a munkaügyi és szociális minisztérium 4271 olyan gazdasági egységet azonosított, amelyeknek tartozása volt a társadalombiztosítási költségvetés felé, és a felmért tartozásoknak az összege meghaladta a 3000 milliárd lejt.³ Paradox módon a hozzájárulások befizetésének elmulasztása hosszú távon a nyugdíjasok számának csökkenését fogja eredményezni, ugyanakkor ez nem tekinthető pozitívumnak. A nyugellátástól igazságtalan, mi több, törvénytelen módon eleső tömegek kárpótlására ugyanis minden bizonnyal állami beavatkozásra lesz szükség, s ez az állami költségvetést fogja tovább terhelni (nagyon sok esetben annak ellenére nem került sor a hozzájárulá-

¹ Zamfir, Cătălin szerk.: *Politici sociale în România: 1990–1998*. Buc. 1999. 41.

² Az 1990. évi 60, 70, 98. és 118. számú törvényerejű rendelet, az 1990. évi 42. számú törvény, valamint az 1990. évi 267. számú határozat módosította és kiegészítette a továbbra is hatályban lévő 1977. évi 3. számú nyugdíjtörvényt.

³ Zamfir, Cătălin: *i. m.* 65.

soknak a társadalombiztosítási költségvetésbe való átutalására, hogy a fizetésalapból elkülönítették a megfelelő összegeket).

A fentebb ismertetett helyzet eredményeként 1995-ben először a társadalombiztosítási költségvetés nem volt elegendő a kifizetések fedezésére. A deficit mértéke 1999-re meghaladta a GDP 1%-át. Ugyanabban a periódusban, 1995 és 1999 között, 23%-kal nőtt a nyugellátásban részesülők száma, miközben 20%-kal csökkent a befizetők aránya.⁴ A Nemzeti Nyugdíj- és Társadalombiztosítási Pénztár adatai szerint az 1989-ben nagyjából 8 millió alkalmazott száma 1996-ra 6 millióra csökkent, majd 2000-ben már alig érte el a 4,6 milliót.⁵

A nyugdíjbiztosítási rendszer finanszírozásának érdekében egyre nőtt s a rendszerváltást követő első tíz év alatt megduplázódott a hozzájárulás mértéke, 1999-re elérte az átlagosan 37%-ot.

Az állami nyugdíjbiztosítási rendszernél is súlyosabb helyzet volt megfigyelhető a mezőgazdaságban dolgozók nyugdíjalapjának esetében, mivel a befizetők száma kétmillióról (1989-ben) 1998-ra hetvenezerre csökkent, és csak az állami költségvetésből kiutalt szubvenciók segítségével tudta ellátni feladatát. A rendszer végül teljes mértékben fenntarthatatlanná vált, és végül beolvasztották a kötelező állami társadalombiztosítási rendszerbe.

A nyugdíjbiztosítási rendszer reformjának előkészítése és hatályos jogi kerete

A teljes társadalombiztosítási rendszer reformjának kérdése már 1991-ben, az első demokratikus választások útján megalakult parlament működésének kezdetén, majd 1993-ban ismét felmerült. Ennek ellenére az új átfogó jogszabályi keret kialakítására csak 2000-ben került sor, amikor április elsején megjelent Románia Hivatalos Közlönyében a 19. számú törvény.

A hivatalos álláspont szerint, amelyet Petre Ciotloș, a Nemzeti Nyugdíj- és Társadalombiztosítási Pénztár elnöke hangoztatott, a késés okát a reform által felvetett komplex problémákban kell keresni, hiszen ez a folyamat új társadalombiztosítási stratégia kidolgozásával párhuzamosan a jogszabályi és intézményi keret kialakítását is jelentette.⁶

A 2000. évi társadalombiztosítási törvény alapját a szaktárca által 1992-ben kidolgozott Fehér Könyv, valamint a Világbank különböző dokumentumai jelentik. Mi több, egyes szakértők szerint a Világbank jelentései jelentős hatással voltak a társadalombiztosítási rendszer reformjának kidolgozására. „A szociális rendszer reformjának stratégiája következetlen, zavaros és vitatható lépésekkel valósult meg. A román szociálpolitikára pozitív és rendszeres hatása egyedül a Világbanknak volt.”⁷

A következetlen szociálpolitika a jogalkotásban is tetten érhető. Nehéz másképp magyarázatot találni arra, miért volt szükség egy évtizedre ahhoz, hogy a társadalombiztosítási rendszer jogszabályi kerete megszülessen.⁸ Másrészt az is elárulja a koherens szociálpolitika hiányát, hogy a 2000. évi 19. számú törvénnyel kapcsolatban, amelynek alkalmazása 2001. január else-

⁴ Teșliuc, Cornelia Mihaela–Pop, Lucian–Teșliuc, Emil Daniel: *Sărăcia și sistemul de protecție socială*. Buc. 2001. 74–81.

⁵ Ciotloș, Petre: *Sistemul public de pensii – doi ani de aplicare*. 2000. Discurs cu ocazia campaniei de informare și promovare a reformei sistemului de pensii. www.mmssf.ro

⁶ Uo.

⁷ Zamfir, Cătălin: *i. m.* 86.

⁸ Hasonló nehézségek merültek fel más, nagy társadalmi érdekeket feltételező területeken is. Az új munkajogi szabályozás kidolgozására például 2003-ig kellett várnunk.

jével kezdődött meg, napjainkig már több mint száz módosító és kiegészítő jogszabályt magában foglaló joganyag született!⁹

A tág értelemben vett társadalombiztosítás szabályozását a román jogalkotó nem egy egységes kódexben kívánta rendezni, hanem két egymástól független jogszabályban, értve ezen az egészségbiztosítási törvényt, illetve a nyugdíj- és más társadalombiztosítási ügyekkel foglalkozó törvényt. Ennek az elképzelésnek eleget téve jelent meg a 2000. évi 19. számú törvény.¹⁰ Egyre több kiegészítő jellegű speciális jogszabály látott napvilágot a társadalombiztosítási kérdésekkel kapcsolatban. Bizonyos területeit a társadalombiztosításnak a jogalkotó teljesen kiemelte a kerettörvény szabályozása alól, illetve ebben a 2000. évi 19. számú törvényben már csak az alapelvek kimondása maradt. Ilyen terület többek között a magánnyugdíj-biztosítás, illetve az anyasági és családtámogatási kérdések köre.

A nyugdíjreform következtében Romániában egy hárompilléres nyugdíjrendszer kialakítására került sor. Az első pillért a kötelező állami biztosítás jelenti, a második a részben kötelező, részben önkéntes alapon működő magánbiztosítás, míg a harmadik a teljes mértékben fakultatív alapon létrejövő szakmai-munkahelyi kiegészítő biztosítás.

Az első pillér: A kötelező állami nyugdíjbiztosítási rendszer az aktív lakosság legnagyobb részét átfogja. Az új törvény értelmében férfiak és nők esetében egyaránt megnőtt a nyugdíjazáshoz szükséges korhatár és szolgálati idő, azonban a változás fokozatosan, 2013-ig fog megvalósulni. A munkáltató hozzájárulása mellett a munkavállaló is köteles hozzájárulását befizetni a nyugdíjalapba. A befizetés mértéke 22% a munkáltató, és 9,5% a munkavállaló esetében. A nyugdíj összegének kiszámításánál már nemcsak az utolsó tíz munkaévből tetszés szerint kiválasztott öt évben a nyugdíjjárulék alapját képező keresetet, hanem a teljes szolgálati idő alatt szerzett keresetet veszik alapul. Változatlanul szabályozza a törvény az előnyugdíj, illetve a résznyugdíj lehetőségét. Szigorúbb rendelkezések léptek életbe a rokkantsági nyugdíj esetében, kedvezőbbek viszont a rendelkezések a hozzátartozói nyugellátással kapcsolatban.

A törvény pozitív célkitűzése volt a nyugdíjak átszámolásának megvalósítása, azzal a szándékkal, hogy azonos feltételek megléte azonos összegű nyugdíjakat eredményezzen mindenki számára, függetlenül attól, hogy a nyugdíjba lépés időpontjában milyen jogszabály volt hatályban. Ennek a megvalósítása sajnálatos módon nem teljes mértékben váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Második pillér: A magánnyugdíjalapokra vonatkozó 411. számú törvény 2004 novemberében jelent meg.¹¹ A törvény értelmében egy nyugdíjalap működéséhez legkevesebb ötvezer befizetőre van szükség. Ezt a számot az alapítástól számított három éven belül szükséges elérni.

⁹ Ezeknek kisebb hányada a parlament által megszavazott törvény, míg elsősorban többsége sürgősségi és egyszerű kormányrendelet, határozat, illetve alkotmánybírói döntés. Már önmagában ez az óriási módosító és kiegészítő joganyag megnehezítette a társadalombiztosítási rendszer normális működését. Még nehezebbé tette a helyzetet a jogbizonytalanság, amely a sürgősségi kormányrendeletek nagy számából következett. Az 1991. évi alkotmány értelmében ezek a jogszabályok csak a parlament jóváhagyása után léphetnek életbe. A hiányos, határidőről nem rendelkező szabályozás következtében olyan abszurd helyzetek álltak elő, hogy egyes sürgősségi kormányrendeleteket akár egy-két évig alkalmaztak már, mire a parlament elutasító döntése az adott jogszabályt hatályon kívül helyezte. A 2003-ban bekövetkezett alkotmánymódosítás rendezte ezt az áldatlan állapotot, 30 napos határidőt írva elő, amely alatt a parlament házainak dönteniük kell az adott sürgősségi kormányrendeletéről.

¹⁰ Az egészségbiztosításra a 2002. évi 150. számú sürgősségi kormányrendelet vonatkozik, amely alkalmazása eddigi néhány éve alatt szintén többször is szenvedett kiegészítéseket és módosításokat. Megjelent a Hivatalos Közlöny 2002. évi 838. számában.

¹¹ Megjelent a Hivatalos Közlöny 2004. évi 1033. számában.

Minden 35 év alatti személy, aki első alkalommal válik biztosítottá, kötelező módon magánnyugdíjpénztárt kellene hogy válasszon. Amennyiben ezt nem teszi meg, tetszőleges módon megjelölt pénztárba irányítják a befizetéseit, és erről értesítik az érintett személyt.

Azok a személyek, akik az állami kötelező biztosítási rendszer tagjai, és még nem töltötték be 45. életévüket, önkéntes módon tagjai lehetnek egy magánnyugdíjpénztárnak is (a nemzetközi szakirodalom szerint magánpénztárba való átiratkozás a kb. 42 éves kornál fiatalabbak esetében lehet rentábilis. Ennél idősebbek számára már nem térül meg az egyéni számlán való felhalmozás, és akármilyen nagy a befektetés hozama, a nyugdíj összege nagyon kicsi lesz).

A magánnyugdíjpénztárhoz való hozzájárulást a kötelező állami nyugdíjalaphoz való hozzájárulástól vonják el. Eleinte ez 2%-ot jelent, majd fokozatosan minden év január elsejével 0,5%-kal nő, amíg nyolc év alatt eléri a 6%-ot.

A magánnyugdíjalapokra vonatkozó törvény 2006. július 1-jén lép hatályba. A hatályba lépéstől számított két éven belül a jogalkotónak kötelessége törvényben szabályozni a magánnyugdíj fajtáit, a folyósítások módját, illetve a bizottság hatáskörét.

2008. január 1-gyel kezdődhetnek meg az első befizetések.

Harmadik pillér: A szakmai-munkahelyi nyugdíjbiztosítást szabályozó 249. számú törvény 2004 júniusában jelent meg, alkalmazása még nem kezdődött meg.

A törvény hatálya alá eső fakultatív biztosítás kezdeményezésére a munkáltató és a szakszervezet (ennek hiányában az alkalmazottak képviselői) által aláírt kollektív munkaszerződés alapján kerülhet sor. Kollektív munkaszerződés hiánya esetében elegendő a munkáltató vagy több munkáltató közös kezdeményezése. Minden esetben csak az a munkáltató kezdeményezheti az eljárást, akinek nincsenek adósságai az állami költségvetés felé.

Egy ilyen nyugdíjsémához való csatlakozás teljes mértékben önkéntes. A szakszervezeti tagságnak vagy a munkába való alkalmazásnak nem lehet feltétele az adott nyugdíjalaphoz való hozzájárulás. A hozzájárulások befizetésének feladata a munkáltatóra hárul. A hozzájárulások mértékének meghatározása, a befolyó összegek befektetésének módja, a járadék kifizetésének meghatározása tekintetében a törvényes keretek tiszteletben tartása mellett az adott nyugdíjsémában megszabottak kötelező érvényűek, természetesen a jogszabályi keretek tiszteletben tartásának feltételével. A járulék befizetésére a kötelező állami nyugdíjbiztosítási alapba való befizetéssel együtt kerülhet majd sor. A járulék mértéke változó lehet. A törvény mind a munkáltató, mind a munkavállaló számára 200 €/évben határozza meg a hozzájárulásnak azt az összegét, amely leírható az évi jövedelemadóból.

A nyugdíjséma bármikor elhagyható, illetve a biztosított bármikor átléphet egy másik nyugdíjsémába, ahova az addigi befizetéseit átutalják. A személyes számlán összegyűlt összeg nem képezheti végrehajtás tárgyát.

A törvény pontosan meghatározza, hogy a nyugdíjalapba befolyó összegeket az ügyintéző mibe fektetheti be (például állampapírokba, kötvényekbe), milyen nagyságú biztonsági alapot szükséges elkülöníteni, illetve milyen más garanciális és biztonsági intézkedésekre van szükség.

A nyugdíj folyósítását a törvény három feltétel együttes meglététől teszi függővé:

1. a 2000. évi 19. számú törvényben meghatározott nyugdíjkorhatár elérésétől;
2. legkevesebb 60 hónapnyi hozzájárulási időtől;
3. attól, hogy a személyes számlán levő összeg elegendő legyen a Felügyelő Bizottság által meghatározott minimális nyugdíj kifizetéséhez.

Amennyiben a korhatárra vonatkozó feltétel teljesül, azonban a másik kettő nem, a biztosított választhat egy egyszeri kifizetés, illetve egy legtöbb öt évre elosztott havonkénti kifizetés között.

A törvényhozásnak 2007 júliusáig ki kell dolgoznia a szakmai-munkahelyi nyugdíjak folyósítására vonatkozó részletes szabályozást.

Ugyanakkor a törvény egy Felügyelő Bizottság létrehozásának és működésének szabályozását is egy későbbi jogszabály tárgyául rendelte, azzal a kikötéssel, hogy ennek a jogszabálynak a kidolgozására 2005. június 1-jéig sor kellett kerülnön. Annak érdekében, hogy a határidőt be lehessen tartani, a Magánnyugdíjrendszert Felügyelő Bizottság létrehozására, szervezésére és működésére vonatkozó jogszabályt sürgősségi kormányrendelet formájában fogadták el.¹² E Bizottság létrehozási munkálatai 2005 októberében, az ideiglenes igazgató miniszterelnöki rendeletben való kinevezésével megkezdődtek.¹³

¹² A megjelölt határidő szerepel a Világbankkal 2005 áprilisában kötött (Aide Memoire) megállapodásban is. A Bizottság működését az első években a Világbank 4616RO számú kölcsöne fogja támogatni. A 2005. évi 50. számú sürgősségi kormányrendelet a Hivatalos Közlöny 2005. évi 509. számában jelent meg, és néhány módosítással a 2005. évi 313. törvényben hagyta jóvá a parlament.

¹³ A hivatalos kinevezésre a 2005. évi 474. számú rendeletben került sor, amely a Hivatalos Közlöny 2005. évi 940. számában jelent meg.

SZEMLE

Háromszéki kúriák és kastélyok

Csáki Árpád–Fehér János–Haszmann Pál–Hlavathy Izabella–Kónya Ádám–Kovács Kázmér–Nagy Balázs–Nagy Lajos–Várallyai Réka: Kúriák földje. Háromszék. Szerk. Nagy Balázs. Fotó: Hlavathy Károly, Kolumbán Hanna, Nagy Balázs. Sepsiszentgyörgy 2005. 174 lap

A szerkesztő, Nagy Balázs előszava szerint a Székelyföldön belül Háromszéken épült a legtöbb kismemesi kúria: némely településen (pl. Bikfalva vagy Csernáton) az udvarházak száma meghaladja a tízet. Ez már önmagában elégséges indok lett volna egy ilyen kötet összeállításához, de a szerkesztők célul tűzték ki maguk elé – a megismerésen túl – azt, hogy az épített örökségre tereljék a szakmai és tágabb közönség figyelmét, és ezáltal is előmozdítsák a sok esetben pusztulóban levő épületek megóvását.

A védetség kinyilvánítása persze önmagában nem elégséges az épület megóvásához. Olykor a hozzá nem értés, máskor a pénzhiány teszi elvi kérdéssé a műemlékvédelmet. Intő jel az, hogy – a szerkesztő bevezetője szerint – a számba vett épületek közel egyharmada rossz állapotban van, vagy javításra vár. A tulajdonosok anyagi helyzete sokszor még az állagmegóvást sem teszi lehetővé. A kötet számos kúria esetében rögzíti azt a – csak első látásra meglepő – tény, hogy jó néhány nehezen visszaszerzett épület eladó, és új tulajdonosra vár. Rögzíti a Románián kívüli befektetők megjelenését is: ők a „kastélyrullett” eddig ismeretlen, új játékosai, akik remélhetőleg jó irányba mozdítják a műemlékvédelem ügyét, akárcsak a kilencvenes évek eleje óta elkezdődött folyamat – az államosított épületek visszaszolgáltatása jogos tulajdonosaiknak. Mindazonáltal az épületek gazdái olykor nem műemlékként kezelik a megvásárolt ingatlant, és szakszerűtlen beavatkozással értékes építészeti emlékeket semmisítenek meg. Más esetekben azonban az egykori tulajdonosok örökösei megtalálták a módot a visszaszerzett épületek szakszerű felújítására.

A szerzők munkájának hozadéka a háromszéki kúriák és kastélyok minden eddigénél teljesebb összeírása. A kötetben közzétett jegyzék 58 település 164 épületét tartalmazza, melyek közül 57 országos műemlék, 23 pedig megyei védelem alatt áll. A kötet – terjedelmi okokból – ezek közül 66 kúriát és kilenc kastélyt mutat be reprezentatív módon a kötetben.

A munkálatok elindulásakor a cél fényképalbum elkészítése volt, és ez a terv bővült ki. Így kapott helyet a kiadványban Kónya Ádámnak, a Székely Nemzeti Múzeum nyugalmazott igazgatójának gazdagon jegyzetelt alapos tanulmánya a háromszéki kúriákról (*Háromszéki kúriásorsók a múlt időkben. 7–33.*). Az írás a szerző évtizedes kutatásainak is összegzése; a műemléki „mikrokozmosz” kialakulását a társadalomtörténettel összefüggésben elemzi, de kitér a kutatástörténetre (Orbán Balázs, Huszka József, Kós Károly, Balogh Jolán, B. Nagy Margit írásaira), a kúriák típusaira, és településenként számba veszi az elmúlt évtizedek pusztításait. A

tanulmány szerint a pusztítás nem is annyira a mennyiségi, mint inkább a minőségi oldalról nézve fájdalmas veszteség, ugyanis igen korai épületek és egyedi építészeti megoldások semmisültek meg. Jellemző módon az 1955-ös műemléktörvény melléklete csak négy kúriát, illetve kastélyt minősített műemléknek (Apor-kastély Altorja; Kálnoky-kastély, Miklósvár Béli–Mikes-kastély Uzon, Tamásfalvi-kúria Székelytamásfalva). Emellett az állami szervek a régi, polgári világ emlékanyagát fölöslegesnek, sőt zavarónak tekintették, és sok esetben kezdeményezői voltak a bontásnak. Néhány épület csak azért kerülhette el ezt a sorsot, mert államosítás után nem maradt üresen, hanem szociális-egészségügyi intézmény otthonává vált (a hídvégi Nemes-, zabolai Mikes-, oltszemi Mikó-kastély). A tanulmány dokumentumértékét erősíti az is, hogy számos, akkoriban lebontott kúria fényképét, illetve rajzát közli. A kúriák tipológiai elemzése mellett a tanulmány bemutatja a Székely Nemzeti Múzeum kőtárába bekerült háromszéki faragott köveket (építési emléktáblákat, címereket, tornácpilléreket), elemzi a helyi építészeti megoldásokat, a művészeti stílusok háromszéki lecsapódását (reneszánsz, barokk, empire, neoklasszicizmus), kitér a kisszámú megmaradt korabeli festett mennyezet, festett bútor, úrihímzés bemutatására is.

Kötetlenebb írás Haszmann Pál *A csernátoni kúriák világa* című összeállításáról, amely személyes emlékekre épül, és a címben jelzett település udvarházainak múltjához kapcsolódó történeteket gyűjti csokorba. Alsócsernáton nagyszámú kúriájával emelkedik ki a többi háromszéki település közül. Több Damokos-kúria kerül bemutatásra, közülük a Damokos–Cseh-kúriáé részletezőbb, ennek kapcsán a benne élt nemzedékek mindennapjait anekdotákkal fűszerezve meséli el a szerző. A gazdálkodás napi teendőinek vagy a cselédtársadalomnak a bemutatása a „kúriák földjét” benépesítő székelység részben letűnt életformáját eleveníti fel. Az írás – a Damokos Dénes-kúriában őrzött családi könyvtár, levéltár és műkincsek államosítás utáni felprédálásának lejegyzésével – a háromszéki kúriák pusztításának állít komor emléket.

Az épületek felmérése és lefényképezése voltaképpen a Hlavathy házaspár korábbi munkájára épül. Hlavathy Izabella, a Kovászna megyei Művelődési Felügyelőség műemlékvédelmi szakértője 2003-ban jelentette meg – kis példányszámban – a Kovászna megye épített örökségét tartalmazó katalógust (*Számadás. Szerk. Hlavathy Izabella. Sepsiszentgyörgy 2003*). Ő és a kötet többi szerzője esetenként alapozhatott korábbi kutatásokra, felmérésekre, máskor azonban csak leírás, helyzétfelmérést adhattak.

Valószínűleg a szerkesztés gyors munkatempójával magyarázható, hogy a kötetben néhány zavaró helyesírási hiba, szerkesztéssel szembeeső következetlenség maradt. Így például egy alkalommal a szöveghez a lap alján kezdődik és annak felső felén, ugyanazon hasáb fölött folytatódik, máskor a fogalmazás zavaros, helyenként pedig nyilvánvaló géphibák tartkítják a szöveget. A tanulság ebben az esetben is az, hogy a számítógépes szövegszerkesztés nem teszi fölöslegessé a szerkesztői munkát.

A kötet az egyes épületeket röviden, általában egy-két oldalnyi terjedelemben írja le. Ezek a rövid összefoglalók tartalmazzák a műemlék történetét, leírását, mai állapotának bemutatását és jelenlegi hasznosítását is. Bár az egyes épületek bemutatása olykor hivatkozik egy-egy korábban megjelent tanulmányra, annak bibliográfiai adatait sajnos nem találja meg az olvasó.

Betűk és nyomdai díszek

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600.
Bp. 2004. 640 lap

A magyar nyomdászattörténet-írás igen jelentős kötete jelent meg a Balassi Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadásában. A tipográfiai kivitel tekintetében is nagyszerű mű egy monumentálisnak ígérkező sorozat, a *Hungaria Typographica* első kötete. A tervezett sorozat – világszerte – az ország összes régi nyomdájában használt valamennyi könyvdísz és betűt tenné közzé kronologikus sorrendben. A most megjelent első kötet a Régi Magyarországi Nyomtatványok sorozatának 1971-ben megjelent első kötetéhez hasonlóan az első magyarországi ősnymda működésétől, 1473-tól 1600-ig dolgozza fel a rendelkezésre álló forrásanyagot, a teljesség igényével.

Soltész Zoltánné az 1961-ben megjelent azonos témájú, úttörő munkája óta a nyomdászattörténeti szakirodalom egy sor tisztázatlan kérdést pontosított, új adatokat szolgáltatott, és nem utolsósorban számtalan új nyomtatvány bukkant fel magyarországi és külföldi könyvtárak mélyéről.

Az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztőségének évtizedes adatfeldolgozó munkája a 15–17. századi magyarországi nyomdatermékek példányainak teljességre törekvő felkutatása tekintetében mára hozott olyan eredményeket, hogy kivitelezhetővé vált a most megjelent katalógus összeállítása. Az 1600 utáni időszakban a megsokasodott számú nyomda és értelem szerűen az ezekben használt nyomdadíszek és betűk mennyiségének többszöröződése okán a sorozat további kötetei sejtethetően egyre szűkebb időintervallumokat fognak tárgyalni.

A *Hungaria Typographica* első kötete – V. Ecsedy Judit munkája – a könyvnyomtatás és a könyvdíszítés 15–16. századi történetének taglalásával vezeti át az olvasót a tulajdonképpeni katalógus használatába. Fejezetekre bontva, részletesen vázolja a betűkészítés és a könyvdíszítés történetének főbb állomásait és techniká-

A nagy formátumú, albumszerű munkát kiváló nyomdatechnikai körülmények között adták ki. Színes kötéstábla, műnyomó papír és több száz színes kép dicséri a könyvben egyébként meg sem említett nyomda munkáját.

A kötet egyaránt értékes olvasmány szűkebb pátriáját megismerni kívánó érdeklődőknek és szakembereknek, ugyanakkor felhívást is a jelen s jövő nemzedékeinek, hogy a műemlékeket óvni kell, állagmegőrzést pedig csak szakember végezhet. Emiatt csak remélhető, hogy a háromszéki kezdeményezés követőkre talál. Erdély pusztuló épített öröksége megérdemli, hogy legalább kép és szöveg által rögzítve hagyjuk örökül azt, amit megmenteni már nem lehetett.

W. Kovács András

ját. Az egyedi grafika, majd elsősorban a fa- és később a rézmetszés európai elterjedésével a sokszorosított grafika – gyakran igen neves művészek, mint Dürer vagy id. Lucas Cranach alkotásai – előképeket jelentettek a könyvnyomtatásba is lassan beágyazódott díszítőművészet számára. A könyvek külsejének változatosabbá, szebbé tételére a fejlettebb európai nyomdákéhoz hasonló technikai háttér és felszerelés már a 16. században rendelkezésre állt a hazai műhelyeknek is. E felszerelés (betűk, dúcok) eredetét, útját, felhasználását tekintve a következő fejezet. A néhány ismert vagy feltételezett hazai fametsző (pl. a tipográfusként és humanista tudósként sokkal ismertebb brassói Johannes Honterus, a Kolozsvárott is működő Jacobus Lucius vagy a több városban is nyomdát működtető Hoffhalter Rudolf) és betűöntő tevékenysége ellenére a betűkészletek és az illusztrációk, díszek előállítására használt dúcok többsége külföldi eredetű volt. Az öntött betűket a tárgyalta korszakban elsősorban Bécsből és Lengyelországból vásárolták nyomdászaink. Magyarországon elsősorban az antikva típus vált általánossá, ám a hazai sajátosságoknak megfelelően, a többnyelvű nyomtatás okán a fraktúr (német) és némely, elsősorban havasalföldi és moldvai kivitelre dolgozó erdélyi nyomdában a cirill is használatban volt. Görög betűkészlettel majdnem minden hazai 16. századi műhely fel volt szerelve, használata a brassói Honterus nyomdában volt a legnagyobb mértékű.

A következő fejezet a régi magyarországi nyomdák rekonstrukciójának módszereit taglalja, a nyomtatványokban előforduló illusztrációk, díszek, iniciálék, ábrák, térképek, kották, nyomdai cífrák (körzetek) és nem utolsósorban betűk kataszterbe gyűjtését. A pontos rendszerezés és a betűk összehasonlításának, mérésének eredményeként elkészült nyilvántartás lehetővé tette az 1473–1600 között Magyarországon nyomtatott könyvekben előforduló díszek és betűk teljes leltárának elkészíté-

sét. A nyomda- és művészettörténeti vonatkozásokon túl e rekonstrukció elsődleges gyakorlati hozadéka a címlap nélküli és a csonka példányok megbízható azonosításához használható adatbázis létrehozása. A nyomdai díszek, iniciálék, cifrák, betűk együttese ugyanis olyannyira jellemző egy-egy nyomdára, hogy ezek alapján egy-egy impresszum nélküli vagy akár hamis impresszumú könyvet, illetve tenyérnyi nyomtatványtöredéket is helyhez, nyomdához és időhöz lehet kötni.

A kötet második részében a szerző sorra vázolja az 1473–1600 között működött 21 önálló tipográfia rövid történetét, elsősorban pedig betűinek, díszjeleinek eredetét, útját, használatát.

A *Hungaria Typographica* eme első kötetének legnagyobb részét – mintegy félezer lap terjedelemben – a katalógus és az ahhoz kapcsolódó, a nyomdai készletek bemutatását műhelyenként taglaló képtáblák teszik ki. Az igen szemléletesen, áttekinthetően felépített rész az illusztrációkat, címlapkereteket-keretdíszeket, nyomdászjegyeket-címereket-emblémákat meg a fejléceket-záródíszeket, ábrákat-térképeket, iniciálékat, hangjegyeket, nyomdai cifrákat és betűket mutatja be.

A 16. századi magyarországi tipográfiákban használt sokszorosított grafikai emlék (915 dísz, 18 térkép – ezek mindegyike a brassói Honterus-féle tipográfia használatában volt! –, 595 iniciálé, 4-féle kotta, 61-féle nyomdai cifra és 221-féle betűtípus) közül példaként ragadnánk ki a kolozsvári Hoffgreff–Heltai-féle nyomda készletét, mely tipográfia 1550-ben kezdte el működését. A nyomda 16. századi működése három nagyobb korszakra tagolható, és ez jól követhető a betűkészletek és a nyomdászszek változásán is. Fél évszázad alatt e tipográfia 126 illusztrációt, 6 keretdíszet, 11 nyomdászjegyet és címet, 26-féle fejléceket és záródíszet, 16 ábrát, 5-féle iniciálé-sorozatot, fametszetű és öntött kottasorozat, 7 nyomdai cifrát és 22-féle betűtípust használt a könyvek nyomtatásához.

Úgy véljük, e most megjelent alapvető kézikönyv nélkülözhetetlen kelléke minden régi könyvvállománnyal rendelkező könyvtárnak, és a szűkebb szakma képviselőin túlmenően a művelődés- és művészettörténettel foglalkozók érdeklődését is joggal keltheti fel.

Emödi András

Erdélyi unitárius egyháztörténet

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: Az Erdélyi Unitárius Egyház története. I. Fordította Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.) Kvár 2005. 971 lap

Kovács Sándor teológiai tanár, az Unitárius Egyház Nagykönyvtárának vezetője és Molnár B. Lehel, az egyház gyűjtőlevéltárának öre 2001-ben forráskiadványsorozatot indított, hogy ebben közkinccsé tegye a két gyűjtemény csak kevesek számára elérhető, de közérdeklődésre számot tartó kéziratok anyagát. Az eddigi három szerényebb kötet után most egy közel ezeroldalas kiadványt bocsátottak útjára: az unitárius egyház több mint kétszáz éve írt kéziratok történetének első részét. Ez a mű több másolatban is terjedt, a legtöbb unitárius egyház- és iskolatörténeti értekezés hivatkozik rá. Legendás tisztelet övezte példányait. De a 20. században már egyre kevesebben tudták használni éppen latin szövege miatt.

Keletkezését az *Ajánlás* így adja elő: „Először írni kezdte boldog emlékü tiszteendő Kénosi Tözsér János, a bágyoni unitárius eklézsia papja, aranyoskői unitárius jegyző, 1767-ben. Minthogy azonban ő 1772-ben, midőn még az első könyv végén járt, elhunyt, utána folytatta Uzoni Fosztó István, ugyanazon eklézsiaiban és hivatalban utóda. Az első könyvben sokat javított, kivált a Bevezetésben és a külső országbeli vallás helyreállításáról szóló fejezetben, s más helyeken is sokat bővített, a következő könyveket pedig folytatta 1774-től. Meghalván ő is 1778-ban, tovább folytatta Kozma Mihály szentgericei pap és maroskői esperes. Ennek 1798-ban történt halála után az ő második fia, Kozma János írta tovább a VI. kötet végéig. Miután pedig 1840-ben ez is

meghalt, azután a csonkán maradt művet senki nem folytatta, s így az most békén várja ötödik folytatóját.” Folyatója nem akadt, csak másolója és a 20. század közepén fordítója. Márkos Albert, a kolozsvári Unitárius Kollégium latintanára az 1940-es években közel egy évtizednyi munkával tolmácsolta a roppant terjedelmű munkát.

1990 előtt gondolni sem lehetett e mű sajtó alá bocsátására. Hosszas előkészületek után a Szegedi Tudományegyetem Balázs Mihály vezette kutatócsoportja szinte párhuzamosan jelentette meg a mű első két latin nyelvű kötetét és az első kötet magyar fordítását. A holland támogatással kiadott latin szöveget Káldos János rendezte sajtó alá, s a budapesti Balassi Kiadó gondozta: *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*. Liber I–II. Edited by János Káldos. Budapest–Utrecht 2002. E két kötet 1206 oldalnyi szövegéhez még készül egy mutató. A kevésbé összeszerkesztett harmadik kötet latin szövege egyelőre nem került sajtó alá. A magyar fordítás megjelentetését budapesti minisztériumi támogatással az Erdélyi Unitárius Egyház vállalta magára, a nyomdai munkálatokat a Gloria Nyomda kivitelezte. A sajtó alá rendezésben Balázs Mihályt Kovács Sándor és Molnár B. Lehel mellett a szegedi Hoffmann Gizella segítette.

Balázs Mihály 22 oldalas bevezető tanulmánya jóformán mindenről tájékoztat, amit e sokszerzőjű egyháztörténetről tudni kell. Ír a 16–17. századi magyarországi

egyháztörténetírásról, az unitáriusok korabeli helyzetéről, röviden ismerteti Kénosi Tózsér és Uzoni Fosztó életrajzát, történetírói módszerét, jellemzi forrásait és magatartásukat, nemesbámulatukat és mítoszteremtő tendenciájukat, még arra is választ keres, hogy a magyar nyelvűség kibontakozása idején miért latinul fogalmaztak. S ugyancsak e tanulmány végén kapunk tájékoztatást a kötet szövegközlési elveiről, használatáról.

Maga a latinból fordított mű egy Uzoni Fosztó István írta Ajánlásból és egy szintén tőle származó, hat szakaszra osztott Bevezetésből áll. Továbbá tartalmazza az Első könyvet, vagyis az unitáriusok 16. századi történetét. Ez tizennégy fejezetre oszlik, az utolsó fejezet szintén Uzoni Fosztó munkája, de jegyzetei – a lap aljára iktatva – majd minden fejezetnél olvashatók.

Az Erdélyben lakó népek vallása Krisztus születésétől egészen a mi időkig alcímet viselő bevezetés tartalmazza a legtöbb vitatható megállapítást. Lényegében Erdély vallástörténetét szeretné összefoglalni a reformáció koráig. A Bibliából, ókori és újkori szerzőktől idézve azt bizonyítja, hogy az Erdély, vagyis Dácia területén élők mind egyistenhívők, többnyire keresztények voltak, sőt a honfoglaló hunokat és magyarokat is ide sorolja. Csak a katolikus egyház kényszergetésére fogadták el annak hittételeit. Valamivel tanulságosabb e fejezet utolsó szakasza, mely Erdély különféle nemzetének és vallásainak történetét adja elő. A románok eredzetésekor elfogadhatónak tartja a római telepeseiktől való származást, vallásukkal kapcsolatban főleg a 17. század végi unió történetére tér ki. Aztán az örmények, bolgárok, zsidók, oroszok, görögök, lengyelek, cigányok, svábok, poroszok betelepedéséről, vallásáról ír. Végül megállapítja, hogy 1563 óta négy bevett felekezet van Erdélyben. Külön felsorolja az arianusokat, a zsidózókat, szombatosokat s más „újítokat”, akiknek a hittételei nem azonosak az unitáriusokéval.

A tulajdonképpeni unitárius vallástörténeti rész a lutheri reformáció ismertetésével indul, majd e tanok erdélyi térhódítását mutatja be, továbbá részletezi az 1557-től kibontakozó, úrvacsoráról szóló vitákat, melyek nyomán megfogalmazódtak az unitárius hitelvek. Az unitárius vallás kialakulását igen árnyaltan mutatja be: „Azt is körülbelül meg lehet állapítani, hogy bár Dávid Ferenc az unitárius tudományt a kezdet kezdetén nem Giorgio Biandratától vette, mégis azzal, hogy vele e tárgyban a mindennapi társalgás közben értekezett, a behatóbb s teljesebb értesülést és megvilágosodást nyilván tőle nyerte. Ennek így kellett lennie, amit az évek és könyvek kiadási idejének egybevetése minden kétséget kizárólag elárul.” A vallás elterjedéséhez három 1566 és 1569 közötti hitvita is hozzájárult, ezeken az unitáriusok győzedelmeskedtek, s magát János Zsigmond fejedelmet sikerült hívükül megnyerni. Az addigi „kolozsvári vallás” helyett 1568-tól kezdik használni az unitárius elnevezést. Erdély rendjei már 1557-től ismételtelen kinyilatkoztatták a hitbéli szabadságot, 1568-ban ezt az unitáriusokra nézve is megerősítették. Évszázadokra törvénybe iktatták a négy bevett vallást és a három nemzet unióját Erdélyben.

Ezt az általánosabb történeti részt a 8. fejezettel az egyház szervezetének és intézményeinek bemutatása követi. Először az „egyház tagjaival” ismerkedhetünk meg: az első négy püspökkel (Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Enyedi György, Várfalvi Kósa János) és a rangban második pozíciót betöltő kolozsvári első papokkal (Heltai Gáspár, Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Erasmus Johannis). Különösen Dávid Ferenc részletes életrajza, műveinek jegyzéke, valamint a Heltai Gáspárról írottak forrásértékű adatokat tartalmaznak.

A 9. és a 10. fejezet az erdélyi unitárius iskolák történetét ismerteti. A Bevezetőben leszögezi a szerző: „az iskola az egyház legdrágább kincse. Isten rendeltetése szerint kiegészítő része az egyháznak, s a kettőt egymástól elválasztani nem lehet. Mert ha az iskola elvész, ha a nemes tudományokat elhanyagolják, akkor az evangélium világa is hamar kialszik.” A rövid életű gyulafehérvári, nagyenyedi, marosvásárhelyi, dési, kolozsvár-szentpéteri alsóbb tanintézetek után a tordai iskola történetét, rektorainak névsorát megkapjuk a 19. század elejéig. Ez kétségtelenül a kolozsvári mellett a legjelentősebb unitárius iskolának számított, s a jelen munka szerzői vagy ott tanultak, vagy éppen igazgatták azt (Kénosi Tózsér János 1734–1755, ifj. Kozma Mihály 1781–1784 között) s szívügyüknek tekintették történetének rögzítését. Így ez a rész, de a torockói alsóbb iskoláról szóló, 1822-ig eredetettett alfejezet is (itt Uzoni Fosztó István volt rektor 1756-tól 1760-ig) kissé kilóg a múból. A kolozsvári „unitárius városi iskola” 70 oldalas külön fejezetet kap. Ebbe még Kolozsvár nevének magyarazata és a város rövid története is belefér. A tulajdonképpeni iskolatörténetet a Molnár Gergelytől a kilencedik igazgatóig, Göcs Pálig bemutatott rektoréletrajzokból kapjuk. Különösen tanulságos Johannes Sommer és Jacobus Paleologus működésének a méltatása. Vagy kilenc lektort (segédtanár) is sikerül a szerzőnek név szerint azonosítani. Közülük a német eredetű, jezsuitából unitárius-sá lett író-teológus Christian Francken emelkedik ki. A diáktársadalom színes képét is megismerhetjük, kezdve az osztálytanítóktól a szenioron és a két exactoron át a collaboratorokig és a tógás diákok rendjéig. Uzoni Fosztó kiegészítése rámutat, hogy 1718-ig, a piaci iskola elvételéig a diákság száz és magyar nemzetre oszlott. Az egykori szeniorok közül Válaszúti György, az utóbb Pécsre vetődött hitvitaszerző kap részletesebb méltatást. Az ő kapcsán szól a szerző a Tolna megyei unitárius esperességről.

Az iskolatörténet függeléke egy olyan „szakasz”, amelynek nem sok kötődése van a kolozsvári kollégiumhoz: *Néhány írásairól és tudományáról híres férfit.* Többnyire külföldieket sorol ide, akik valamilyen tettükkel, művükkel hozzájárultak a felekezet 16. századi történetének alakításához. A legjelesebb közülük Giorgio Biandrata (Blandrata), János Zsigmond, majd Báthory István és Kristóf fejedelmek orvosa s egyben nagy tudású teológus, számos vitáit szerzője. Szintén olasz orvos volt a közvitan szereplő Niccolò Paruta, valamint a vitaszerző Marcello Squarcialupi. Az itáliai műveltségű és az orvostudomány iránt érdeklődő, horvát származású

Dudith András nem is járt Kolozsváron, de Dávid Ferenc és Biandrata írásainak hatására otthagya a katolikus püspöki széket, s unitáriussá lett.

Az egyház másik kincse a nyomda volt a 16. században. „A nyomda nagy és páratlan Isten áldása az emberek számára, merthogy egyebet ne említsünk, az ott kinyomtatott könyvek útján terjedt el a tiszta evangélium sok országban, és ez a mesterség igen nagy segítségére volt a hitújításnak” – kezdi az unitárius officinákat bemutató fejezetet Kénosi Tözsér. Három nyomda történetét ismerhetjük meg. A Gyulafehérváron Raphael Hoffhalter, majd Gregor Wagner vezetésével 1567–1569 között kinyomtatott tizennyolc művet veszi számba a szerző. A kolozsvári Heltai Gáspár és utódai irányította, az 1550-es évektől működő, összmagyar viszonylatban is igen jelentős műhely több mint 50 kiadványát sorolja fel. Végül a harmadik, ténylegesen is egyházi tulajdonban levő, 1696 és 1716 között működő nyomdának 9 művét említi. Gyakran kiadós idézeteket is közöl a nyomtatványokból. Az utolsó fejezetek közül az egyik egy fiktív gyulafehérvári hitvitát ténylegesen megtörténtként mutat be. Érdekesebb a 13. fejezet, mert ez a híres unitárius főúri családokat próbálja előszámolni, kezdve mindjárt a Szapolyai családdal, melynek utolsó tagja, János Zsigmond az egyetlen unitárius király és első erdélyi fejedeleme volt. Az ő életéről igen sok, máig forrásértékű adatot gyűjt össze a szerző. Sok főúri családot sorol még az unitáriusok közé, de Kelemen Lajos lapalji jegyzetei nem egnél cáfolják az alapszöveg állítását. Úgy tűnik, hogy

a 18. században az egyház rangját történelmi hangzású nevekkal lehetett alátámasztani. A 14., záró fejezet a zsoldáréneklés történetét és az unitárius énekkrend kialakulását, valamint a felekezet énekeskönyveinek szerkezetét mutatja be.

A terjedelmes szöveg sajtó alá rendezése igen időigényes munka lehetett. Az ebben részt vevők nem vállalkozhattak a tárgyi kommentálásra, mai szempontú helyesbítésre. Csak a lap alján közlik Kelemen Lajos, Lőrinczi Mihály és a fordító Márkos Albert néhány kritikai megjegyzését. Ezek is sejtetik, hogy a 18. századi szerzők sok mindenben tévedhettek, azóta a kutatás számos állítást felülvizsgált, pontosított. Így ezt a munkát csak igen óvatosan lehet forrásként használni. A kötet gondozói ugyanakkor számos mutatóval segítik a rengeteg szövegben tájékozódni akarókat. Közlik a műben felhasznált több mint 200 mű betűrendes jegyzékét, továbbá a tárgyalta művek cím szerinti és szerzők szerinti mutatóját. Ezeken kívül találunk személynévmutatót és helységnévmutatót is a kötet végén, sőt az említett unitárius zsinatoknak is elkészült a helységek szerinti kronologikus jegyzéke. A 20 kép mellékelése szinte fölösleges, a szélesebb olvasóközönségnek nyújt betekintést a régi nyomtatványok és kéziratok világába. Hasznos viszont a román, angol és német nyelvű tartalmi összefoglalás, hiszen ma az utóbbi két világnyelv tölti be azt a szerepet, amit a 18. századi szerzők a latinok szántak.

Gaal György

A dualista rendszer

Kozári Mónika: A dualista rendszer (1867–1918). Bp. 2005. 319 lap

Új sorozat első kötetét tarthatja kezében az olvasó. A Pannonica Kiadó szándéka a Modern magyar politikai rendszerek című sorozat elindításával az volt, hogy a 19–20. századi magyar történelem egyes nagy korszakainak állam-, illetve intézményrendszerét több szempontú – történeti, szociológiai, politológiai – megközelítésben mutassa be.

Kozári Mónika egy évtizeden keresztül oktatott egy hasonló tárgyat az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, és ez irányú tapasztalatait hasznosította ebben a kötetben, amelyet a kiadó és a szerző egyszerre szánnak kézikönyvnek, illetve felsőoktatási tankönyvnek. Ebből adódik egyszerű, közérthető stílusa, és egyben ez a magyarázata a kevés jegyzetnek is.

Közigazgatás-történeti, jogtörténeti, politológiai stb. jellegű munkák eddig is születtek a dualizmus koráról, azonban a politikai rendszer egészében még senki sem mutatta be ilyen rendszerezetten, részletesen és ugyanakkor didaktikusan egy könyv keretében. Némileg hasonló jellegű vállalkozás volt például a Somogyi Éváé (Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács, 1867–1906*. Bp. 1996), ő azonban a Habsburg-monarchia közös kormányára koncentrált. Kozári Mónika is a dualista állam-

szervezet felvázolásával kezdi munkáját. Röviden bemutatja az uralkodó kiterjedt szerepkörét, a korszak két uralkodóját, Ferenc Józsefet és IV. Károlyt, a közös ügyeket, a kiegyezést és fogadtatását, ezzel összefüggésben a horvát kiegyezést és az uniót Erdéllyel, az állampolgárságot, az úti okmányokat, és ugyanennek a fejezetnek keretén belül vázolja a nemzetiségi kérdést.

Az országgyűlés felépítésében és működésében jelentős változás következett be a 19. század közepén, amely főként az alsóházat érintette. Itt ugyanis a vármegyék, illetve szabad királyi városok követküldési jogát és a követek utasításának rendszerét 1848-ban felváltotta a népképviselői alapon szervezett országgyűlés. Úgyszintén 1848-ban fogadták el azt a választójogi törvényt, amely aztán kisebb módosításokkal a rendszer végéig fennmaradt. Ha azonban a század közepén még teljesen megfelelt az „európai normáknak”, a 20. század elejére ezt már korántsem mondhatjuk el. A választójog ekkor már túl szűknek bizonyult, ráadásul a nyílt szavazás rendszere miatt a lebonyolítás módja is antidemokratikus volt, és tág teret nyújtott a visszaélések számára. A parlamentarizmus egy másik alapvető hiányossága a parlamenti váltógazdaság hiánya. Ennek fő oka az 1867 után létrejött közjogi struktúra volt. A pártok alapvetően

közjogi alapon szerveződtek, a kiegészítéshez való viszony volt a döntő választóvonal. Emiatt azonban a függetlenségi ellenzék, amelyik éppen a dualista berendezkedés alapjait kérdőjelezte meg, nem lehetett szalonképes politikai erő.

A magyar minisztertanács taglásánál a szerző kitér a kormány és az országgyűlés viszonyára, a minisztertanács és az egyes minisztériumok működésére, sőt elhelyezésére is. A fejezet keretén belül részletesen bemutatja az új kormány alakításának procedúráját. Saját kutatása alapján cáfolja például Bölöny József állítását, miszerint a minisztertanácsi felszólalások esetében lett volna egy kialakult sorrend. A minisztertanács ülésrendjét, de ügyrendjét sem szabályozta törvény, ezért is hasznos a minisztertanácsi jegyzőkönyvek ismerete, bár – ahogy Kozári Mónika is hangsúlyozza – ezek meglehetősen vázlatosak voltak a korszakban.

Tág teret szentel a szerző a közigazgatásnak is: vizsgálja a törvényi kereteket, a vármegyék és városok szerepkörét és ennek változásait, az 1876–81 közti közigazgatási reformokat, melyeknek keretében sor került egy átfogó területrendezésre is, a közigazgatás államosításának kísérleteit a századfordulón, egészen az első világháború által felvetett kérdésekig. A közigazgatásról szóló fejezetben különösen hangsúlyosan szerepel Tisza Kálmán korszaka. Tiszát már korábbról foglalkoztatta – nagyon sok kortársához hasonlóan – az a kérdés, hogy az „alkotmány védőbástyáinak” tekintett vármegyéket hogyan lehet összehangolni a parlamentnek felelős kormánnyal. Tisza egy köztes álláspontot képviselt: a régi megyerendszert nem akarta teljesen felszámolni, azaz nem akarta teljes egészében államosítani a közigazgatást, de a megyék működését szakszerűbbé, a kormány számára átláthatóvá és befolyásolhatóvá kívánta tenni.

Kozári Mónika életrajza Tisza Kálmánról úgyszintén nemrég jelent meg (Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Bp. 2003) és nemcsak a közigazgatás, hanem például a minisztertanács működésének változásánál is bőven kitér Tisza Kálmán tevékenységére, szerepére, felhasználva levéltári kutatásait is. A kötetben

némileg érezhető a szerző ez irányú preferenciája, de Tisza Kálmán szerepének, illetve korszakának hangsúlyosabb szerepeltetését legalább ennyire indokolja a korszak fontossága és megannyi újítása a közigazgatás terén.

Egy-két oldal erejéig Kozári Mónika sort kerít a szakigazgatási szervezet, úgymint a csendőrség, rendőrség, közegészségügy, gyámügyi igazgatás, kultuszigazgatás, kereskedelmi és ipari, földművelésügyi, közlekedési, valamint az igazságügyi igazgatás bemutatására is. Az utolsó fejezetben pedig a bírósági szervezet felépítését tárgyalja.

Az összegzésben a szerző Pölöskei Ferenc nyomán levonja a következtetést, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia ingatag alapokra épült, és törekeny épületek bizonyult.

Nem könnyű feladat egy kézikönyvet bemutatni, hiszen nem sok értelme van felsorolni a röviden összefoglalt témák sokaságát. A szerző maga is hangsúlyozza, hogy nem volt – a könyv jellegéből adódóan nem lehetett – célja önálló kutatások alapján bemutatni a szerteágazó intézményi kereteket. Általában egy-egy alfejezetnél egy-két szerző alapvető munkájára támaszkodik, de – mint már jeleztem – beleszövi saját kutatásait is. Talán szerencsésebb lett volna azonban saját véleményét hangsúlyosabban megjeleníteni.

Nagyon hasznosnak találok, hogy Kozári Mónika a korabeli kifejezéseket is megadja és egyben megmagyarázza. Hiszen manapság már jószerevével csak a korszakot kutatók tudják, hogy – csak egy példát említek – a 19. században a kormányt is minisztériumnak nevezték. A kötetet két térkép, a dualizmus államszerkezetének vázlata, valamint névmutató egészíti ki.

Bár közhelyesen hangzik, de ténylegesen hiánypótló munkáról van szó. Egy jól használható kézikönyv született, amelyet egyaránt haszonnal forgathat diák, szakember vagy az érdeklődő olvasó. Időközben pedig megjelent a sorozat egy további kötete is, amelyben Püski Levente mutatja be a Horthy-korszak intézményrendszerét.

Pál Judit

Tudományszervezés egy székelyföldi kiadványsorozat tükrében

Demeter István–Miklós Zoltán: *Nyikó menti díszített tetőcserepek. Építészeti sajátosságok a Fehér-Nyikó völgyében. Múzeumi Füzetek 25. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely 2005. 64 lap*

A nagy egyetemi központoktól távolabb elért tudományos eredmények is leggyakrabban valamilyen intézményi környezetben vagy legalábbis ezek szellemi légkörében fogannak, és végül az egyéni teljesítmények is egy adott intézmény nevével fémjelvezhető munkaközösség tudományos eredményévé válnak. Regionális viszonylatban egy-egy helyi oktatási, kulturális központ, közgyűjtemény (könyvtár, múzeum) kulcsszerepet játszhat mind a régió közművelődése, mind a tudományművelés terén. A vidéki szellemi műhelyek teljesítményét sohasem szabad alábecsülni, hanem értékelésükben a mindenhol érvényes szakmai mércét kell alkalmazni.

A publikált szakmunkák fényében Székelyföldön ilyen kulcsszerepben tűnik fel a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum, valamint a szintén Haáz Rezső nevével viselő alapítvány. A két intézmény könyvkiadói, tudományszervezői tevékenysége az 1989-es rendszerváltás után látványosan bontakozott ki.

Nemrégiben, 2005 decemberében a múzeumi kiadványok sora új kötettel gazdagodott, és ezzel a Múzeumi Füzetek sorozat egyben jubileumi fordulóhoz érkezett. A 25. „füzet”, a Demeter István és Miklós Zoltán szerzőpáros által jegyzett *Nyikó menti díszített tetőcserepek. Építészeti sajátosságok a Fehér-Nyikó völgyében* című munka alkalom tehát egy lélegzetvételnyi számadásra. Mielőtt ezt a friss kiadványt szemlélznénk, tekintsünk végig a székelyudvarhelyi Múzeumi Füzetek során.

Az 1990-ben útjára indított, Zepezcaner Jenő múzeumigazgató által szerkesztett sorozatban főleg helyi, művelődés- és társadalomtörténeti munkák jelentek meg. A rendszerváltás után felfrissült székelyudvarhelyi szellemi életet a kiadó oly módon karolta fel, hogy terjedelemtől függetlenül sorra publikálta az intézmény szélesebb vonzáskörében született alapvető fontosságú szakmunkákat. Az első két évben a szűkös anyagi keretek ellenére már öt kiadvány jelenhetett meg (Lakatos István: *Székelyföld legrégibb leírása*. Latinból fordította és a bevezetőt írta Jaklovcszki Dénes. 1990. 16 lap; Hermann Gusztáv, id.: *Művelődéstörténeti séta Székelyudvarhelyen*. 1990. 24 lap; Albert Dávid: *A székelyudvarhelyi vár*. 1991. 30 lap; Kordé Zoltán: *A székelykérdés története*. 1991. 58. lap; *Erdély a történelemben*. Tanulmányok. 1992. 198. lap). Ezek a kiadványok a nehéz kezdetekre jellemző „terjedelmi tömörséggel” a székelyekkel, Székelyudvarhellyel, a Székelyfölddel és Erdéllyel foglalkoznak a fentebb jelzett, lokális vagy regionális történeti múltat feldolgozó kutatási paradigma mentén. A történeti székely régió kutatottságát a további kiadványokban is tetten érhetjük: füzetek jelentek meg nagyobb történelmi eseményekről (Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós: *Egy forró nyár Udvarhelyszéken. Az udvarhelyszéki szabad székelyek és kismesék 1809. évi engedtelenségi mozgalma*. 1995. 46 lap), napvilágot láttak kötetekbe szerkesztett, válogatott írások erdélyi, ezen belül minde-

nekelőtt udvarhelyszéki tematikában (Haáz Ferenc Rezső: *Udvarhelyi tanulmányok*. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Zepezcaner Jenő. 1994. 114 lap; Krenner Miklós [Spectator]: *Az erdélyi út*. Válogatott írások. Közzéteszi György Béla. 1995. 220 lap), utóbb pedig két kiadvány kifejezetten a Sóvidék történelmét tárta fel (Fekete Árpád–Józsa János–Szőke András–Zepezcaner Jenő: *Szováta 1573–1898*. 1998. 334 lap; Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*. 2005. 206 lap).

A székely tömbben megélt többségi-kisebbségi helyzetek folyamatosan fennálló kérdőjeleit a Haáz Rezső Múzeum és Alapítvány kiadványai is tükrözik. Csak egyetérthetünk P. Buzogány Árpád értékelésével, aki erről a kiadói tevékenységről ezt írja: „alapvető fontosságú munkákat adtak ki román nyelven, felvállalva ezzel olyan feladatokat is, melyeket vagy nagy román kiadók költségén, vagy állami támogatással kellett/illett volna megjelentetni.” (Udvarhelyi Híradó, 2006. január 12.) Az intézmény kisebbségvédő magatartását és ugyanakkor az etnikumközi párbeszédre való hajlandóságát mutatja, hogy támogatta a magyarság történelméről és a magyar társadalomról, a magyar kisebbség helyzetéről, a magyarországi kisebbségek jogairól értekező szakmunkák román nyelvű kiadását is (Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Reprint. 1994. 302 lap; Antal G. László [Entz Géza]: *Situația minorităților etnice maghiare în România* [A magyar kisebbség helyzete Romániában]. 1993. 56 lap; Gergely András: *Istoria Ungariei* [Magyarország története]. 1993. 174 lap; *Legea privind drepturile minorităților naționale și etnice din Ungaria* [Törvény a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól]. 1996. 68 lap; Kocsis Károly–Varga E. Árpád: *Fizionomia etnică și confesională a regiunii carpato-balcanice și a Transilvaniei* [A Kárpátok–Balkán régió és Erdély etnikai és felekezeti fizionómiája]. 1996. 134 lap).

A Múzeum kiadói tevékenységének markáns vonulata az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc székelyföldi eseményeinek követése, eseménynap-társzerű rendszerezése korabeli dokumentumokból ösz-szeszerkesztett okmánytárak alapján (*Az agyagfalvi székely nemzetgyűlés 1848-ban kiadott jegyzőkönyve*. Reprint. 1994. 8 lap; Zepezcaner Jenő: *Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tanulmány és okmánytár az udvarhelyszéki eseményekhez*. 1999. 274 lap; Pál-Antal Sándor: *Marosszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Okmánytár*. 2001. 508 lap; Pál-Antal Sándor–Zepezcaner Jenő: *Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Udvarhelyszéken. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok*. 2005. 600 lap).

További öt kiadvány a vizualitás különböző művészetével vagy annak reprezentációival foglalkozik. Ide

sorolhatók az Orbán Balázs kiadatlan fényképeit tartalmazó kiadvány, a 19–20. századi erdélyi magyar fényképészközpontokról, szobrászatról megjelent kötetek, valamint az erdélyi magyar kultúra megjelenítésére szakosodott intézményeket és közgyűjteményeket is számba vevő munkák (*Orbán Balázs kiadatlan fényképei*. I. kiadás Miklósi Sikes Csaba ajánlásával, közéleti Zepezsaner Jenő. 6+13 lap, II. kiadás 2001, III. kiadás 2005; Miklósi Sikes Csaba: *Erdélyi magyar fényképészek és fotóműtermek. 1839–1919*. 2001. 418 lap; Veres Péter: *A Haáz Rezső Múzeum Képtára*. 2001. 73 lap; Miklósi Sikes Csaba: *Múzeumok, gyűjtemények a Székelyföldön*. 2002. 208 lap; Miklósi Sikes Csaba: *Fadrusz János és az erdélyi köztéri szobrászat a 19. században*. 2003. 365 lap).

A Haáz Rezső Múzeum frissen publikált kötete témaválasztását, problémafelvetését és a feldolgozás módszerét tekintve nem illeszthető az eddig nagyrészt történelmi fókuszpontú Füzetek sorába, ugyanis tárgyi néprajzi kiadványról van szó. A *Nyikó menti díszített tetőcserepek. Építészeti sajátosságok a Fehér-Nyikó völgyében* című egy székely kistáj (völgy) egyetlen építészeti elemének etnográfiai bemutatását ígéri. Ezt vetíti előre a Demeter István restaurátor és Miklós Zoltán néprajzkutató, a Haáz Rezső Múzeum munkatársai által előrebocsátott szerzői *Előszó* és az azt követő *Bevezető* is; ezekben viszont a kutatók már tágitják a kötet címében jelzett tematikát.

A szerzőpáros elemzésének gerincét egy jellegében is különleges muzeumi tárgykollekció képezi: a székelykeresztúri Molnár István Múzeum gyűjteményében levő 38 darab díszített tetőcserepet, valamint azok díszítvényeit etnográfiai, etnoszemiotikai, formai és stílusi vizsgálatoknak vetik alá. A vizsgálat azonban jóval tovább megy a tárgyak és az ornamentika muzeológiai dokumentációjánál: a díszített tetőcserepek előállítási folyamatának rekonstrukciójával a cserépvetést mint tradicionális mesterséget különböző történelmi korok szociokulturális kontextusába is beleágyazzák. A tudományos kihívás és egyben a legnagyobb kérdőjel a kutatók számára az, hogy mi motiválta azon tárgyak díszítését, amelyek úgyszólván az ember szeme elől elrejtett helyeken – például házak tetőzetén – lettek felhasználva. Megoldás vagy legalábbis lehetséges magyarázatok érdekében a szerzők különböző kutatási módszerekkel a téma teljes körű kibontását próbálják elvégezni. A történetiségre mint szervezőelvre fűzött rekonstrukciós kísérlet során a 22 faluból álló néprajzi kistáj társadalmának földrajzi környezethez és természeti adottságokhoz idomuló gazdasági gyakorlatáról olvashatunk, a társadalmi hierarchia és a gazdasági tevékenységek összefüggéseiről, a rétegspecifikus foglalkozásokról, valamint a hagyományos foglalkozások társadalmi megítélésének módzatairól. A térségre jellemző gazdasági stratégiák, a tradicionális gazdálkodási formák és az építészeti sajátosságok bemutatásai vektorszerűen mutatnak a kutatott kérdés irányába: milyen szerepe volt a cserépkészítésnek *ebben* a hagyományos gazdasági formákat életető társadalmi környezetben, kik vetettek cserépet,

milyen mértékben voltak képesek kiszolgálni az igényeket stb. A gazdasági állapotok mellett a társadalmi milió ábrázolásának is ugyanaz a viszonyítási alapja: az a ritkán készített/talált tetőcserep, amelyet valamilyen motívum bekarcolásával jelöltek meg.

A világosan tagolt tanulmány fejezetcímei jól kifejezik a bennük foglalt tartalmat. A *Gazdasági élet* a Nyikó mente általános gazdasági potenciálját vázolja. A *Népi építészet* már közelebb vezet a központi témához, amelyről konkrétan a *Tetőfedés* fejezetben értekeznek a szerzők. A fedésre használt anyagok és a fedési technikák változásait nagy vonalakban a 12–13. századtól említik. A cserépfedés anyagai a nád, a szalma, valamint a zsinde (erdélyi sajátosságként a *dránica*). Történeti dokumentumok és ásatások leletei arra utalnak, hogy a cserépet az egykori nagyváradi püspöki palota fedésén már a 14. században alkalmazták – írják a szerzők. A cserépfedés történeti áttekintését követően az előállítás fázisait mutatják be egy csehértfalvi cserépkészítő csűr (cserépgyár) példáján. Az utolsó fejezet az ornamentika alkalmazásáról, annak lehetséges okait, funkcióját és jelentését tárgyalja.

Demeter István és Miklós Zoltán a társadalmi és gazdasági környezet – amely a cserépet jól meghatározott funkciójú háziipari/kisipari terméként használja – történetileg egységesített tömbökben történő vizsgálatát követően arra a következtetésre jut, hogy a környék cserépkészítői valamennyien díszítették termékeik kisebb hányadát, s megrendelőiknek néhány ilyen díszes darabot is átnyújtottak. Tény, hogy ma már ezek a tárgyak ritkaságszámba mennek, ami a régi épületek korábbi átépítésével, a cserepek elkallódásával, a gyári termelés hatékonyságával és a kézi cserépvetés teljes megszűnésével magyarázható.

A kiadvány végén a felhasznált szakirodalom jegyzéke és egy 1923-as keltezésű cserépvető-fogadási szerződés található. A könyvet egy-egy oldalnyi angol, német és román nyelvű kivonattal látták el. A szerzők itt publikálják a díszített tetőcserep-gyűjtemény satírozással készített és kicsinyített másolatait, dokumentálva a gyűjtési helyüket és az ornamentika jellegzetességeit is. A könyv a Nyikó mente térképével és tartalomjegyzékkel zárul.

A kiadvány fejezetei logikusan felépítettek és rendszerezettek. Az egyedi témafelismerés és az anyag feldolgozási módszeressége ellenére néprajzsként hiányoltuk a terepkutatás narratíváinak (legalább) részleges közlését, amire az elméleti feldolgozásban utalások történtek. Úgy véljük, történelmi mélységekben dolgozva a szorosabb időkezelés, a pontosabb datálás még hitelesebbé tette volna az elemzést. Ugyanakkor tovább javított volna a kiadvány formai, stilisztikai és ortográfiai minőségén egy szakavatott korrektor munkája.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a 25. kötet szervesen illeszkedik a Haáz Rezső Múzeum tudományos kiadványsorozatába, interdiszciplinaritásával és szakszerűen feldolgozott tematikájával nemcsak színesíti a sorozatot, hanem alapvetően mélyíti is a Székelyfölddel kapcsolatos tudásunkat.

A székelyudvarhelyi múzeumi központ kiadói munkásságát a Múzeumi Füzetek alapján értékelve a finoman szórt tematikában néhány központi tartalmat ismerhetünk fel. Függetlenül attól, hogy történeti, régészeti, művelődéstörténeti vagy néprajzi perspektíva érvényesül-e a kutatásokban (levéltári dokumentumok felkutatása és összeválogatása, terepkutatás) és a tudományos feldolgozásokban, valamennyi forrás a térséggel kapcsolatos. Ennek alapján a Múzeumi Füzetek egyfajta regionális történelemszemléletet tükröznek – azaz elsősorban a székelység társadalomtörténetének szakaszait körvonalazzák. Az ismertetőnk felvezető részében mondottakra,

azaz az *intézmény és munkaközösség* kapcsolatára visszautalva megállapíthatjuk, hogy a magát kiadóként is próbára állító Múzeum tudományos aktivitása a lokális intézményi jelleggel egyre inkább regionális jelentőséget nyer. Emellett bizonyít az is, hogy a Haáz Rezső Múzeum 1990 óta a Múzeumi Füzetek sorozat mellett 9 katalógust és alkalmi kiadványt, 2 időszaki kiadványt, a Székely tájak, emlékek sorozatban 6 füzetet, a sorozaton kívül 5 könyvet, illetve füzetet jelentetett meg.

Kinda István

Néprajzos paradigmák a csángó történetírásban

Pozsony Ferenc: A moldvai csángó magyarok. Bp. 2005. 263 lap

Napjainkban módszertani szempontból az erdélyi néprajztudomány is egyre inkább az antropológia felé irányul, és számos klasszikusnak minősíthető téma újfajta megközelítésben kerül feldolgozásra. Az érzékelhető változás nem minden esetben hoz minőségbeli fordulatot, de az a felismerés, miszerint több tudományág bevonása hatékonyabb következtetésekhez vezethet, általában objektív elemzések megjelenését eredményezi.

Arra, hogy az interdiszciplinaritás miként érvényesíthető egy (alapjában monografikus jellegű) néprajzi közleményben, nagyon jó példa Pozsony Ferencnek a moldvai csángókról írott könyve. A kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság gondozásában 2002-ben megjelent *Ceangăii din Moldova* című román nyelvű kiadvány 2005 novemberétől a Gondolat Kiadó és az Európai Folklor Intézet kiadásában *A moldvai csángó magyarok* címmel magyar nyelven is olvasható. A könyv referenciapont lehet a már publikált és az ezután elkészülő csángó tárgyú tanulmányok számára. Úgy tűnik, a moldvai csángó népcsoport kultúrájának tudományos kutatása napjainkban fénykorát éli, ezért számítani lehet arra, hogy az élő tudományos diskurzus részesévé válik minden olyan munka, amelyik ezt a témát érinti.

Pozsony Ferenc új könyve nem illeszkedik az utóbbi években tucajtájjal napvilágot látott, a témában többé vagy kevésbé jártas, de a hangjukat hallatni akaró és gyakran szubjektíven ítélező szerzők munkái közé. A 263 oldalas könyv kronológikus sorrendbe állítva az eseményeket vázolja a csángó eredet kérdéskörét, ugyanakkor történeti, levéltári, régészeti, néprajzi és nyelvészeti források felhasználásával a csángókérdés tükrében tárgyalja Moldova egész történelmét, kitérve a katolikus lakosság vallási, gazdasági és társadalmi sajátosságaira. Továbbá külön fejezetek szólnak a „csángó” etnonima eredetéről, a folklórműfajok elterjedéséről és gyakoriságáról, sor kerül a csángó nyelvjárások szakszerű bemutatására is. A szerző több mint húsz éve elkezdett kutatásai, valamint a Kriza János Néprajzi Társaság által a kolozsvári és magyarországi néprajz szakos hallgatóknak szervezett gyűjtőutak archivált eredményei a tudományosság és objektivitás jegyében kerültek feldolgozásra.

Az utóbbi tizenöt évben a csángókérdés a magyar közélet egyik kiemelt jelentőségű problémájává lett, ami körül élénk belső viták is zajlottak. Ezek az ideológiai természetű véleménykülönbségek ma már a moldvai csángó közösségeken belül is megmutatkoznak. A rendszerváltás óta bekövetkezett történések változatos, esetenként tragikus kimeneteléről, az érdekvédelmi törekvésekről és a kérdés nemzetközi figyelmet felkeltő voltáról Pozsony Ferenc könyvének utolsó fejezete jegyzőkönyvszerű pontossággal tudósít.

A máig vitatott csángó eredetkérdés bemutatása az eddigi tudományos hipotézisek felvázolásával történik. A megletelepedés honfoglalás kori datálása, a török–kazár eredet, az ún. „kun elmélet” és a Dumitru Mártaş-féle áltudományos elmélet vázlatos ismertetése összehasonlítási alapként szolgál a szerző következtetéseivel, aki – a mai történettudományi eredményeknek megfelelően – a csángók moldvai letelepedését az egymást követő történelmi periódusokban lezajló fokozatos, nyugatról jövő migrációval magyarázza. A magyar királyság idején végzett tudatos betelepítés, a földesurak kedvező ajánlatai, a kézműves és kereskedő életmód favorizálása egyre nagyobb csoportokat vonzott a Kárpátok keleti oldalára. A magyar ajkú népesség lélekszámának növekedését az 1764-es madéfalvi megtorlás tovább fokozta, de a migrációs folyamatok az iparosítás időszakában is folytatódtak.

A sokat vitatott eredetkérdés taglalásakor fontos arra is figyelniünk, hogy miként érvel a román történetírás. A kommunizmus éveiben intézményesített és akadémiai szintre emelt tudományos diskurzus az egységes nemzetállam létjogosultságának igazolását szolgálta. Ennek jegyében sok történész munkamódszere egyre inkább távolodott az objektivitástól. Napjainkban problematikusnak tűnik továbbá az is, hogy a román történészek nagyobbik hányada az említett „tudományos” beszédmódtól mindmáig nem határolta el magát. Ennek következtében a román történészek álláspontja sok lényeges ponton eltér nemcsak a magyar, hanem az európai történetírás tudományos eredményeitől is. A csángóknak a Kárpátok keleti oldalára történő migrációjáról és élet-

módjáról az oralitás is szép számban őrzött meg történeti adatokat. A 20. század első feléig született történeti munkákban még fellelhetők ezek a folklór jellegű narratívák is, de egy figyelmes vizsgálat azt summázza, hogy az 1960-as, 1970-es évek fordulóján a román történetészeknek e témára irányuló állításai már nem egyeznek sem a népi emlékezettel, sem a román krónikások véleményével és közölt adataival, de még olyan neves román történészek, mint Dimitrie Cantemir, Radu Rosetti, Nicolae Iorga és mások nézeteivel sem.

A könyvben egymást követik az egyházi életre és a vallásgyakorlatra, valamint a közösségi történeti tudatra vonatkozó fejezetek. A szerző hangsúlyozza a két fejezet összetartozását, ugyanis a vallásos kultúrának minden korban döntő jelentősége volt a közösség történeti tudatának alakulásában. A csángó folklór arról tanúskodik, hogy nagy szerepet kaptak például a szentté avatott magyar történelmi személyiségek (Szent István és Szent László királyok, Szent Imre herceg). A saját értelmiség hiánya folytán (például a Magyar Népi Szövetség által kezdeményezett, 1947–1957 közötti magyar nyelvű oktatás rövid életű volt, és nem terjedt ki a közösség egészére) a közösségi identitás őrzésében fontos szerephez jutottak a valamelyes írni-olvasni tudással rendelkező moldvai „deákok” (parasztkántorok), helyi „szentemberek”, búcsúvezetők stb.

A csángó közösségi identitás tehát szorosan kapcsolódik a hagyományos életformához szervesen hozzátartozó hitéhez. A vallás meghatározó volt a csángó identitás megőrzésében, ezért a szertartások nyelvének megváltoztatása, valamint a felekezeti megnevezés köré szervezett egyházpolitika az „identitásmodellálás” célját szolgálta. (Például a „római katolikus” megnevezést a moldvai egyház évtizedek óta ‘román katolikus’ értelemben „fordítja” és propagálja.) A moldvai csángó közösség identitásának kérdéskörét sajátossá és tudományos szempontból érdekessé teszi az a tény is, hogy a csángó falvak a 19. század folyamán kimaradtak a modern nemzetépítés folyamatából. Ennek eredményeképpen tudatukban egy középkori, prenacionális identitás a domináns, amely Pozsony Ferenc szerint normatív jellegű rítusokban, nyelvi, vallási és morális tradíciókban artikulálódik.

A csángó–magyar–román identitás kinyilvánítása esetfüggő, számos egyéni olvasata alakult ki. Az identitásra és a nyelvismeretre vonatkozó információszerezés során tekintettel kell lenni a válaszadás körülményeire és a kapott válaszok értelmezésének kontextusára is. A kötet hivatkozik arra, hogy noha Tánccos Vilmos több faluban végzett szisztematikus felmérései az 1990-es évek derekán sok helyen tömbmagyarságot mutattak ki, a hivatalos népszámlálási adatok (1992, 2002) ehhez képest radikális eltéréseket mutatnak. Pozsony Ferenc idéz olyan eseteket, amikor az agresszivitástól sem mentes, politikai „dogmákat” hirdető katolikus miséken valóságos „történelemórák” hangzottak el. A többé-kevésbé aktív népi szintű magyar eredettudat tehát találkozott a hivatalos román ideológiai posztoszokkal, aminek következtében bonyolult képlet alakult ki: a csángók

(ön)identifikációja mind az etnikumhoz, mind a nyelvhez, mind a valláshoz, de legfőképpen mindezek keverékéhez köthető. Pozsony Ferenc szerint a többség számára mindenesetre fontosabb a moldvaiként és római katolikusként való önidentifikáció, mint a „magyar” vagy „román” megkülönböztetés.

A csángók identitásának egyik alapja a családon, faluközösségen belül beszélt nyelv, ami a magyar nyelv egyik archaikus nyelvújára. A hagyományos népi kultúra jelenségei ugyancsak identifikációs tényezők lehetnek. A kiadvány bemutatja a kultúrának ezt a részét is, rávilágítva a szellemi kulturális jelenségek közösségi funkcióira. Egyes népköltészeti műfajok szerkezetében, felépítésében jól megfigyelhető a mágikus és vallásos viszony keveredése (archaikus népi imádság, halottbúcsúztató, ráolvasások stb.), más típusú folklórműfajok ellenben funkciójukból adódóan vidámak, ritmososak, életszerűek (lakodalmi csujogatók, kolindáló versek, maszkos alakoskodáshoz fűződő versek stb.). A könyv népköltészetéről szóló fejezetében tudományos rendszer szerint tájékozódhatunk a balladák és különböző lírai alkotások, vallásos népénekek stb. formai sajátosságairól. Mivel ezeknek a szövegeknek értéke nemcsak az általuk hordozott esztétikumban van, a szerző röviden bemutatja egy-egy népszokás szokásait is mint az adott folklórszövegek kontextusát (pl. a lakodalom különböző formái).

Mírcea Eliade és Hoppál Mihály tanulmányaira alapozva Pozsony Ferenc könyve a csángók szinkretikus, archaikus és későbbi történeti rétegeket ötvöző világképét is taglalja. Az egyik fejezetcím (*Samanizmus és medvekultség Moldvában?*) végén található kérdőjel is sugallja, hogy a szerző nem foglal állást határozott módon az uráli népek medvekultségéről, illetve a samaniztikus megnyilvánulások eredetétésének kérdésében. A folklór- és rítusszövegekre helyezi a hangsúlyt, melyeknek rendszeres összehasonlításától várja a mágikus elemek kontextusainak végső megvilágítását. Megjegyzi, hogy a folklór ritualizált szövegei, a közlés ritualizált formái a nyelv legszilárdabb részei, és minden bizonnyal ezek a szövegek a legellenállóbbak, legtartósabbak a román nyelvi hatással szemben is.

Köztudott, hogy a magyar eredetű, római katolikus felekezeti csángó népcsoport nagy része napjainkra anyanyelvében és identitásában egyaránt románná lett. A nyelvészeti kutatások viszont bizonyították, hogy a csángó közösségek igen archaikus, középkori elemekben gazdag magyar nyelvűt örítettek meg. A megőrzött régiségek mellett az új nyelvi képződmények száma is jelentős, de ami a moldvai magyar nyelvűt megkülönbözteti a többitől – még a hozzá legközelebb álló székely nyelvűtől is –, az elsősorban a román nyelvi hatásban mutatható ki. A kötet mind néprajzi, mind történelmi-földrajzi, mind nyelvészeti szempontból pontosan vázolja a moldvai régió három fontosabb nyelvújráscsoportját. A belső tagolódás alapján történő strukturálás tehát interdiszciplináris jelleget ölt.

A szerző a fonetikában meghonosodott szakszerűséggel ismerteti a csángó nyelvújítás hangállományát is. Egy esettanulmányoszerű összegzése a szociolingvisztika

keretei közé sorolható, hiszen nagy körültekintéssel figyel a beszéd nyelvi környezetére, ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül, hogy a lakosság tradicionális életmódja, földrajzi értelemben vett elszigeteltsége kedvezően hatott a szellemi és tárgyi kultúra, valamint az archaikus elemekben gazdag nyelvjárás megőrzésére. Tudományos jellegű szakirodalomra, illetve saját gyűjtésére alapozva állapítja meg, hogy a csángó nyelvet beszélők, illetve a magukat annak valló népesség száma csökkenő tendenciát mutat. Terepkutatásai alapján vázolja a Moldvában élő csángóknak a magyar köznyelvhez való viszonyát, kiegészítve azzal a megállapítással, hogy ha a fentiek mellett még figyelembe vesszük a kétnyelvűség, illetve az állandó román–magyar kontaktusjelenségek további hozadékait, a folyamat feltartóztathatatlan nyelvi erózióhoz vezet.

A nyelvjárásról szóló fejezetben a szerző tehát az egyes nyelvjárás csoportok hangtanának szinte minden jellegzetességét bemutatja, majd szakszerűen, példákkal szemléltetve beszél a szókölcsönzésről. Az alaktani jellegű nyelvi sajátosságok ismertetése háttérbe szorul, aminek az az oka, hogy a magyar dialektológiának ezen a területén (pl. a névszóragozás terén) nem születtek még meg a megfelelő összegző tanulmányok. Mivel a nyelvjárás mondatán és szövegten a nemzetközi és magyar nyelvjáráskutatásnak egyik legkevésbé művelt és ezért legkevésbé kidolgozott területe, a csángó mondatán és főként szövegten modern tudományos leírása is várat még magára.

Pozsony Ferenc könyve több annál, hogysem a múltbeli események egyszerű konstatálása révén emléket állítson egy asszimilációt megelő népcsoportnak. A moldvai falvak társadalmi-gazdasági életét és szellemi-kulturális jelenségeit – külön fejezetekben – a múlt tükrében vizsgálja, de nem mellőzi a jelenkori változások fontosságának hangsúlyozását sem. A mai életmód megértéséhez mind a szinkrón, mind a diakrón vetület vázolására szükség van, hiszen a közösségi normák érvényesítése, a többség által előírt szankciók kirovása és a devi-

áns személyek megrendszabályozása mindig a korabeli gazdasági viszonyok függvényében történik. A gazdasági átalakulás napjainkra a társadalmi szervezkedés terén is változást idézett elő. A csángó falvak (késő) polgárosodása, a horizontok kitágulása és az általánossá vált munkamigráció megbontotta az archaikus (szegényes) életmóddal jellemezhető mikroközösségeket. A népcsoporton belül még mindig hiányzik a piaci árukereskedésbe bekapcsolódó esetleges vállalkozói réteg. A kívülről érkező „csángómentők” mellett nincs elegendő vezető pozíciót felvállaló helyi személy, akik nemcsak az önelátást, hanem ezen túlmenően a közösségek prosperitását szorgalmazzák.

A könyv zárófejezete a rendszerváltás utáni időszak érdekképviselési törekvéseinek kronológiáját summázó, jegyzőkönyvszerű alapos összegzés. Az civil szervezetek megalakulási és működési stratégiái, a magyar nyelvű oktatás és misézés körüli bürokratikus procedúrák mind azt hivatottak jelezni, hogy a csángókérdés nem vesztett aktualitásából, és egyelőre nincs kilátásban a tudományos érvek egyeztetése sem.

A kiadvány értéke nem valamely tudományos nézet hangoztatásában, hanem tényszerű ismertetéseiben, logikus következtetéseiben és tudományos forrásokkal alátámasztott elemzéseiben áll. Ha a felhasznált irodalomjegyzéket szemléljük, meggyőződhethetünk róla, hogy az egyes témakörökben megjelentetett lényeges munkákat a szerző mind feldolgozta. Tartalmi szempontból pedig a mindenkor olvasó legfőbb az azt róhatja fel a szerzőnek, hogy nem azzal az ideológiai töltettel közelített a témához, amelyet ő esetleg elvárt volna.

Az Európai Folklor Intézet Örökség sorozatának ez utóbbi (tizennegyedik) kötete igényes szerkesztésről és nyomdai kivitelezésről tesz tanúbizonyságot. A tartalmi egységek szakszerűen tagoltak, a szövegkorpuszt a helységek névjegyzéke, térkép, gazdag rajz- és fényképanyag teljesíti ki.

Ivácsony Zsuzsa–Miklós Zoltán

Székelyföldi kiserégiók régészeti kutatása

Sófalvi András: Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely 2005. 236 lap, 45 ábra, 54 színes kép és 2 térkép

A vidékünkön az utóbbi időszakban szép számmal megjelent helytörténeti kiadványok között üdítő kivétel Sófalvi András tavaly megjelent könyve. A tartalomjegyzék átfutása első pillantásra meggyőző: nem egy falunapi határidőre, a „teljesség igényével” megírt „falumonográfia”-kompilációt tart kezében az olvasó.

Sófalvi kevesebbet ígér, de azt betartja. Könyve közel tíz esztendő kutatásának az összegzése, olyan kutatás, melyben egyaránt helyet kapott a terepbejárás, a korabeli források elemzése, térképek és helynevek összegyűjtése, ásatás és alapos könyvtári munka is. A vidéket, a kutatási helyzetet és a szerzőt is ismerve elmondható: újabb alap kutatások nélkül hosszú ideig ez

lesz a legelső könyv, melyet kézbe kell hogy vegyen a Sóvidék és a tágabb környék középkora iránt érdeklődő kutató, olvasó.

A könyv módszertani bevezetője: *A régészet szerepe a Sóvidék korai történetének kutatásában*, illetve további általános módszertani részeit (például *A települések és a környezet viszonya a Sóvidéken* c. fejezet) jelzik: a könyv tudományos igényességgel, de nem kizárólag szakembereknek készült, és javasolt elveit a hasonló munkákkal bíbelődők is megfontolják.

A kötetben tárgyalt témák többségét a szerző korábbi, esetenként nehezen elérhető vagy alig terjesztett cikkeiben már érintette, így a fejezetek önálló, összegző

igényű feldolgozások. Közös kötetbe szerkesztésük mégis hasznosnak tekinthető, ezzel ugyanis a szerző a szakkönyvek és folyóiratok világából szállít a hazai olvasóknak tudományos igényű tájékoztatást az elmúlt évtizedek kutatásának eredményeiről.

Ebből a kettős célból, tudniillik tudományos feldolgozás és ismeretterjesztés, tudománynépszerűsítő oktatás, adódik az a kettősség, ami a teljes anyagot jellemzi. A szerzőt a mindent bemutatás kényszere vezeti, hiszen szakmai kérdések kapcsán folyton az átlagolvasóra (is) figyel, neki ad összegzést egy-egy probléma kapcsán. Emiatt természetesen óhatatlanul ismételi, vagy az éppen tárgyalt kérdés kapcsán szélesebb, nem szorosan tárgyhöz kapcsolódó kitekintést kénytelen nyújtani. Így gyakran az az érzésünk, a munka fejezetei, témái (székely nemzetségi szervezet, településmorfológia, gazdaságtörténet, határhasználat, állattartás, irtások, tízesek, nomadizmus, környezeti rekonstrukció, társadalom, népesezés) szétfeszítik sóvidéki kereteit, és a könyv címe akár fordított – *Fejezetek a székelység középkori történelméből. Sóvidéki esettanulmányok* – is lehetne. Ezt a nehezen feloldható kettősséget azonban vállalnia kell mindenkinek, aki egyszerre kíván eltérő érdeklődésű és képzettségű réteget megszólítani.

Így aztán minden téma esetében előzetesen kutatástörténeti, módszertani bevezető, általános témaismertető olvasható, amely kimondatlanul a helytörténet művelőinek szól. A kutatások és a források hiánya a legszélesebb adatszoportok bevonását igényli. Székelyföldön a társtudományok és a módszerek alkalmazása (az ún. „interdiszciplinaritás”) nem kutatási filozófia, hanem kényszerítő szükség-szerűség kérdése, és ez minden fejezet esetén jól érezhető.

Külön érénye a munkának, hogy ezt a szándékát úgy valósította meg, hogy nem csupán átveszi a társtudományok eredményeit (történelem, régészet, nyelvészet, néprajz, településföldrajz, művészettörténet), hanem ezek eredményeit alkalmazva, esetenként kockáztatva ugyan, de a valóságtól nem elrugaszkodva önálló eredményeket produkál, vagy fontos kérdéseket vet fel.

Több kényes vagy bizonytalan kérdést érint anélkül, hogy ezeket megoldaná. Ennek ellenére azt gondoljuk, tudományos igényű ismertetésük akkor is indokolt, ha ma csupán megszűrni és bemutatni lehet a korábbi elméleteket. A kutató felelőssége ugyanis az, hogy ne hallgassa el kételyeit, és ne legyen tekintélytisztelő, hanem adjon számot a vállalható és a megoldandó ismeretekről, feladatokról. A hiányos kutatástörténeti előzmények ellenére Sófalvi több történeti mítosszal és közhellyel is próbál leszámolni (római sóbányászat, székely nomadizmus, Árpád-kori gyepek, falvak vertikális mozgása stb.). Ezek egy részét még majdani kutatásoknak kell igazolniuk vagy cáfolniuk, de több évtizedes ismételtetés helyett valóban fontos ezen elgondolások tarthatóságát újra megvizsgálni.

Jó, hogy itthon, egy helyen lehet olvasni a székelység betelepülésének kérdéséről, a „korai” várak és határvédelem problémájáról, hogy csak a „fogósabb” kérdéseket említsük.

A természeti környezet rekonstrukciójánál jó volt olvasni, hogy a helynevek másoknál is előforduló felsorolásán túl megkockáztatta ezek történetiségét is vizsgálni. E helyneveket sem itt, sem máshol jó ideig vagy egyáltalán nem fogjuk tudni pontosan keltezni, de le kellett írni, hogy ezek valószínűleg a középkori (és nem csak az új- vagy jelenkori) környezetre utalnak, és tényleg arról van vagy lehet szó, hogy a belterületi Aszáló, Csere-vége, Magyar-alja stb. típusú helynevek azt jelzik: a falvak közvetlenül erdők mellett jöttek létre. Ezek ismerete elsősorban fontosságú a régészeti terepbejárások tervezésénél.

A vidék és általában Székelyföld legizgalmasabb kérdése az előzményekhez és az első középkori betelepülőkhez kapcsolódik. Előzetes régészeti kutatások hiányában ez esetben is fontos szerep jut a nyelvészetnek. A bizonytalannak mondott szláv eredetű helynevek kapcsán a Taploca értékelése attól függ, hogy valóban hévizet, esetleg be nem fagyó borvizet vagy sós vizet, forrást jelöl-e, mert ez esetben valószínűleg valóban szláv előzményekre utalna, és nem csak kölcsönzőként értelmezhető.

Izgalmas a sóvidéki helynevek bihari, valkói, Abaúj megyei, zalai stb. párhuzamainak összegyűjtése. Ez ugyanis egyaránt jelezheti azt, hogy a Sóvidékre beköltöző székelység több területről származik, de azt is, hogy esetleg erőltetett egy vagy több helynévi megfelelés alapján közvetlen kapcsolatot keresni egymástól távol eső területek között. E kérdésben akkor láthatnánk biztosan, nemcsak Sóvidéken, de Székelyföldön általában, ha a történeti Magyarország teljes területéről rendelkezésünkre állna a teljes helynévanyag. Így távoli területek nagyobb arányban megfeleltethető helynevei gyorsan kiszűrhetőek lennének, és elkerülhető lenne a csupán esetleges megfelelésekre alapozott elsieteli történelmi következtetés. Ez az eltérő történeti viszonyok, adatoltság ismeretében valószínűleg soha nem lesz maradéktalanul kivitelezhető, így jó ideig foglyai leszünk a kényszerűen hiányos adatokra építő megoldásoknak.

A bizonytalan korú és meglátásom szerint nem kellőképpen kiaknázott nyelvészeti adatok mellett-helyett a régészet lenne hivatott egy-egy vidék tényleges betelepítésének idejét meghatározni. Sóvidék e tekintetben szinte teljesen fehér foltnak számított, így Sófalvi itteni terepbejárásai az első kézzelfogható adatokat eredményezték. A terepbejárások során a külterületeken semmit, míg az intenzív művelés ellenére a belterületen jó néhány leőhelyet azonosított. Ez azt jelenti, hogy a mai falvak középkori előzményei Sóvidék esetében folyamatosan lakottak maradtak, nincs adat eltérő települési rendszerre vagy költözésre.

A Ferenczi testvérek várkutatásai (Rapsóné, Firtos és Tartód várában) izgalmas és máig tartó vitát eredményeztek, de a váraljai települések azonosítása és jól dokumentált régészeti leletanyagok, megfigyelések hiányában mindez elvi sikon tartotta a kérdést. A vita kapcsán Benkő Elek által korábban felvetett kérdések (társadalmi, gazdasági háttér) és a várak elhelyezkedésének, környezetük, régészeti anyagaik részletes ismertetése

meggyőzően alátámasztja a szerzőnek a várak kapcsán megfogalmazott és a korábbi, népszerű felfogástól eltérő értelmezését.

A bemutatott régészeti leletanyag alapján kockázatos vállalkozásnak tűnik Sóvidék korai történetét mindössze maroknyi terepbejárás cserépre alapozva ismertetni. E pár töredék azonban az első értékelhető adatmorzsa, és csak egyetérténi lehet a szerzővel, hogy minden kis adatot fel kell használni, vállalva a félrekeltezés, illetve a tévedés veszélyét, de ahhoz, hogy e kérdésben tisztán lássunk, jóval több anyagra lesz szükség. Bízunk benne, hogy a majdani kutatások e téren is lehetővé teszik, hogy minőségileg és mennyiségileg is jelentősebb adatok alapján léphessünk tovább.

A fentiek alapján, helyi pozitív adatok várható előkerüléséig éppen ezért csak feltételesen lehet egyelőre beszélni arról, hogy Sóvidék betelepülése mikor (11–13. század?) és hogyan történt (Árpád-kori alapnépesség, székelyek?). Így aztán a sófalvi templom első periódusának 13. századi építését és építetőit illetően, mely egyetlen analógián, illetve a kis felület miatt bizonytalanul megfigyelt „...anyagában megegyező támpillér (?)” feltételes létén alapszik, kissé elsietettnek tűnik az első templomnak a székelyekhez történő egyértelmű kapcsolása (még ha ez is a legvalószínűbb), erre ugyanis semmilyen tényleges adat nem utal.

A kutatástörténeti előzményekből fakadó bizonytalanságok mellett azonban fontos hozadéka a kötetnek a sóvidéki egyháztörténeti és építészeti adatoknak az összefoglalása. Dávid László közel harmincéves ismertetése óta ez az első átfogó jellegű és jelentős új eredménye-

ket hozó munka: középkori faragványok, kápolnák, tárgyak azonosítása, ezek topográfiai helyzetének, alaprajzának bemutatása, leírása, az első régészeti megfigyelések ismertetése.

Fontos észrevétel, hogy igazolta a szórt településhalmazfalu fejlődést a mai falvak esetében, illetve a szeges-szeres települések hiányát, bár e folyamat hitelességét és keltezését régészeti adatok kell majd még bizonyítsák.

A határhasználat kapcsán fontos az adatokkal alátámasztott rekonstrukció és valószínűleg szélesebben is alkalmazható modell a falvak határának fokozatos kialakításáról és jelöléséről, a teraszos művelés kezdeteiről, illetve a havasok használatáról szóló rész.

A sóvidéki sóbányászat történetének vizsgálata kapcsán itt olvashatunk első ízben összefoglaló jelleggel a középkori székely sóbányászatról (sóbányászat, sóhasználati jog kérdése, sólelőhelyek megoszlása, százföldi sókereskedelem, sóutak stb.). Mindezt a többi kérdés kapcsán már említett módszerek és források (régészeti terepbejárások, hiteles írott források, helynevek) bevonásával és szélesebb erdélyi gazdaságtörténeti áttekintésbe ágyazva.

A könyv, Sóvidék apropója kapcsán, tehát több székelyföldi középkori történeti kérdésben nyújt színvonalas eligazítást és olvasmányos tájékoztatást. Tisztelet érte, hiszen a tudomány nem lehet öncélú, végső soron a helyi közösség ismereteinek bővítését kell szolgálnia. Bízunk benne, hogy ez és a hozzá hasonló könyvek el is jutnak a célközönséghez.

Botár István

Hatalom és lokális társadalmak konfliktusa a „krízis évében”

Gagy József: A krízis éve. 1949. Csíkszereda 2004. 237 lap

Gagy József a kommunista diktatúra kiépülésének egy sajátos időszakát választotta elemzése keretül: az 1949-es évet. A választást az indokolta, hogy a kommunista hatalom kiterjeszkedése szempontjából ez az esztendő különös fontossággal, meghatározó társadalmi és politikai vetületekkel rendelkezik. Az ekkor zajlott események mintegy koncentrálják a diktatúra hatalmi berendezkedésének technikáit, különféle módozatait. A tudományos kutatás jelentőségét növeli, hogy ez volt az az év, amikor a hatalmi építkezés elérte a lokális társadalmakat, a privat szféra legbelső köreibé férközött be, ami az egyéni és közösségi alkalmazkodás legkülönbözőbb formáit váltotta ki. Az adott időszak társadalomtörténeti fontossága tehát vitathatatlan. A vizsgálat helyszíne a Székelyföld.

Az előszó, valamint a bevezető „a kutató narratívájának” megkonstruálását tartalmazza, a szerző láttatni engedti kutatói dilemmáit, megjelöli törekvéseit, „figyelmeztet” szubjektív érintettségére. Felvillantja a kutatás tárgyához való sajátos viszonyát: nem a valóság kizárólagos láttatására törekszik – a közelmúlt tényszerű feltáratlanságának hiánya amúgy is ellehetetlenítené ezt a

vállalkozást –, hanem egy szempontrendszer kialakítására, amely további értelmezésekhez kínál irányelveket: „Nem tudtam, nem is akartam az anyag kezelésében egy teljes mértékben objektív felülemelkedést, kivülállást megvalósítani. A korszak mély érzelmeket kavart, a hatalom az érzelmek felszítását is harcba vetette. A sajtó elfogultsága, az osztályharc heve ott van az idézetekben.” (30.) Emellett egy fontos kutatómódszertani problémára is ráirányítja a figyelmet, arra, hogy a korszak ma is élő szereplőinek érzékenysége mellett a legfőbb nehézséget a források hiánya jelenti. Emiatt a szerző sajátos forráshasználatra kényszerül, a történeti háttér megépítéséhez ugyanis legfőbb kútfőként a korabeli sajtóanyagot használja fel. Kijelöli azokat a forráskritikai aspektusokat, amelyek mentén az értelmezői munkát elvégzi. Amire az átideologizált, manipulált és manipuláló napi- és hetilapokban figyel: nevek, helyszínek, „mindennapi apró események”, statisztikák, törvények. Ezen túlmenően pedig nem téveszti szem elől azt a módot sem, ahogyan egy-egy téma „megjelenik”, illetve ahogyan „adagolják”. A sajtó ugyanakkor azt is jelzi, hogy a „frontok megnyitásával” hova, merre fordul a hatalom figyelmé:

mitől tart, hova küldi az erősítést. A szerző egyik megfigyelése például, hogy amikor a hatalom hajsztát indít a katolikus egyház és püspöke, Márton Áron ellen, a sajtó úgy próbálja meg a közvéleményt a hatalom oldalára hangolni, hogy folyamatosan cikkezik egy-egy katolikus pap ballépéseiről, viselt dolgairól.

A vizsgált időszakban a sajtó tendenciózusan a valóság megjelenítésének deformálására törekedett, a hatalmi érdekek kiszolgálása révén a hírt és a hozzá fűzött véleményt egybemosva, válogatva, átalakítva jeleníti meg. Ezt tudatosítva a szerző beismeri, hogy a korszakról való ismeretek jelenlegi fázisában munkája inkább tapogatózó, tájékozódó jellegű. Valószínű, hogy az eseményeknek a maguk dinamizmusában való megragadását segítette volna az, ha interjúkkal, visszaemlékezésekkel ellenőrizte volna a sajtó által megjelenített társadalmi tényállást. Ehhez azonban a szerzőnek meglehetősen kevés anyaga van. Emiatt aztán kissé „halk” az *alkalmazkodók*, a hatalmat elszenvedők, a túlélők hangja az elemzésben.

A szerző az elemzés során felváltva érvényesíti a makro- és mikroszintű perspektívát, így a vizsgálat tárgyát a kontextusok erőterében szemléli. Az elemzés „alapegysége” a társadalmi csoport, ám esetenként figyelmet szentel a mindennapok egyszerű társadalmi szereplőinek, valamint az eseményeket alakító, az ezekre hatással lévő kiemelt kulcsfiguráknak is.

A bemutatás fő vonala a berendezkedő új hatalom kiépülésének, térnyerésének, szintjeinek adatolására fókuszálódik: a pártstruktúrára, az államhatalom szervezeteire, ezek tevékenységi köreire. Bemutatja a pártapparátus különböző szerveit: a tömegszervezeteket, az ellenőrző szerveket, a gazdasági egységeket, az oktatás, az egészségügy és a közművelődés orgánumait, valamint ezek székelyföldi „leképeződéseit”, ténykedésüknek lokális megvalósulásait. A fejezet végén felhívja a figyelmet arra, hogy a tényleges hatalom, amely a vezető elit hatalmát fenntartotta, lényegében a szovjet hatalom volt, amely a szovjeteknek a pártapparátus különböző szerveiben való túlzott reprezentativitásából is kitűnik.

A könyv megvilágítja a pártideológia gazdasági valóságában jelentkező törést a „terv” és az „eredmény” között, a hazafias mezben jelentkező osztályharc-propaganda kialakulását, a hatalom intézményeinek fokozatos térnyerését és megerősödését, az állam uralmának totalizálódását a gazdasági szférában. Ismerteti a tervgazdálkodás legfontosabb jellemzőit, az agrártermékek beszolgáltatásának intézményét. Az 1949-es év ebben a vonatkozásban is kulcsfontosságú volt, mivel ekkor teljessé lehetett ki az agrárium centralizálása az ideiglenes bizottságok és néptanácsok kialakítása, valamint az erőszakos szervezetek átirányítása révén.

A szerző külön fejezetben ismerteti a falusi elit elleni eljárásokat, amelyeknek gyakorlati hasznuk az volt a hatalom szemszögéből, hogy megosztották a közösségeket, gyengítették belső koherenciájukat. A hatalom az *osztályharc* ideológiai propagálásával az erőszakuralom egy újabb technikai eszközét vetette be a lokális társadalmak egységének felszámolásáért. Az osztályharc a

hatalom erkölcsi mércéje, amelynek ideológiai álcája a hazafiság. A szegmentáltság újabb technikája az volt, hogy a hatalom adott feszültségi szinten tartotta a társadalmat, ellenségekéket konstruált. Mindez a munkára való mozgósítás hatékony formájának bizonyult.

A hatalom támadásának legfőbb célpontjai a gazdasági elit, a *kulákok*, valamint az értelmiség tagjai, a papok és a tanítók voltak, azaz azok a társadalmi rétegek, amelyek a helyi közösségekre a legnagyobb hatással voltak, ám a hatalom által legitimálttól (legtöbbször) eltérő eszményeket, világgépeket forgalmaztak, ezért a rendszer ellenségeinek számítottak. Gagy József kiemeli, hogy a kulák nem gazdasági, hanem *ideológiai kreáció*, mivel mindazok kuláklistára kerültek, akiket a hatalom gazdasági helyzetük vagy társadalmi pozíciójuk miatt ellehetetleníteni, gazdaságilag és szociálisan egyaránt végső soron megsemmisíteni kívánt.

A szerző a szocialista ünneplési gyakorlat mikroszintű kivételéseinek bemutatásával példázza a makropolitikai ideológia által támogatott lokális beavatkozásokat, érzékeltetve egyszerűsített azt is, hogyan igyekezett a hatalom az ünneplések révén a társadalmi valóságról alkotott képet megváltoztatni és ezáltal egy újszerű szimbolika révén megkonstruálni önnön legitimitását. A hatalom égisze alatt termelődő koherencia legfontosabb rítusai a *tömegünnepek*, amelyek voltaképpen egy újfajta vallási élményt közvetítettek, amelyek hősei az egységet közvetítő hatalom vezetői voltak.

A Márton Áronnal való leszámolásról és az 1949-es csíksomlyói búcsúról szóló fejezet a hatalom működésbeli logikájának elmélyült értelmezését nyújtja. A szerző meglehetősen bő adathalmaz tükrében tárja fel a hatalom finom manővereit, azt, ahogyan a helyzetek konfliktusmentes urálására törekedett. A csíksomlyói búcsú napján a hatalom nagy erőbedobással ellenrendezvényeket, „kulturversenyeket” szervezett, és mozgósította a hadsereget is. A búcsú mindezek ellenére a székelyföldi társadalom számára a hatalommal való szembenállás szimbóluma lett. A fejezet levéltári források bevonásával válik különösen jól dokumentálttá.

A történeti kontextus felvázolásával a szerző tulajdonképpen a helyzettel szembesülő rurális társadalom reagálásának jellemzőit, racionális adaptációs stratégiáit, valamint az ezeken túlmutató, az irracionálisban gyökerező válaszadásokat is értelmezi. Az 1949-es krízis antropológiai módszertani követelményekhez igazított értelmezésével a könyv a hatalmi intervenciók hatásainak, azaz a mikrotársadalom szintjén végbement folyamatoknak a bemutatását is megvalósítja, az egyéni életvilágokba való beavatkozások elemzésével a szerző a Székelyföld társadalmának a hatalmi technikákra adott irracionális reakcióit is feltárja. A hatalmi elnyomás, a terror nyomán kialakuló sajátos antropológiai helyzet, a társadalmi mozgalom megértő olvasata az események háttérének a lehetőségekhez képest árnyalt bemutatásával válik hitelessé, a társadalom általános működését bemutató diagnózissá.

Gagy József korábban több írásában is foglalkozott már a lokális társadalmaknak a krízishelyzetekre adott

válaszával, amelyhez empirikus anyagot az 1949-ben bekövetkezett millenáris mozgalom témakörében végzett gyűjtései szolgáltattak. (Lásd például: *Jelek égen és földön. Hiedelem és helyi társadalom a Székelyföldön*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Helyzet Könyvek, Csikszereda, 1998.) Jelen munkájában arra irányítja a figyelmet, hogy a hatalom erőszakos terjeszkedésének következtében kialakult társadalmi feszültségek egy millenáris csodavárásban teljesedtek ki. Elemzéséhez teoretikus kiindulópontot a millenáris társadalmi mozgalom kutatásának eredményei nyújtanak, amelyeket koherens elméleti keretbe integrál a krízis kulturális szerepének kidolgozása révén. Ezáltal fontos társadalmi problémák antropológiai elemzéséhez kínál új megközelítési szempontokat. Értelmezése szerint „a krízis olyan (funkciójában leginkább az ünnepi rítusokhoz hasonló, de nem kiszámíthatóan visszatérő, hanem váratlan, rendkívüli) alkalom, amikor megtörténik az emberi közösségek életképességét megadó szimbólumok és szimbólumrendszerek felülvizsgálata, átalakítása, megerősítése”. (254.) A társadalmi mozgalom elméleti felhasználása mellett a hegémóniaelméletet követi, amelynek lényege a centrum–periféria distinkció. (Itt főként William McNeill, Clifford Geertz és Edward Shils munkáit idézi, és nem Antonio Gramsci elméletét. Emel-

lett teljes mértékben mellőzi Michel Foucault hatalom-konceptióját, diskurzuselméletét.)

Ahol a szerző az árnyalt megjelenítéshez nem rendelkezik elég adattal, ott jelzi, hogy hol kellene tovább kutatni, mit kellene feltárni ahhoz, hogy a történések mibenlétéről teljesebb valóságképet kaphassunk. Valószínűleg a szerző is belátja, hogy a sajtó, valamint az a kevés számú egyéb forrás (a 6. és 7. fejezetet leszámítva) nem elegendő a rekonstruált múlt árnyalt megismeréséhez, feltárásához. Az új források elérhetővé válásával a korszak történelme valószínűleg módosulni fog, ahogy erre maga is felhívja a figyelmet. Mindemellett a jelenleg hozzáférhető és számba vehető források feldolgozásával a szerző fontos lépést tett a kommunista diktatúra kezdeti hatalmi építkezési technikáinak, valamint a székelyföldi rurális társadalom erre adott reakcióinak történeti antropológiai elemzése terén. Végző soron sikerült megragadnia azt az indokoltan mentalitástörténetinek nevezhető váltást, amely előtörténetét képezte a székelyföldi társadalom külső hatásokra kikényszerített átalakulásának. A könyv jelentőségét emeli, hogy a szerző által hitelesen felépített társadalmi kontextus ismeretében egy fontos társadalmi, illetve társadalomlélektani probléma, az 1949-es millenáris mozgalom jelenségei váltak empirikusan megközelíthetőkké, magyarázhatókká.

Peti Lehel

Egy identitás határán

Bodó Barna: Az identitás egyetemessége. Kvár 2004. 222 lap

Mit is jelent az identitás, az identitásunk? Az úgynevezett „identitáskutatóknak” mai napig sem sikerült egységes választ adniuk a kérdésre, nem sikerült egy átfogó paradigmát kidolgozniuk az Erikson által bevezetett fogalomra. Bodó Barna számára a válaszkérés létkérdés, személyesen érinti a probléma, magán- és közügyé minőségül a válasz.

Napjainkban az identitás valahogy megoldandó feladattá vált, az egyéneknek szembe kellett nézniük önmeghatározásuk, identitásuk alakításával. Mindenkinek megvolt a kijelölt helye a társadalomban, amit el kellett foglalnia és ennek a helynek, a „valóságnak megfelelően” megalkotnia önmagát. Ugyanakkor az egyének csupán annyi volt a feladata, hogy a közösség elvárásaihoz alkalmazkodva minél jobban ellássa a rá kiszabott feladatokat. Az identitást, az egyén helyét a társadalomban túlnyomórészt a közösség határozta meg. Ez az élet természetes rendjévé vált, a modernitás biztonságos, rendezett, megismerhető világot nyújtott, ahol többek között mindenki tudta önmagáról és a másiktól, hogy ki ő, és kivé válhat.

Manapság egyre gyakrabban beszélnek általános identitásválságról, ugyanis felbomlottak a hagyományos keretek, amelyek adottak voltak, s az egyén számára a biztos, mindig kiszámítható terepet jelentették. Ezek az identitáskeretek felbomló formájukban is problematikusá váltak, ugyanis alig belátható jövőjű és felgyorsult

ütemű átalakulás útján vannak, esetleg olyanok léptek a helyükbe, amelyek ma még nélkülözik a történeti távlatot, a hagyományos meggyökerezettséget, s ezért túlságosan műviék és elvontak.

Mindennek eredménye a mind tömegesebbé való identitásvesztés, vagyis az egyén képtelensége arra, hogy világosan, egyértelműen és hosszú távon definiálja önmagát. Annyira felgyorsult a minket körülvevő világ, hogy a hosszú távú önmeghatározás a határidőnaplók áradatában szinte-szinte lehetetlenné válik, arra kell folyamatosan hangsúlyt fektetni, hogy az egyén versenyképes maradjon a piacon, egyébként is a bürokrácia nem az egyénre tart igényt, hanem csupán részleges szerepére vagy funkciójára, a szalgamunkában csak egy állomássá válik. A mindennapi ember naponta beleborzong a faliújszteri világ szelébe... már ha marad rá ideje.

Sajátos a mi térségünk is az identitáslazulás világában, ugyanis társadalmi dimenzióba vetítve: olyan gyorsan igyekszünk megfelelni a kapitalizmusnak, hogy közben elveszítjük önmagunkat. Kimaradtunk egy néhol másfél évszázados folyamatból, amit most pár évtized alatt akarunk „bepótolni”. Széles tömegek korábbi társadalmi identitása hullott szét, miközben a szocialista világból hirtelen átvanzaltunk felemás kapitalizmusunkba, széttöredezték a hagyományos identitáskeretek, s a helyettük felkínált új modelleknek nem állt kellő meny-

nyiségű idő a rendelkezésükre, hogy meg tudtak volna gyökerezni hétköznapjainkban.

Önkéntelenül adódik a kérdés: a tervezhetetlen, folyamatosan változó jelenben az egyéni lét bizonytalanná válásával az identitás lenne az a szilárd, biztonságos pont a mai kor emberének életében, ami fogódzót, támaszt nyújt az idegen, mozgásban lévő világgal szemben? Vajon nem csak „pótszer”, ami igyekszik a közösségek helyébe lépni?

Húsba vágó ez a kérdés egy szörványdiskurzus margóján. A nagy elméleti áttekintés és az identitás kategóriájának részletes és nagyon körültekintő, *n* tudományágat segítségül hívó elemzése után kikerülhetetlenül belebotlunk a valóság talajába, azaz a hogyanba és a mikéntbe.

Bodó Barna könyve egy szörványban élő ember tapogatózása az adott és a kapott identitás barlangjában. Lämpása a hit, pontosabban a megmaradásba vetett hit, ami megvilágítja a nagy „történet” néhány foszlányát. Akaratlanul is kiragad és leragad a kisebbségi lét identitáskeresésében. A borító kitűnő példája ennek: reflektorfénybe csak néhányan kerülnek, akiket az „itt”-ség és a „most”-ság horizontjába von.

Amiért az olvasó kicsit elmarasztalhatja a szerzőt, az az út hosszúsága, amit meg kell tenni a mondatok sziporkázásáig, a tulajdonképpeni mondanivalóig: a kisebbségi és a nemzeti lét boncolgatásáig. Amiért a filozófus vonja kissé össze a szemöldökét, egy filozófiai disszertáció olvasásakor, az a heideggeri perspektíva egy mondatral való „elintézése”, azaz a „nem a létből kell megérteni az identitást, hanem az identitás lényegéből kell megérteni ember és lét azonosságát, gondolkodás és lét összetartozását” tétel mellőzése.

A könyv elolvasása után sem tudjuk meg, hogy mi az az identitás (a szerző nem is ígéri a válasz megadását, csupán a fogalom elemzése és megnyilvánulási formáinak a bemutatása a célja), de valahogy mégis gazdagabbak leszünk, és nemcsak a rengeteg meghatározási kísérlet elolvasása miatt, hanem mert a Bodó Barna által irányított reflektorfényben felismerjük önmagunkat. Hozzátenném: nem a címben jelzett „egyetemességben”, hanem abban a sajátosságban, ami mi magunk vagyunk.

Nagy Tímea

A kisebbségek élenkítő színpoltjai a társadalomnak

Jakabffy Elemér: Kisebbségi sorskérdések. Kvár, 2005. 406 lap

Balázs Sándor összeállításában olyan kisebbségi kérdések kapnak hangot, amelyek Jakabffy Elemér kortárs politikai porondján gyakran képezték politikai vita tárgyát. A politikus felszólalásaiban és véleménynyilvánításában oly módon próbálta a kisebbség-többség problémáját megfogalmazni, hogy arra egyfajta megoldást is igyekezett nyújtani.

Szerinte az egyenjogúság stratégiája akkor működne, ha először a társadalomból irtanák ki a kisebbséget érintő negatív jelenségeket és hiedelmeket, s ehhez távlatilag a társadalmi rosszat kell felszámolni. Hogy milyen formában sikerült ez neki, azt a társadalmi és politikai történések igazolták vissza.

Jakabffy Elemér azon kevesek közé tartozott, akik fiatalon bekerültek a politikálásba. Lehetősége volt a demokratikus kisebbségi jogok tiszteletben tartásáért küzdeni mind a magyar, mind a román politikában. A román parlamentbe négyszer választották képviselőnek. Úgy vélte, hogy a román állami-társadalmi berendezkedést tartalmilag kellene demokratizálni. A román állam elsődleges érdeke a kisebbségi feszültségek megnyugtató eloszlátása kellene legyen. Felveti az anyanyelvhasználat és az asszimiláció kérdését, amely az 1920-as években komoly problémát jelentett a kisebbségi érdekvédelem terén. Mi tagadás, a 21. században is a romániai magyar érdekvédelem ugyanezekkel a kérdésekkel állt szemben mindaddig, amíg az EU-integráció előtti felkészülési időszakban a román állam úgy vélte, előnyére válik az integrációs folyamatban, ha teljesít egyes kisebbségi jogokat, követelményeket. Ezek a tények azt bizonyítják a két világháború közötti, illetve a mostani időszak vo-

natkozásában is, hogy a kisebbség jogainak kivívása a többséggel szemben hosszadalmas és bonyolult folyamat, függetlenül attól, hogy az illető társadalom demokratizálódása milyen fokon áll.

Jakabffy igyekezett a többségi nemzet oldaláról megközelíteni a nemzetiségi kérdést, mindannak ellenére, hogy bekövetkezett az az idő, amikor neki magának is ezzel ellentétes státusban kellett képviselnie a kollektív kisebbségi jogokat. Szerinte a nemzeti hovartartozás egyetlen elfogadható ismérve az *önbesorolás*, egy nemzethez való tartozás tudata és vállalása. Ha mindezen egyéni jogokat az állami berendezkedés megtagadja, akkor erőszakos asszimilációról van szó. Jakabffy felveti az önkéntes és erőszakos asszimiláció közötti különbséget.

Balázs Sándor így ír Jakabffy Eleméről: „Nemzeti-ség-külpolitikai tevékenysége nem azért figyelemre méltó, mintha a panasztételeknek lett volna kézzelfogható foganatjuk. Sokkal fontosabb számunkra az, hogy politikusunk a nemzetközi itélőszéken egyáltalán szóhoz juthatott, kifejhette nézeteit az Európában élő minoritást foglalkoztató létkérdésekben. Ő ugyanis sohasem a magyar ügyet vitte a nemzetközi fórum elé, mindig az általános európai szintű kisebbségproblémát taglalta, ennek csak egyik egyedi megnyilvánulásaként szemléltette a romániai visszasságokat.” (30.)

A *Kisebbségi sorskérdések* összeállítás hét nagy tematikus részre osztható. Az első részben Balázs Sándor Jakabffy életpályáját és politikai munkásságát mutatja be, a második rész tanulmányokat tartalmaz a monarchiabeli viszonyokról, részletesen kitérve Krassó-

Szörényi vármegye sajátos helyzetére. A harmadik rész a nők jogairól szóló beszédek és előadások gyűjteménye, amelyekben Jakabffy kifejti, hogy az erdélyi magyar jogfelfogás már a mohácsi vész után privilégiumokat adott az erkölcsös nőknek. A következő részben személylekről és eszmékről alkotott véleményei kapnak hangot. Jakabffy így fogalmaz saját kortársairól: „Mi a 19. század itt maradottjai a világtörténelem legbékésebb korszakának neveltejei vagyunk. Bennünket iskola, sajtó, tudomány arra tanított, hogy az emberiség a kultúrfejlődés olyan fokához ért, melyről minden zökkenés és akadály nélkül csak előre juthat.” (218.) Mindannak ellenére, hogy hittel és buzgósággal igyekezett képviselni a kisebbségi jogokat és eszméket, kijelentette, a legnagyobb gondolatok hordozói is csak gyarló emberek. Fájdalom, de a valóság ezt tükrözi.

A könyv külön részt szentel Jakabffy a Magyar Párt gyűlésein elhangzott felszólalásainak, ahol egyik legfontosabb kijelentése az volt, hogy a jogok csorbításával és az elnyomással nem sikerült megsemmisíteni a nemzeti érzést, sőt a történelem mindig azt igazolta vissza, hogy ezekkel csak erősíteni, fokozni lehet egy nemzethez való tartozás érzését. A következő rész az akkori nemzetközi dimenziókat és Jakabffynak nemzetközi szerepvállalását igyekszik felvázolni. A politikus azt hangsúlyozta, hogy nem elég saját belső nemzeti problémáinkban elmerülni, fel kell zárkózni a nemzetközi eszmékhez.

A Magyar Párt gyűlésein való felszólalásaiból két alapvető gondolatot emelnék ki: a politikus szerint a nemzeti sovinizmus a közélet legveszedelmesebb mérge, társadalmilag és politikailag ez az eszme árthat a legtöbbet; megemlíti Gandhi példaadó munkáját, aki szerint közösségi munkánkért nem szabad elismerést és dicsőretet várni, minden cselekedetünk emberszeretet központú kell legyen, mert a gyűlölet nemzeteket és felekezeteket állít egymással szembe.

Balázs Sándor összeállításának utolsó részét Jakabffy publicisztikájának szenteli, igyekszik röviden bemutatni azon műveket, amelyek nyilvánosságra kerültek a politikusi tollából. Ezekből kiderül, hogy Jakabffy 1918. október 15-én részt vett az utolsó delegacionális ülésen, melyet a „Monarchia temetéseként” emleget. Ezen az ülésen Lovászy Márton indítványát határozatként szavazták meg, mert szerintük ez a bizottság többé nem ül össze, hiszen a dualizmusnak vége. Attól a pillanattól kezdve, hogy a Monarchia a wilsoni 14 pont alapján a békeajánlatot megtette, Ausztria föderatív alapon rendezi belügyeit, és Magyarországgal csak személyes unióban marad. Jakabffy erről az ülésről mondta, hogy mindhiába hívták össze őket, már segíteni nem tudtak, sőt mi több, erőt sem tudtak mutatni, mert keserőséggel voltak tele: „Összehívtak, hogy erőt mutassunk, pedig szívünk keserőséggel volt tele...” (36.)

Az akkori román sajtóban olyan nézetek láttak napvilágot, amelyek szerint a Román Királyság-beli románok és az ezen kívül élő románok szolidaritásuk kell legyenek egymással, a Királyságon belüli románok pedig fél kell hogy zárkózzanak a „kinti” románokhoz, mert ezek társadalmi értelemben erkölcsösebb életet élnek,

igyekezniük kellene, hogy kulturális és szociális szempontból utolérjék a magyar államban élő románokat. A sajtó akkor is, akárcsak napjainkban, kettős szerepet játszott, kulturális elem volt, de fertőző is, ha a politikai pártatlanságtól mentes, mert megvesztegetett tartalmakat közölt.

Jakabffy ismételtelen hangsúlyozza a média szerepét a társadalmi fejlődésben. Míg a krisztusi tanokat az apostolok gyalog hordozták, a reform gondolatait pedig a fejedelem fogatai, addig a nemzeti gondolat a posta, a távirat és a telefon eszközein keresztül terjedt. Kijelenti, hogy nem telik sok időbe, míg a nemzeti öncélúság eszméje elterjed, hiszen a rádió korában élünk.

Jakabffy szerint a magyar nemzet egyik büszkesége az 1514-ben Werbőczy István által készített *Tripartitum* (Hármasoknyv), amely azt bizonyította, hogy „jogásznemzet a magyar”. A nőkre vonatkozó jogszabályokból az derül ki, hogy a római jogalkotás nem befolyásolta a magyar szabványokat. A középkori magyar jog mentesítette az özvegyeket, elváltakat és férjes nőket a nemi gyámságtól, illetve a férji hatalomtól. Ugyancsak a középkori magyar jog szerint az adománybirtokok leánykézre juthattak, ha a tulajdonosnak nem volt fiú utóda. Annak előtte, a népvándorlás idején a nőket egyszerű ingó jószágoknak tekintették, s ez a kereszténység elterjedésével változott meg.

Az eszméknek és a nagy személyiségeknek szánt részben Jakabffy azokról a nagy alkotókról beszél, akik a saját nemzetük büszkeségei voltak, de ugyanakkor nemzetközileg is elismerésnek örvendhettek. Csak néhány példa: Attila hun király, Priszkosz rétor görög tudós, Leibniz, Immanuel Kant, Schopenhauer, Beethoven, Wagner, Emile Zola, Szilágyi Dezső, Csáky Albin és a személyiségek sorát még folytathatnánk. Ezen nagy személyiségek kapcsán veti fel az asszimilálódás és a visszaneveztesítés kérdését, így fogalmazva: „engedjék meg nekünk is, hogy nemzeti kultúrincseink között tartsuk meg magunk nagy asszimiláltjait, mi kicsinyek pedig, áldjon vagy verjen sors keze, továbbra is lelkes, öntudatos és büszke magyarok legyünk.” (225.)

Jakabffy szerint nemzetünk kultúráját, melyet egyetemesnek tartunk, oly módon kellene ékesítenünk, mint ahogy a keleti színes perzsaszőnyegeken az élénkítő színfoltok a mintákat. A politikus felszólalásainak és beszédeinek az összeállításából kicsengő végső gondolat, melyet a Nemzetek Szövetségének történései is alátámasztanak, annak a hangsúlyozása, hogy vannak eszmék, amelyeket már nem lehet elfojtani, mert bármennyire kicsi is egy nemzet vagy nemzetközösség, ha egyszer nemzeti öntudattal rendelkezik, akkor harcolni is fog érte!

Gyárfás Zsuzsanna

A leporolt filozófus

Horváth Gizella: *Maine de Biran. Egy filozófus életútja. Kvár 2005. 206 lap*

A bemutatásom olyan jellegű, mint a festő munkássága vagy a szobrász szerepe az ideák felmutatásában. Az ideák megismerhetők mindenki számára, a mesterember azonban meg is alkotja némelyiket, a festő viszont valamilyen indíttatásból lefesti, de már hasztalanul. Esetünkben van egy filozófus, akit az ideákhoz hasonlóan elfelejtettünk, por lepte (9.), de Horváth Gizella mint hozzáértő, elvégezte azt a egyszerű munkát, hogy napvilágra hozta, leporolta a magyar olvasóközönség számára a bizonyos mértékig elfeledett gondolkodót. Horváth Gizella kutatásának egyik állomása a budapesti Akadémiai Könyvtár, ahol ugyan megtalálhatók Maine de Biran írásai, de azokat felvágatlanul találta a kutató. E kutatás egyik pozitív hatása tehát abban áll, hogy a dokumentumok olvashatókká, használhatókká váltak.

Maine de Biran egy olyan filozófus, akinek nevével talán csak a katolikus felsőoktatásban találkozhatunk, s az internet is kevés találatot (100 000) ad ki a nevére. Nála talán kétszer jobban ismert Ferdinand Ebner, aki 250 000 találatot érdemel a mai filozófiában, pedig érdekes módon bizonyos mértékben van hasonlóság a két filozófus közt: attitűdjükben, az íráshoz való viszonyukban, mely ugyan nagy szellemi termékenységre utal, de a magabiztosság hiányára is, mivel írásaik nagyrészt kiadatlanul maradtak. Felfogásuk egyik közös vonása a hallás egyazon értelmezése, miszerint a hallás a beszéd miatt van, hogy felismerje a kimondott szót. A másik pedig Maine de Biran kulcsfontosságú fogalmát érinti, mégpedig az *éntudatot*. A francia filozófus szerint az éntudat annyira sajátos, hogy nem lehet kommunikáció tárgyává tenni, kimondhatatlan, s ezt hasonlóképpen értelmezi Ebner is, aki szerint az én több, mint bármilyen név. Továbbá bizonyos mértékben Gadamer filozófiai hermeneutikája is csatlakozik Maine de Biranhoz abban a gondolatban, hogy a gyakorlati és elméleti cselekvés közt nincs különbség, mivel az értelem és akarat egyaránt a belső emberhez tartozik.

Hogy miért is hozakodom elő ezekkel a hasonlóságokkal? A könyv bevezetőjében olvashatjuk, hogy a filozófiai áramlatok hatással vannak egymásra, mint ahogy ezt Maine de Biran esetében is láthatjuk, az angol empirizmus hatást gyakorolt a kontinentális filozófiára, vagy fordítva, s talán az ő elmélkedéseiben találunk egy bizonyos szintézist, esetében Locke és Condillac elméleteinek elegyét. A térbeli áthatást kiterjeszthetjük akár időbeli síkra is, ami azt eredményezi, hogy későbbi korok gondolkodásában felfedezhetjük a régebbi elméleteket. Horváth Gizella is eléggé alaposan vizsgálta ezt az aspektust, mivel olyan filozófusoknál mutatja ki Maine de Biran hatását, mint Dilthey, Windelband, Rickert, Brentano, Scheler, és Schopenhauerrel is hasonlatosságot fedez fel az akarat fontosságában, mely hasonlóság a későbbi értelmezésekben már más irányba mutat. Gyakran találkozhatunk a könyv lapjain Foucault szavaival az

episzteméváltásról, mert úgy tűnik, Maine de Biran volt az, aki megtette ezt a kulcsfontosságú lépést.

A tanulmány rendkívül jól kidolgozott, a különböző fejezetek önmagukban is megállják a helyüket – mint arra példa is van a könyvben, a *Maine de Biran és a vajdúdó modern Franciaország* című fejezet, mely már előzőleg is megjelent –, s általuk a filozófus részletes életútján túl filozófiai rendszerébe is betekintést nyerhetünk. A könyv maga tíz fejezetből áll, logikus elrendezésben. Megfogalmazódik benne a kérdés, miért is kell Maine de Birannal foglalkozni (*Miért foglalkozunk egy halott filozófussal?*), bemutatja a táptalajt, amelyben kifejlődött filozófiai munkássága (*Az ideológusok rövid tündöklése és bukása*), sőt magánéletébe is bepillanthatunk (*Egy tisztviselő átvészeli a francia történelmet*).

A továbbiakban a filozófiai rendszere folyamatos kialakulását követhetjük nyomon *A megszokás*, *Az én*, *A lélek*, *Isten* című fejezetekben. A filozófiai rendszer alapfogalma az *erőfeszítés*, mely mint eredendő tény válik nyilvánvalóvá az ember számára. Az erőfeszítés fogalma egyaránt vonatkozik a belső és a külső emberre. A belső embernek reflektálnia kell önmaga mozgására, akaratára, a külső embernek erőfeszítést kell gyakorolnia, hogy a hatások ne vonják el figyelmét a belső szemléléstől.

Maine de Biran filozófiai fejlődése három korszakra osztható, s mindegyikben fontos momentum az erőfeszítés állapota: a pszichológiai, az abszolútum felismerése és az antropológiai korszak. Az első korszakban mint a test ellenállásának legyőzésére irányuló mozgás jelenik meg az erőfeszítés, ebben a törekvésben ismerünk önmagunkra, énkre. A híves mint erőfeszítés a második írói korszakban a valódi területének megvilágítására szolgál, hogy különbséget tudjunk tenni a noumenon és fenomenon között. A spirituális jelleg elérése az antropológiában ugyancsak erőfeszítés árán lehetséges, mely során ellenállunk az ének, annak érdekében, hogy az Istenben feloldódhasson. Maine de Biran filozófiája egy kissé emlékeztet a sztoikus gondolkodásra az önfegyelmesség kapcsán, mely szerint az ember csak akkor lehet boldog, ha felismeri énjét s annak korlátait, s ennek függvényében fogalmazza meg kívánságait, vágyait. A vágy fogalma ugyanakkor nem pozitív fogalomként játszik szerepet, inkább kerülendő, mert a külvilághoz tartozik, s a külvilág elvonja a figyelmet az én belső reflexiójától. Gondolatmenetében tehát a belső és külső ember van szembeállítva folyamatosan, legyen szó bármely korszakról, s mindvégig a belső ember az erőfeszítés célja.

A filozófiai rendszer bemutatása során a gondolkodó politikai és közéleti megnyilvánulásai is fontosak, ezért a forradalom leírása is bizonyos mértékben szükségszerűnek tekinthető. Maine de Biran mint felvilágosodás kori elmélkedő természetesen foglalkozott saját kora társadalmával, s azt úgy értelmezte, mint azt a fajta felvilágo-

sodást, mely ugyan öntudatra ébreszti az egyént, ráeszmél erejére, de ez az erő állati erő, animális, mely nem alkalmas a társadalomban élésre. Az embereknek nem szabad a saját egyéni érdekeiket követniük, mert az önzés veszedelmet rejt magában, tehát ebben az esetben is szükség van az erőfeszítésre ahhoz, hogy elnyomjuk önös érdekeinket. Az ember sajátossága, hogy a szabadságban sem mond le arról, hogy a külsőre figyeljen, a másik emberhez viszonyítson, így állandó ellentét alakul ki közöttük, ezért az emberek nem tartoznak már egy egység alá, a népből nyáj lesz. A forradalom jelszava, a szabadság így téves felismerésnek bizonyul. A szabadság a „század tébolya” – mondja Maine de Biran. (171.) Az egyetlen elfogadható kormányzati forma a monarchia, vagy ha ez nem lehetséges, a diktatúra. A monarchia egyesíti az embereket a király tiszteletében vagy félelmében, de mindenképp csak így képzelhető el Maine de Biran számára az egységes társadalom, olyan hierarchiában szerveződve, amilyen szerint az emberi elme működik.

Horváth Gizella az analitikus szövegfeldolgozáson túl önálló, termékeny gondolatokkal is segíti a megértést, és a további Maine de Biran-értelmezéseknek is teret

nyújt. Az ember hármas természetét a francia forradalom törekvéseire is kivetíti, ezek mellé lehetne állítani, párosítani a forradalom hármas jelszavát: egyenlőség, szabadság, testvériség. Az animális jelleg lenne a demokrácia, ebben egyenlők vagyunk, amit a nyers életerő vezérel, ezért elvetendő; az emberi jelleg, melyben az én magára ismer, a monarchia lenne, s itt nyilvánul meg a szabadság; s végül a spirituális állapot megkövetelne egy spirituális restaurációt, és megvalósulhatna az igazi testvériség. A Maine de Biran által kidolgozott spiritualizmus elmélete a belső észlelés csálthatatlanságát állítja; énünk a szabad akarat formájában válik megragadhatóvá önmagunk számára.

A könyv minden olyan olvasónak ajánlott, aki meg szeretné pontosabban érteni a francia forradalom idején divó eszmerendszereket, ugyanakkor mindenképpen bele kell lapoznia annak is, aki a mai kort akarja górcső alá venni. Olyan gondolatok fogalmazódnak meg a könyv utolsó pár oldalán, melyeket önmagunk elemzésében is felhasználhatunk, de a társadalomra vonatkozólag is relevanciával bírnak.

Radui Elemér-Szabolcs

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudomány Napja Erdélyben. 4. fórum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület rendezvényét 2005. november 18–19-én tartotta. A fórum központi témája az *Erdélyi magyar tudománytörténet*. A konferencia fővédnöke Vizi E. Szilveszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt. Az első napi fórum színhelye a Protestáns Teológiai Intézet díszterme volt, s azon 125 személy vett részt Erdély minden részéből, köztük kilenc az MTA külső tagja, több közttestületi tag, és az anyaország is képviseltette magát.

A hallgatósághoz intézett köszöntő beszédében Egyed Ákos, az EME elnöke ismertette az immár hagyománnyá fejlődött találkozó célját: az erdélyi magyar tudományos örökség felmérése, felmutatni örökölt tudományos értékeinket, amelyek kultúránk részét képezik. E felmérés folytatódik, hiszen „Az EME 2009-ben érkezik el fennállásának másfél százados fordulójához. Ezt az eseményt gyűjteményeiben s kiadványaiban egész működése során felhalmozott nagy és felbecsülhetetlen értékű tudományos örökségének legalább egy része feldolgozásával, az alapító gróf Mikó Imre kéziratok hagyatékának kiadásával s az EME-ről, kiemelkedőbb tudásairól készült tanulmányokkal s monográfiákkal szeretné köszönteni. Ez nemcsak az EME elnökségének, hanem a szakosztályainak, a most megalakult kutatóintézetének s tudományos tanácsának a feladata. Ugyanakkor az egyetemes magyar tudományosság, a Magyar Tudományos Akadémia közös ügye és érdeke” – zárta megnyitó szavait Egyed Ákos.

A konferencia első napján Szilágyi Pálnak, a Sapientia Egyetem rektorának elnöksége alatt megtartott kiemelkedő előadások felölelték a magyar tudománytörténet több kérdését tudományos diszciplínák szerint. Berényi Dénes, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának elnöke az egyetemes és a magyar tudomány történetének összefüggéseit ismertetve keretet adott a rendezvénynek. Előadásában kiemelte, hogy az erdélyi tudományosság az egyetemes magyar tudomány része, olyan szellemi nagyságok életművével gazdagította a világot, mint gróf Mikó Imre, a Bolyaiak, Kőrösi Csoma Sándor stb.

Kiss Elemér, az MTA külső tagja a Bolyai-kutatás jelenlegi állapotát mérte fel. Kiemelte Benkő Samu munkásságát; az ő nagy érdeme a matematikus zseni, a magyar tudomány legnagyobb büszkesége kéziratainak feldolgozása. Újabb adatokat életéről, tevékenységéről levéltári kutatások hoznak. Külföldön is, német és angol nyelven írnak munkájáról. „A Bolyai-kutatás beérkezett. Külön és értelmes diszciplínává nemesedett, ahonnét – remélhetőleg végleg – kiszorultak a jó (és a rosszt) szándékú dilettánsok. A Bolyai-kutatás szakma lett...” – szögezte le Kiss Elemér, Vekerdi Lászlót, a Bolyai-kérdésben különlegesen jártas kutatót idézve.

Péntek János, az MTA külső tagja *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a kolozsvári nyelvészeti iskola* című előadásában e nyelvészeti iskola létrejöttét, jelentőségét kutatva kiemelte: erdélyi sajátos helyzetünkhöz tartozik, hogy nyelvapolásunkat a román és szász nyelv hatásának összefüggésében kell vizsgálni. Méltatta az EME nyelvapolásunkban játszott szerepét, különös tekintettel Szabó T. Attila munkásságára. „Az EME az önkényuralom idején jött létre, első biztató jele volt a lehetséges szellemi, nyelvi ocsúdásnak. Alapintézmények nélkül egy nemzet vagy egy nemzeti közösség léte kilátástalanná válik. Az EME-vel is a reményt nyerte vissza az erdélyi magyarság. És a hozzá fűzött remény nem volt alaptalan: előkészítője lehetett a tudományegyetemnek, egyéb szakmai és művelődési intézmények létrejöttének. [...] A 20. században az egyetem elvesztése után, a harmincas évektől újra az EME vált fontossá. És ekkor volt igazán fontos szerepe abban is, hogy a magyar nyelvészet művelése erőre kaphatott... És újra fontos

szerepet tölt be a nyelvészet számára is folyóiratával, az *Erdélyi Múzeummal* és egyéb kiadványaival” – hangsúlyozta a professzor.

A továbbiakban a fórum előadói a matematika, fizika, kémia, orvostudomány legkiemelkedőbb erdélyi eredményeit vázolták fel. Kolumbán József, az MTA külső tagja a kolozsvári matematikai iskola kialakulásáról szólt, amelynek közel százéves hagyománya van, és a Bolyaiaikon kívül olyan neves matematikus tudósok gazdagították, mint Brassai Sámuel, Martin Lajos, Fejér Lipót, Farkas Gyula stb. Tudományos munkájukhoz az 1872-ben létrehozott kolozsvári egyetem adott keretet. Az egyetemalapítás után alig negyedszázaddal megalakították a Matematikai Intézetet is. Kolumbán professzor részletesen ismertette Erdély nagy magyar matematikusainak tudományos munkásságát és egyetemi oktatói pályáját. „A Farkas utca volt a tudomány és a műzák közös szentélye, gyönyörű gesztenyesorral. Egyik végében az egyetem főépülete, mellette a régi kőszínház, velük szemben a piarista gimnázium, a másikon pedig a református kollégium és a torony nélküli református templom. Ezek az épületek a körük tartott intézményekkel együtt mintegy megszabták a nevezetes városrész hangulatát. Ebből az utcából tértek be nagy matematikusaink munkahelyükre, az egyetem főépületébe” – zárta a kolozsvári matematikai iskoláról írt történelmi visszapillantását Kolumbán József.

Az erdélyi fizika szempontjából az első fontos lépést a Báthory István által 1581-ben alapított jezsuita egyetem kapunyitása jelentette – állapította meg Gábos Zoltán, az MTA külső tagja *Kiemelkedő erdélyi fizikusokról* szóló előadásában. Az erdélyi tudományosság történetének kiemelkedő eseménye volt a kolozsvári egyetem 1872-es megnyitása. Ezzel Erdély intézményesen is bekapcsolódott a világ tudományos hálózatába. Az egyetem falai között jelentős eredmények születtek. 1879-től, az Erdélyi Múzeum-Egyesület jóvoltából, tudományos igényeket kielégítő természettudományos folyóirat indult, ahol tudósaink munkáikat közölni tudták.

A kémiatudományok kezdetei Erdélyben címmel Veress Erzsébet adjunktus tartott előadást. A kémia tudománnyá válását az aranycsinálás titkát közel kétezer éven át kutató alkímisták kísérletezései indították. Erdélyben is az alkímiai kutatások jelentették a kezdetet. A legrégebb alkímiai kézirat a 16. sz. második feléből maradt fenn, a kémia oktatása pedig Erdélyben a 17. századtól adatolható. Erdély modern egyetemén már létrehozásakor, 1872-ben a négy induló kar közül a természettudományi és az orvosi karon nem csupán oktatták a kémiát, de jelentős kutatómunka is folyt.

Feszt György ny. egyetemi tanár *A 60 éves marosvásárhelyi magyar orvos- és gyógyszerészképzés* kiemelkedő eredményeit ismertette. „Szinronizált egyetemi oktatás elképzelhetetlen az oktatók tudományos kutatómunkája nélkül. Mindkét tevékenységet pártfogolja az Erdélyi Múzeum-Egyesület. A tudományos élet kezdetét intézményünkben az 1946. február 14-én megtartott első szakülés jelezte, a kari vezetőség és az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvosi Szakosztálya közös rendezésében. A tanszemélyzet tudományos dolgozatai 1945–1948 között az EME Értesítő kötetiben jelentek meg. 1990-ben, a 40 évnyi kényszerű elhallgatás után újrainduló Múzeum-Egyesület közgyűlése az Orvostudományi Szakosztály székhelyéül Marosvásárhelyt jelölte ki, ahol az orvosegyetem számos magyar oktatója vállalt jelentős szerepet a munka szervezésében és vezetésében” – írja a szerző.

Markó Bálint adjunktus és Uray Zoltán, az MTA külső tagja *A kolozsvári állattani intézet (1872–1919)* című előadásukban az intézmény létrejöttéről, múltjáról és jelentőségéről szóltak.

Külön is kiemelendő, hogy az agrártudomány képviselői első ízben kapcsolódtak be az EME munkásságába. Csetri Elek, az MTA külső tagja *Az agrártudomány kialakulása Erdélyben*, Jakab Samu egyetemi tanár és Lukács Balázs doktorandusz kertészmérnök *A magyar felső-*

fokú agrároktatás Erdélyben, Nagy-Tóth Ferenc, az MTA külső tagja *A népi gyümölcsészettől a szakszerű gyümölcsstermesztésig Erdélyben* című munkáikban átfogó elemzését adták az erdélyi agrártudomány múltjának.

Az EME szerkezetének megújítását tükrözi az agrártudományok erdélyi eredményeinek felmérése mellett, hogy az erdélyi könyvtártörténet is első ízben tudományos fórumunk témái között szerepel. Meghatározó jelentőségű Monok István, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójának *Könyvtártörténeti kutatások története Erdélyben* című előadása. Az erdélyi könyvtártörténeti kutatásokat napjainkig követi, és méltatja eredményeit. Megállapítja, hogy a könyvtörténetírás Erdélyben is a historia litteralia művelésének keretén belül alakult ki, és kezdeteit a 17. század második felére tehetjük. A 18. század folyamán, illetve az azt követő századfordulón Erdély három nagy nemzeti közössége külön-külön megalapította azokat a központi gyűjteményeket, amelyeknek egyik célja a közösség írott kulturális örökségének összegyűjtése, feldolgozása és megőrzése. Ezt a munkát vállalta fel az 1859-ben megalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület is, azonnali feladatának tekintve könyvtára létrehozását. Újvári Mária, az EME főkönyvtárosa *Szabó Károly, az EME kiemelkedő könyvtárosa* című előadásában az EME könyvtárteremtő első vezetőjéről, a tudós bibliográfusról, a magyar bibliográfiai irodalom alapvető hatalmas művének, a háromkötetes Régi Magyar Könyvtárnak a létrehozójáról beszélt.

A műszaki és informatikai tudományok képviselőjében Szakács József ny. főkutató és Bitay Enikő főkutató *A műszaki tudományok és fejlesztések Erdélyben a 20. században* című előadásukban írják: „ez a kis Erdélyország már az idősámításunk elejétől, az általános emberi fejlődés és haladás útján lépést tartott az általános fejlődéssel, és olyan gazdasági fejlettségre és magas kulturális színvonalra jutott, amelynek eredményeként jó felkészültségű és nagy tudású szakemberei egyes területeken a világ élvonalába kerültek”. Wanek Ferenc tudományos kutató *Koch Antal helye és szerepe az erdélyi földtan történetében* című előadásában megállapítja, hogy bár Koch Antal nem Erdély szülőtte, mégis az erdélyi földtudományok legkiemelkedőbb egyénisége. Nem volt sem előtte, sem utána olyan geológusa Erdélynek, aki e tudomány minden vonatkozásában annyi lényegbevágót írt volna szűkebb hazánk oly változatos képződményeivel kapcsolatban. Tudományos érdemeit és szerepét értékelve Wanek Ferenc Anatol Rusut, a jeles román kutatót idézi: „Koch Antal rendkívüli tudós volt, munkásságának ismerete nélkül nem lehet Erdély földtanáról beszélni.”

Benkő Samu, az MTA külső tagja megállapította *Dani Jánosra emlékezve (1923–2005)*, hogy „nemzedéktársaink között alig akadt valaki, aki többet, pontosabban adatolt részleteket tudott volna az erdélyi múltról, mint ő”.

A fórum keretében sor került az Arany János-érmek átadására: ez alkalommal Antal Árpád irodalomtörténész, valamint Jakó Zsigmond történész, az MTA tiszteleti tagja vehette át az Arany János-érmet. A Gróf Mikó Imre Emléklapot első alkalommal nyújtotta át az EME vezetősége azoknak, akik az Egyesület 1990. évi újjászervezésében, valamint az EME működésének támogatásában kitűntek; ezek a következők: Benkő Samu, Berényi Dénes, Feszt György, Meskó Attila (MTA-tag), Monok István (az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója), Kiss András, Kerekes Jenő, Fekete Károly.

A szakosztályi ülésekre szombaton, november 19-én került sor. Az Orvostudományi Szakosztály, valamint az Agrártudományi Szakosztály Marosvásárhelyen, a többi szakosztály Kolozsváron tartotta ülését.

Az EME szakosztályaiban több mint 150 előadás hangzott el, felölelve a humán és természettudományok, valamint az orvosi, műszaki, matematikai és agrártudományok számos történeti vonatkozású, valamint időszerű kérdését.

Az előadásokat mindenhol hozzászólások és viták követték.

Az EME 4. tudomány napi rendezvénye az erdélyi magyar tudományosság kiemelkedő eseménye volt azért is, mert a résztvevők a magyar tudományos kutatás élvonalát reprezentálják. Nem mellékes, hogy az előadók a különböző erdélyi tudományos műhelyeket is képviselték

A rendezvény támogatásáért ezúttal is köszönet illeti az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságát.

Újvári Mária

Közlemény az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának üléséről

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága 2006. március 8-án Kolozsvárt ülésezett. Az ülés házigazdája az Erdélyi Múzeum-Egyesület volt. A Bizottságot Berényi Dénes elnök vezette.

A délelőtti hivatalos gyűlést követően a délután folyamán kerekasztal-megbeszélésre került sor, amelyen a meghívott intézmények képviselőiben felszóltak: Egyed Ákos, Benedek József, Bíró A. Zoltán, Brassai Zoltán, Péntek János, Jakó Zsigmond, Nagy László, Pozsony Ferenc, Salat Levente, Szabó Bálint, Veres Valér. A megbeszélés témáját a romániai magyar tudomány helyzete képezte.

Ezt követően Horváth Gyula *A magyar regionális tudomány műhelyei a Kárpát-medencében*, valamint Kiss Tamás, Tóth Pál Péter *Népességfogyás és népességpótlás* című előadása hangzott el.

Mind a kerekasztal-megbeszélést, mind az előadásokat élénk vita követte.

A napi munka eredményeit Berényi Dénes akadémikus foglalta össze.

Egyed Ákos megnyitóbeszéde a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának Kolozsvárt rendezett ülésén

Elhangzott 2006. március 8-án az EME székházában

Tisztelt Elnök Úr, Tisztelt megjelentek!

Közismert, hogy az 1989 előtti évtizedekben magyar nyelvű tudományművelés intézményes formában a határon túli Kárpát-medencei régiókban nem létezett, vagy elenyésző volt. Viszont nem kis számban dolgoztak olyan magyar kutatók különböző tudományos intézményekben, akik lelkiismeretük parancsára hallgatva kutatták saját nemzeti kultúrájuk múltját vagy jelenét, avagy saját tudományszakuk terén igyekeztek a magyarországi tudományossággal kapcsolatot tartani. De mindezek foszlányos igyekezetek voltak a nagy űrben.

Az 1989-es események óta eltelt 15 évben azonban jelentős változások következtek be a Kárpát-medencében, a Magyarország mai határain kívül élő magyarság tudománysszervezetében. Ezek a változások pozitív eredményekben mérhetők, s nagyrészt a Magyar Tudományos

Akadémia kezdeményezésével jöttek létre. A szervezőmunkát az 1996-ban létrehozott Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság vállalta magára, s indította el a magyar tudományosság integrációs folyamatát, egységének helyreállításáért. Ennek legfőbb eszköze az a támogatáspolitikai volt, amely szerény kezdetektől fokozatosan alakult ki s vált jelentőssé mind a magyar–magyar kapcsolatok terén, mind a szorosabban vett magyar tudományos közéletben. Manapság a határon túli magyar tudományművelők nagy része valamilyen szálon és formában kötődik az anyaországi tudományosság intézményrendszeréhez, amelyben a Magyar Tudományos Akadémiának meghatározó szerepe van. Ma a „határon túli” Kárpát-medencei országokban számos magyar tudományos intézmény, műhely, tudományos társaság, felsőfokú oktatási intézmény működik. Ezek ismertek, felsorolásuktól eltekinthetünk. Legyen szabad mégis megemlítenem, hogy 15 felvidéki (szlovákiai), 8 kárpátaljai (ukrajnai), 9 délvidéki (szerbiai), 1 horvátországi, 2 szlovéniai s 45 erdélyi (romániai), összesen mintegy 80 határon túli tudományos vagy kulturális intézmény kérte akkreditálását az MTA titkárságán. Meg kell próbálnunk azt, hogy összképet alakítsunk ki a mai, eléggé képlékeny, kiforratlan helyzetről. Ez a számvetés azért is fontos, hogy lehetőség nyíljon a jövő tervezésére. Nézetemet néhány pontban kívánom összegezni.

A szóban forgó régiókban – eredetüket, jellegüket, rendeltetésüket, szervezettségüket, anyagi (finanszírozási) helyzetüket tekintve – különböző típust képviselő szerveződések találunk. Ezek – egy-két kivételtől eltekintve – új, alig néhány éves alapítások, következőképpen még nem sikerült kialakítaniuk profiljukat, de keresik annak lehetőségét.

Jellegük tekintetében három alaptípust különíthetünk el:

1. amelyek *önálló* tudományos intézményként működnek,
2. amelyek ún. *háttérintézményei* más intézményeknek, például az egyetemeknek. Ezek szintén tudományos műhelyek, de nem önálló intézmények (itt nem a jogi státusra gondolunk). És
3. olyan szerveződések, amelyek *tudományegyetemi keretben működnek* (a katedrák keretében).

Rendeltetésük szerint vannak:

- a) tudományos kutatást folytató, illetve
- b) konferenciaszervező, tudománynépszerűsítő intézmények.

Szervezettségüket tekintve vannak:

- c) összetett szervezeti struktúrával rendelkező, illetve
- d) egysíkú, egy célra szakosodott szervezetek, vannak országos és helyi szerveződések.

Finanszírozás tekintetében találunk olyan intézményeket,

- a) amelyek teljes egészében vagy majdnem egészében a magyar pályázató rendszer, illetve az MTA támogatásával tartják fenn magukat, és
- b) olyanokat, amelyek a hazai alapokból működnek, de magyar támogatásra is igényt tartanak.

Természetesen tiszta típus alig van, a legtöbben megtalálhatók – különböző mértékben – más típusok jellegzetességei is, itt *a hangsúly éppen a különböző arányokra tevődik*.

Más tekintetben vannak társadalomtudományokkal, illetve természettudományokkal és műszaki tudományokkal foglalkozó intézmények és olyanok, amelyek ezzel is, azzal is foglalkoznak.

A természettudományi műhelyek önálló magyar intézményekként infrastrukturális hiányok miatt csak kivételes esetekben tudnak eredményesen működni. A társadalomtudományi kutatással foglalkozó intézetek fennállhatnak saját önálló szerkezettel is.

Csak ízelítőt adtunk az előbbiekből arról a sokféleségről, tarkaságról, amely a határon túli magyar tudományosság intézményi struktúráját jellemzi; azért tartottam szükségesnek kitérni erre, hogy világosabban lássuk ezt a sokféleséget felmutató, sok bizonytalanságot tartalmazó helyzetet, amelyben valamiféle biztosabb értékrendet kell kialakítani. (Ez a munka – mint közismert – az MTA Külföldi Tudományosság irodáján néhány éve folyik.)

A határon túli tudományosság fenntartására mind a már Unió-taggá vált, mind a várományos, mind az egyelőre azon kívül rekedő országok magyarságának szüksége van. Azokat az aktuális tudományos feladatokat, amelyek a külhoni intézetekre s tudóstársadalomra hárulnak, a legeredményesebben nagyrészt otthon lehet elvégezni. Gondolok a kultúránk értékeinek védelmére és a további értékteremtő tudományos, oktatói és nevelői munkára. A külső és belső feltételek változását figyelembe véve úgy látjuk, eljött az ideje annak, hogy újragondoljuk a határon túli magyar tudományos műhelyek reális értékrendszerét, stratégiai feladatait és az ehhez igazított finanszírozási rendszert. Az önszerveződés folyamatai hevében szétforgácsolt műhelyek helyén valószínűleg célszerűbb lenne regionális kutatóközpontok kialakítása és az ehhez igazodó finanszírozás. Olyan időszerű teendők ezek, amelyeket az európai integráció nyújtotta lehetőségek jobb kihasználása és az egyetemes magyar tudományosság jövője érdekében valószínűleg el kell végezni.

Ezt az MTA tudománypolitikája azzal viheti előbbre, hogy valóban tudományos teljesítményre képes intézmények fejlesztését támogatja.

Milyen tudománypolitikát, támogatáspolitikát szeretnénk?

Közismert, hogy a tudományos kutatás olyan jellegű tevékenység, amelynek elengedhetetlen tényezője a folyamatosság. A kutatási tevékenység sajátosságai miatt az esetek többségében nem igazítható naptári évre vonatkozó költségvetéshez. Ezért a kutatási folyamatok kényszerű megszakitása forráshiány miatt vagy felaprózása az eredményeket vetheti vissza hosszú időre. Ezért az egyéves, pláne féléves támogatások, pályázatok helyett hosszabb távú, legalább 3 éves időszakra kiírt pályázatok segítenék az intézményeket a hosszú távú tervek megfogalmazásában s azok megvalósításában.

A tudománypolitika feladata: közreműködés a folyamatos és hatékony kutatói munka feltételrendszerének megteremtésében, érteve ezen mind a személyi, mind a tárgyi (infrastrukturális) feltételeket.

Az eredmények értékelésének szempontjait is tovább lehetne és kellene finomítani. A legtöbb értékelés figyelmen kívül hagyja azt, hogy vannak olyan intézmények, amelyek előbbre viszik a magyar tudomány ügyét azzal, hogy maradandó értékű tudományos műveket alkotnak, és azzal is, hogy központjai, élteitői a magyar tudományos közéletnek. A munka minősége lehet a legfőbb mérce. Nem kerülhető meg a tudományművelés társadalmi hasznosulásának kérdése, de hogyan mérhető az. Vajon figyelmen kívül hagyható a tudományos művek mellett a nagyszámú, ún. szélesebb közönségnek szóló írás és előadás akár a szokásos keretekben, kisebb közönség előtt elhangzó vagy a média közvetítésével az egész magyar érdeklődő közönséghez eljuttatott formában? Kisebbségi helyzetben a tudománynépszerűsítésnek fokozott szerepe van az öntudat zavarainak oszlatásában, a kisebbségi ellensúlyozására gondolok, a nemzeti önismeret által.

Mindezt azért kellett szövé tennem, mert az eddigi felmérések eszköztárából a fenti formák nagyrészt kimaradtak. A tudomány a média csatornáin keresztül hozzájárulhat a közműveltség terjesztéséhez. Hagyomány és újítás együtt segítkezik abban, hogy a tudomány iránti megbecsülés és igény fokozódjék a társadalomban.

Az eredményességnél maradva: az eddigi felmérések az eredményességet illetően nem mindig számoltak a teljesebb valósággal. Sajnálattal vettük tudomásul például, hogy az EME tudományos könyveinek listája kimaradt az egyik olyan kiadványból, amelyet a határon túli

bizottság kezdeményezett. De szólhatnék a *Támogatás és hasznosulás* című kötetéről is, amely sok tekintetben igen jó munka, számos meggondolandó alternatívát tartalmaz, de majdnem teljesen megfeledezett azokról a tudományos műhelyekről, amelyek önállóak, nem hátterei valamely egyetemnek.

Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az egyes régiókban működő intézmények nem állnak rendszeres kapcsolatban egymással, együttműködés helyett gyakran versengés tapasztalható közöttük; az együttműködés csak kivételes. A helyzet jobbítása érdekében talán meg kellene alakítani a különböző határon túli régiók tudományos tanácsait, országonként külön-külön. Ezek az együttműködések ügyét segítenék a munkamegosztás által, és a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának munkáját is eredményesebbé tehetnék.

Végül röviden az Erdélyi Múzeum-Egyesületről.

Az EME 1859-ben alakult meg társadalmi összefogással, gróf Mikó Imre vezetésével és hármas céllal. Ezek: a) a múzeum felállítása, tudományos gyűjtemények létrehozása, b) a gyűjtemények feldolgozása, c) a tudomány és kultúra magyar nyelven való művelése.

Néhány év alatt az EME valóban nagy gyűjteményeket hozott létre; ezeket az 1872-ben alapított kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem rendelkezésére bocsátotta a magyar kormánnyal kötött szerződés alapján. Az EME-t 1950-ben más magyar s néhány román és szász civil szervezettel együtt betiltotta a román kormány, vagyonát a kolozsvári Wass Otilia-féle házzal együtt eltulajdonította. A gyűjtemények ma 8 kolozsvári intézmény használatában vannak; korábbi székházát sem sikerült még visszaszerezni.

Az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület civil szervezetként fejt ki működését. Jelenlegi tagságában van 15 MTA külső tag, mintegy 250 tagunk szerezte meg a tudományok doktora fokozatot. Az orvosdoktorok száma mintegy 700. Az összes tagok (tisztelési, rendes, pártoló) száma mintegy 3000.

Az EME struktúrája:

1. *Elnökség*, amely társadalmi munkában dolgozik
2. *Szakosztályok*
 1. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály
 2. Természettudományi Szakosztály
 3. Orvos- és Gyógyszerészettudományi Szakosztály
 4. Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály
 5. Műszaki Tudományok Szakosztálya
 6. Matematikai és Informatikai Szakosztály
 7. Agrártudományi Szakosztály
3. Az EME *Kutatóintézete* 12 főállású kutatóval; az intézetet igazgató vezeti a Tudományos Tanács ellenőrzése mellett.
4. Tudományos *Könyvtár* és *Kézirattári* részleg, *Kiadóműhely*, amely évente 8–10 kötetet jelent meg; köztük egyre több a saját kutatók által írt könyv.

Főbb programok:

1. Erdély középkori és kora újkori történeti forrásainak feltárása és kiadása
2. Erdély legújabb kori történetének kutatása
3. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* szerkesztése
4. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztése

5. Erdély történeti régióinak komplex kutatása s az eredmények kiadása
6. Az erdélyi tudományos örökség feltárása, különös tekintettel az EME megalakulásának közelgő 150. évfordulójára
7. Az erdélyi magyar tudományos élet szervezése, a *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia évenkénti megtartása
8. A tudományos utánpótlás-neveléshez való hozzájárulás
9. Tudományos ismeretterjesztés

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2006. évi közgyűlése

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2006. március 11-én tartotta tisztújító közgyűlését Kolozsvárott, a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében. Az Egyesület 141 tagja vett részt a rendezvényen. A napirenden szerepelt az elnöki beszéd, a határozatképesség megállapítása a jelenléti ívek alapján, a főtitkári jelentés kiegészítései, a gazdasági tanácsos 2005. évi beszámolója és a 2006. évi költségvetés, az ellenőri, a jogtanácsosi jelentés és a folyó évre vonatkozó tevékenységi tervek ismertetése, a jelentések megvitatása, elfogadása. Továbbá az Alapszabály módosításának megvitatása és elfogadása, a Kutatóintézet szervezeti szabályzatának megvitatása és elfogadása, határozat gyűjteményeink visszaigényléséről, a Teleki József-díj ismertetése és átadása, Mikó Imre emlékplakettek átadása, alapító tag oklevelek átadása, az elnökség és a választmány egyharmadának megújítása.

Egyed Ákos elnök üdvözölte az egybegyűlteket és köszöntötte a vendégeket, akik megtisztelték jelenlétükkel a Közgyűlést: Lipták András és Fekete Károlyt, az MTA debreceni bizottsága képviselőjében, Ludányi Horváth Attila magyar konzult, Monok Istvánt, az OSZK főigazgatóját, a Gróf Mikó Imre Alapítvány elnökét, Geréb Zsoltot, a Partiumi Egyetem rektorát, Kónya Hamar Sándor képviselőt, Garda Dezső képviselőt, Kerekes Sándor tanácsost, Gulya János göttingai professzort, Őrsi Juliannát, a Túrkevei Kulturális Egyesület elnökét, Szilágyi Pált, a Sapientia EMTE rektorát, Juhász Tamást, a Protestáns Teológiai Intézet rektorát. Megállapította, hogy a Közgyűlés határozatképes, és megnyitotta a 2006. évi tisztújító Közgyűlést.

A főtitkári, gazdasági ellenőri és jogtanácsosi jelentések meghallgatását élénk vita követte. A jelentések megvitatása, majd kiegészítése után a Közgyűlés elfogadta azokat.

Sipos Gábor ismertette az Alapszabályzat módosításának szükségességét, és a következő változtatásokat javasolta: 3.§. Az EME tudományos szakosztályait kiegészíteni a tavaly alakult 6. Matematikai és Informatikai és a 7. Agrártudományi Szakosztályokkal. 23.§. b) Két alelnök helyett négy alelnök. 25.§. Az alelnökök az egyesület meghatározott munkaterületeit felügyelik. 29.§. A Választmány 23 tagból áll. A Közgyűlés egyhangúan elfogadta az Alapszabályzat változtatásait.

Határozat született az EME államosított gyűjteményeinek visszaigényléséről; az elfogadott nyilatkozatot eljuttatjuk a sajtó képviselőinek, hazai és magyarországi egyetemek, intézmények vezetőségének, valamint annak román változatát a gyűjtemények kezelőinek.

A gyűlés következő része ünnepélyes hangulatban folytatódott.

Monok István, a Gróf Mikó Imre Alapítvány elnöke kifejtette: örvendetes számára, hogy ismét sikerült egy tudományos díjat alapítani.

Sipos Gábor felolvasta a Teleki József-díj alapítólevelét:

A Gróf Mikó Imre Alapítvány és az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) Teleki József emlékére és tiszteletére egy róla elnevezett díj alapítását határozta el abból a célból, hogy ezzel kritikai fórumot, seregszemlét teremtsen az erdélyi, a máramarosi, a partiumi, a bánáti és a romá-

niai magyarság múltját és jelenét bemutató szakmai munka színvonalának emelésére és az igényes, eredeti szakkutatások biztosítására, elismerésére.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Gróf Mikó Imre Alapítvány a Teleki József tudományos díjjal az Erdély történeti múltjának kutatásával keletkezett életművet, illetve nyomtatásban megjelent (vagy nyomdakész), az erdélyi, a máramarosi, a partiumi, a bánáti és a romániai magyarság újkori és legújabb kori történetére, a legtágabban értelmezett művelődéstörténetére és néprajzára vonatkozó adattárakat, forráskiadványokat és tudományos monográfiákat jutalmazza. A díjat a Romániában élő kutatók – egyéni vagy kollektív munkájukkal – nyerhetik el.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma 2005-ben és az azt követő minden negyedik évben szakbizottságot kér fel, amelyik számba veszi és elbírálja a fenti tudományágak területén a kiírást megelőző öt évben született munkákat. A bizottság szakértőkkel véleményezteteti és rangsorolja azokat. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma a legjelentősebbnek ítélt alkotást jutalmazza a komoly anyagi elismeréssel is járó Teleki József-díjjal. A bírálóbizottság tagjai romániai, magyarországi vagy más külföldi elismert szakemberek.

A díj odaítélésének elengedhetetlen feltétele az életmű vagy a díjazandó munka kiemelkedő tudományos értéke. Ha ilyen alkotás az adott ötéves időszakban nem születne, a díj nem kerül kiosztásra.

A díj odaítéléséről, a vele járó pénzösszegről, továbbá a díjjal kapcsolatos valamennyi részletről az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma dönt. A díj kiadására évente az Erdélyi-Múzeum Egyesület közgyűlésén kerül sor, először 2006-ban.

A díjat Vitézy Tamás támogatja.

Az első ízben kiosztásra kerülő Teleki József-díjat Monok István Jakó Zsigmond professzornak nyújtotta át.

Az Elnökség Mikó Imre emléklakettet adott át Vizi E. Szilveszternek, Czirják Árpádnak, Murádin Lászlónak, Soó Tamásnak és Várhelyi Csabának. Az Egyesület Antal Árpád, Benkő Samu, Gazda Klára és Péter Mihály professzorokat tiszteleti tagjaivá avatta. Alapító tagsági oklevelet kapott Hollanda Dénes és Zala F. László.

Az Elnökség felmentése után a jelölőbizottság kiosztotta a szavazócédulákat. A korelnök vette át az ülés vezetését.

Ezután került sor az elnökség megválasztására. A szavazatszámoló bizottság ismertette a szavazás eredményét. A leadott szavazatok száma 112, ebből érvényes 112. Az új elnökség összetétele: elnök Egyed Ákos, alelnökök Sipos Gábor, Gyenge Csaba, Brassai Zoltán, Péntek János, főtitkár Bitay Enikő, gazdasági tanácsos Farkas Mária, jogtanácsos Bányai József, elnök Somai József.

Egyed Ákos elnöki megnyitóbeszéde az EME 2006. március 11-i közgyűlésén

Tisztelt Közgyűlés!

Az ezelőtt négy évvel, 2002. március 2-án megválasztott elnökség munkájáról az évi közgyűléseken rendszeresen beszámoltunk. A múlt évi főtitkári jelentést pedig Önök időben megkapták. A megnyitóbeszéd – az eddigi szokások szerint – nem adhat természetesen összefüggő tartalmi ismertetést az elmúlt négy évről – ez felesleges is volna. Legyen szabad viszont főbb törekvéseinkre, a kiemelkedőbb eseményekre nagyon röviden a következőkben kitérnem.

Az elnökség legfőbb feladatának az elmúlt négy évben mindvégig Egyesületünk folyamatos munkája alapvető feltételeinek biztosítását tartotta. Tette ezt annak érdekében, hogy az EME belső intézményei, strukturái fennakadás nélkül végezhesék tennivalójukat; gondolok itt a szakosztályokra, a kutatóintézetre, a könyvtárra, a könyvkiadásra, a fiókegyesületekre s nem utolsósorban a tudományos rendezvényeinkre. Visszatekintve az elmúlt évekre, némi elégtétellel jelenthetem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy Egyesületünk részintézményei sikeresen teljesítették vállalt feladataikat. Ennek köszönhetően az EME helyzete érezhetően megerősödött, stabilizálódott.

Miért kell ezt az elnöki jelentésnek hangsúlyozni?

Mindenekelőtt azért, mert az 1989-es változások óta s főleg az utolsó évtizedben voltak olyan pillanatok, amikor úgy tűnt, hogy a számos új tudományos és kulturális intézmény feleslegessé teszi a legrégebbi erdélyi tudományos egyesület, az EME fenntartását. Azonban rövidesen kiderült: Egyesületünkre a megváltozott körülmények közt is szükség van. Úgy vélem, igazolódott Szabó T. Attilának, Egyesületünk egyik legnagyobb vezető egyéniségének az a megállapítása, hogy „az EME-nek vannak olyan elsődleges céljai, amelyekről nem mondhat le soha”. A magyar tudományosság ilyen elsődleges célja az anyanyelvi tudományművelés, amelyben természetesen Egyesületünk más intézményekkel osztozik és együttműködik.

Nem kell véka alá rejtenünk annak a ténynek az elismerését, hogy az EME hagyományt, történelmi örökséget képvisel; olyan körülmények között alakult meg ezelőtt közel másfélszáz évvel, amikor a szabadságharc leverését követő időben a történelmi örökség vagy ahogyan az alapító gróf Mikó Imre mondta: a *történelmi alapok* védelme, megvédése a legfőbb nemzeti törekvések közé tartozott. Ez a feladat azóta a kisebbségi sorsunkkal szorosan összeforrt, és ezt az EME változatlanul felvállalta az 1990-es újjászervezése után is.

Mindez nem jelenti azt, hogy Egyesületünk nem törekszik a megújulásra, a modernizációra, amit a mai változó világ s benne a hatékony tudományművelés megkövetel. Ennek jegyében végezte munkáját az elnökség. Engedjék meg, hogy vázlatosan kitérjek az utóbbi négy évben véghezvitt vagy elindított megújulási törekvéseink némelyikére.

Az EME szerkezetében mindig fő helyen álltak a szakosztályok, és ez ma sincsen másként. A nyelvészet, irodalomtudomány s történettudomány művelőit tömörítő első szakosztály ma is az EME hagyományos feladatainak legfőbb letéteményese, amit persze a 21. századhoz igazodó elméleti s módszertani hozzáállással próbált teljesíteni és teljesít. Ebben a szakosztályi elnöknek, Keszeg Vilmos professzornak kezdeményező szerepe volt. Nyitást jelentett a szakosztályi strukturában a műszaki szakosztály létrehozása már az újjáalakulás idején, s ez Egyesületünk modern infrastruktúrája kialakítását is előbbre vitte, amiért nem keveset tett Bitay Enikő szakosztályi elnök, közelebbről pedig korunk egyik meghatározó tudányszakának, az informatikának megjelenését köszönhetjük az EME-ben, amely, ti. az informatika a természettudományi szakosztályból kivált matematikával együtt új osztályt képez: a Matematika- és Informatikatudományi Szakosztályt, ezt eddig Kolumbán József akadémikus vezette, s ezt a szerepet a következő évekre Németh Sándor professzor vállalta. Teljesen új képződmény az Agrártudományi Szakosztályunk, amelyre az a feladat hárul, hogy ezt a fontos, de a diktatúra idején magyar nyelvű művelését teljesen elsorvasztó tudományt új életre keltse. A szakosztály elnöke Jakab Samu professzor. Az Orvosi és Gyógyszerészettudományi Szakosztályunk az EME legerősebb osztálya, amely a magyar–magyar tudományos együttműködésben élen jár, s működési körzete egész Erdélyre kiterjed. Elnöke továbbra is dr. Kovács Dezső. Nem hagyható szó nélkül a Természettudományi Szakosztályban észlelhető nyitási folyamat, amelyet a szakosztály magas nivójú évi rendezvényein is tapasztaltunk. Eddigi elnöke, Markó Bálint Veress Erzsébetnek adta át a helyét. Nehezen találja meg a szerepét a Jog-, Közgazdaság és Társada-

lomtudományi Szakosztály. Reméljük azonban, hogy a következő években meg fog erősödni, Egyesületünk nem szívesen mondana le erről a szakosztályról sem. Régi elnöke Szász Alpar Zoltán.

Tisztelt Közgyűlés!

Hosszas előkészítő munka után végre az EME Kutatóintézetének megalakulását befejezett tényként jelenthetem, természetesen amennyiben a Közgyűlés jóváhagyja a működési szabályzatát. Sokat várunk és remélünk Kutatóintézetünkől az EME tudományos kutatásának gazdagításában.

Könyvtárunk és kéziratárunk könyvállománya és kézirati anyaga folyton gyarapszik s szerepe is növekedőben van, egyrészt az új könyvek vásárlása, másrészt az adományok fogadása által. Könyvtáraink gyakorlati munkáját Újvári Mária főkönyvtáros irányítja. Az utóbbi években részben vagy egészben az EME tulajdonába jutott Nagy György, Imreh István, Venczel József, Kiss István hagyatéka. Ezúttal is köszönetünket fejezzük ki a hagyatékozónak. Nagy gondot okoz a ránk hagyományozott és már felajánlott családi könyvtárak elhelyezése. Ha nem sikerül legalább egy modern raktárat építenünk, veszélybe kerülhet az erdélyi magyar könyvtári örökség átvétele és kezelése.

Könyvkiadásunk kiemelkedő jelentőségű kötetekkel gazdagította a magyar tudományt. Ilyenek: az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* XI. és XII. kötete, a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* IV. kötete, az *Erdélyi Királyi Könyvek* első kötete, *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratjai* Benkő Samu szerkesztésében, Nagy Mihály-Zoltán–Vincze Gábor *Autonomisták és centralisták* című kötete, a *Székely Oklevéltár* VI. és VII. kötete Demény Lajos szerkesztésében, de még sorolhatnánk tovább, például az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatában kiadott munkákat. De erről most le kell mondanunk, a bibliográfiákban eligazítást talál az érdeklődő. Könyveink felelős kiadója Sipos Gábor.

Az EME-rendezvények is megújultak: a hagyományos havi felolvasóülések megritkultak ugyan, de jelentőségüket nem veszítették el még akkor sem, ha a szakosztályok nagyrendezvényei, konferenciái nagyobb érdeklődést váltanak ki. Új fórumot teremtettünk a magyar tudományosságunknak a 2002-ben elindított s immár hagyományossá vált Magyar Tudomány Napja Erdélyben című rendezvényünkkel. Ennek célja az, hogy a tudományos kutatók bemutathassák legújabb eredményeiket, s hogy az erdélyi magyar tudományos közéletnek állandó fóruma legyen. A négyévi tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy ez nemcsak az EME rendezvénye, hanem az egész erdélyi magyar tudományosságé. Fontosnak tartjuk, hogy ennek összefogó jellegét a jövőben erősítsük. Fiókegyesületeink közül a nagyváradai, zilahi és szilágyosmlyói, gyergyószentmiklósi évente tart tudományos konferenciát. Együttműködésünk gyümölcsöző a székelyföldi múzeumokkal: a csíkszeredai Székely Múzeummal, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeummal, valamint a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeummal.

Tisztelt Közgyűlés!

Utoljára hagytam, de nem maradhat el az, hogy az MTA és az EME kapcsolatainak alakulásáról szót ejtsünk. Közismert, hogy az MTA már a kezdetektől erőteljesen támogatta az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, s ezt a hagyományt újította fel az Akadémia vezetése 1990 után, és erősítette meg a Vizi E. Szilveszter elnök úr kezdeményezésére 2002. november 23-án megkötött megállapodás a két intézmény között, amely jelentős mértékben hozzájárult Egyesületünk helyzetének megszilárdulásához, valamint ahhoz, hogy integrálódjunk a magyar tudományosságba.

Gazdasági tanácsosunk éves beszámolóí felsorolják az EME-t támogató intézményeket, ezúttal is köszönetünket fejezzük ki a támogatásért.

Az elnökségnek az EME-vagyon visszaszerzéséért folytatott munkájáról jogtanácsosunk fog beszámolni.

Egyesületünk jövője mindig foglalkoztatta az elnökséget. A hogyan tovább egyaránt vonatkozik Egyesületünk hosszú távú programjára, valamint a fenntartási s fejlesztési alapok előteremtésére. Ami a hosszú távú kutatási programunkat illeti, úgy látjuk, hogy annak továbbra is tartalmaznia kell az EME alapvető feladatait Erdély kulturális-tudományos örökségének feltárásában és fejlesztésében. Fontosnak tartjuk az együttműködés erősítését a tudományegyetemekkel, a román akadémiai intézményekkel. Ugyanakkor az európai integráció küszöbéhez érkezve számot kell vetni a világ tudományos törekvéseihez való felzárkózás lehetőségeivel s az EME lehetséges feladatvállalásaival. Bízunk abban, hogy az erdélyi magyar tudománynak szép múltja, de jövője is van. Ez nem kis mértékben attól függ, hogy képesek vagyunk-e, leszünk-e fiatal kutatónemzedék felnevelésére, számukra itthon emberibb életfeltételek biztosítására.

Végül köszönetet mondok tagtársainknak, az MTA külső tagjainak, a köztestületi tagoknak, pártoló tagjainknak, mindenkinek a hűségért és munkájukért.

Megköszönve türelmüket, ezekkel a gondolatokkal megnyitottnak nyilvánítom a mai közgyűlésünket.

Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2005. évi munkájáról

Újraindulásunk óta 15. jelentésünket terjesztjük elő, s bár sok eredményt mutathatunk fel, vagyoni és anyagi helyzetünk nemigen ad okot a bizakodásra. Egyesületi vagyonunk, ingatlanaink és gyűjteményeink tulajdonjogát illetően továbbra is a jogfosztottság állapotában élünk, igényünket azonban következetesen fenntartjuk, ilyen tárgyú pereinket tovább visszük. Ingatlanaink tényleges birtoklása az EME állandó anyagi alapját biztosíthatná, honismereti és természettudományi gyűjteményeink pedig az erdélyi magyarság egyik legfontosabb szellemi vagyonaként igénylik a saját kezelést. Mindezekben támogatási rendszerünk kiszámíthatóbbá válására, elkobzott vagyonunk tekintetében pedig a politikum hathatós segítségére van szükségünk.

Március 5-én tartottuk rendes évi közgyűlésünket, ahol az elnöki megnyitó után a főtitkári jelentést vitattuk meg és elfogadtuk a 2005. évi tudományos munkatervet. Az Egyesület alapszabályainak módosítására vonatkozó javaslat jóváhagyása az idei közgyűlésre vár.

A 2005. évi vándorgyűlést (egyesületi és 1. szakosztályi) Székelyudvarhelyen tartottuk június 3–4-én *A székelység története* címmel. Történészek előadásai hangzottak el általános és helytörténeti témákban.

Gróf Mikó Imre, Egyesületünk alapítója születésének 200. évfordulóját méltóképpen megünnepeltük, szeptember 3-án kolozsvári mellszobrát koszorúztuk meg, 4-én pedig a szülőfalujában, Zabolán rendezett ünnepségen elnökünk képviselte az EME-t. Október 8-án az Erdélyi Református Egyházkerülettel közösen rendeztünk emlékkonferenciát a kolozsvári Református Kollégium dísztermében, ahol Egyed Ákos, Pomogáts Béla és Tonk István tartott előadást.

Egyesületi rendezvényeink közül kiemelkedik a november 18–19-én Kolozsvárott negyedszer megrendezett *A Tudomány Napja Erdélyben* c. konferencia. Rendezvényünkön megjelent és előadást tartott Berényi Dénes, a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elnö-

ke, jelen volt Tarnóczy Mariann, az MTA elnöki titkársága vezetője, a Balassi Bálint Intézet képviseletében pedig Kulcsár-Szabó Ernőné és Egyed Albert. Konferenciánk témája az *Erdélyi tudománytörténet* volt. Az első nap plenáris előadásai délelőtt és délután zajlottak, 17 előadás hangzott el. 19-én délelőtt és délután a szakosztályoknak megfelelően szekciókban tartottak tudományos előadásokat. Az orvostudományi, valamint az agrártudományi szakosztály Marosvásárhelyt tartotta ülését. A szekciókban több mint 150 előadás hangzott el, felölelve a humán és természettudományok, valamint az orvosi, műszaki, matematikai s agrártudományok számos történeti vonatkozású, valamint időszerű kérdését. Az előadásokat mindenhol hozzászólások és viták követték.

Az EME honlapját minden beküldött információval folyamatosan frissíti.

Szervezés

Jelenlegi taglétszámunk nyilvántartásunk szerint 4458, ebből 98 alapító, 1787 rendes tag (aktívak és nyugdíjasok), 46 pártoló tag, 2527 pedig egyetemi hallgató. Az alapító tagok száma 2005-ben eggyel nőtt. 2005-ben 231 új tag lépett be Egyesületünkbe. Jelenleg 22 külföldi pártoló tagot tartunk nyilván. Alapító és rendes tagjaink közül 916 fizette rendszeresen a tagdíjat (a 2003–2005 közötti időszakban), 1069 pedig 2001 óta hátralékban van. Ez utóbbiakat Alapszabályaink szerint nem tekinthetjük rendes tagoknak, nyilvántartásunkból azonban mégsem töröltük őket, gyakran előfordul ugyanis, hogy a hátralékosok utólag törlesztik több évi adósságukat, ilyen pótlólagos fizetés szórványosan 2005-ben is folyt. A tagdíjfizetést néhány év után felfüggesztő egyetemi hallgatók csupán könyvtárunk használata végett léptek be Egyesületünkbe, és az egyetem elvégzése után nem kívánják a kapcsolatot fenntartani. Létrejött az EME Akadémiai Testülete, amely az MTA Romániában élő tiszteleti és külső tagjait tömöríti.

Szakosztályaink, kutatóintézetünk

Szakosztályaink az elmúlt évben is hagyományos módon fejtették ki tevékenységüket, a felolvasóülések mellett egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a tudományos konferenciák vagy a szűkebb szakmai köröknek szóló szakosztályi előadások, műhelymegbeszélések.

1. Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályunk a következő jelentősebb konferenciákat rendezte meg: június 10–11-én az *Aranyosszék-kutatások* című ülészakot egy régió tudományközi (történelem, néprajz, szociológia stb.) megközelítésének szándékával, két helyszínen, Kolozsvárott és Tordán. November 10–11-e között a Pósta Béla Egyesülettel közösen Csíkszeredában szervezte meg a szakosztály a *III. Erdélyi régészeti konferenciát*, a romániai magyar régészek országos seregszemléjét, amelyen magyarországi szakemberek és egyetemi hallgatók is részt vettek. *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* szakosztályi összejövedele – az előadók nagy számára való tekintettel – két szekcióban zajlott le. Mindkettőben iskolateremtő idősebb kutatók és fiatal tanítványaik előadásai váltották egymást. Az irodalom, nyelvészet, néprajz és egyháztörténet szekcióban 10 előadást tartottak, a történelem szakcsoportban pedig 12 előadás hangzott el. A szakosztályi ülések keretében Tötszegi Tekla, Baricz Ágnes, Murádin János Kristóf és Olosz Katalin tartott előadást, vendégelőadóként szerepelt Gereben Ferenc és Enyedi Sándor. A szakosztály két tagja tartott előadást az *Erdélyi tudományos nap Debrecenben* c. rendezvényen. Három könyvbemutatót szervezett a szakosztály.

2. Természettudományi Szakosztályunk havi szakelőadások keretében fejtette ki tevékenységét, emellett három szakkönyv bemutatójára is sor került. Hagományos évi tudományos ülészakát november 18–19-én, *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* c. konferencia keretében rendezte meg Kolozsvárott, a biológia, vegyészet, fizika, földrajz–földtan szakcsoportokban összesen 27 előadást tartottak, és 4 posztert mutattak be. Április 8–9. között került

sor a *Kolozsvári Biológus Napokra*, a nagy érdeklődésnek örvendő konferenciát az Apáthy István Egyesülettel közösen rendezték.

3. Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztályunk éves tudományos ülészakát 15. alkalommal rendezte meg Marosvásárhelyen április 14–16. között, 680 résztvevővel, az előadások anyaga nyomtatásban is meg fog jelenni. E vándorgyűlés keretében nyújtották át a szakosztály alapította Lencsés György–Ars Medica-díjat Vizi E. Szilveszternek, a Pápai Páriz Ferenc-émlékérmét és -díjat pedig Rácz Gábor, Földes Béla és Szilágyi Tibor vehette át. November 11-én *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* keretében Marosvásárhelyen rendezték meg *A magyar orvosi és gyógyszerészeti szaknyelv* c. konferenciát öt előadóval. A Marosvásárhely központú szakosztály keretében 12 szakcsoport működik, élénk tevékenység folyt a háziorvosi, fogorvosi, gyermekgyógyászati, kardiológiai és gyógyszerészeti csoportban rendszeres továbbképzések (közülük több akkreditált, kreditpontos) és szakmai kerekasztal-megbeszélések formájában. E téren a szakcsoportok együttműködtek a Magyar Egészségügyi Társasággal, az Országos Alapellátási Intézettel, az Országos Gyógyintézeti Központtal, a Hargita megyei Orvosi Kollégiummal, a Szegedi TE Orvostudományi Karával. Ezenkívül 15 területi szakcsoport működik, közülük a szilágysomlyói, a nagyváradi, a székelyudvarhelyi, a szatmárnémeti és a sepsiszentgyörgyi a legaktívabb. Magyarországi együttműködésük keretében több konferencián vettek részt (Siófok, Visegrád, Sopron), illetve továbbképző tanfolyamot szerveztek (Marosfő, Marosvásárhely, Debrecen, Székelyudvarhely). Folytatódta a 2002-től bevezetett akkreditált továbbképzők (belgyógyászat, sebészet, fogorvosi, gyógyszerészeti). A szakosztály marosvásárhelyi székházát új számítógéppel látták el. A szakosztálynak saját honlapja van, www.emeogysz.ro címen elérhető, Szilágyi Tibor frissíti.

4. Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályunk tevékenységét a Politeia Romániai Magyar Politikatudományi Társasággal és az MTA Kisebbségkutató Intézetével együttműködve fejtette ki. *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* keretében a *Gazdaságtársadalmi és politikai szerkezetváltások 1989 után Erdélyben és a Bánságban* c. kutatás nem-sokára könyv alakban megjelenő eredményeit mutatták be az előadók nagyszámú egyetemi hallgató részvételével.

5. Műszaki Tudományok Szakosztályunk immár hagyományosan, 10. alkalommal szervezte meg március 18–19-én a *Fiatal műszakiak tudományos ülészakát*, amelyen 84 előadás hangzott el, a konferenciára, szintén hagyományosan, műsorfüzet készült, és a konferenciakötet is megjelent. A szakosztály vezetői több külföldi szakkonferencián vettek részt (Budapest, Miskolc). A szakosztály elnöke nagymértékben hozzájárult Egyesületünk informatikai infrastruktúrájának fejlesztéséhez. Bekapcsolódtunk az MEK és az EKKA elektronikus katalógusok fejlesztésébe, a szakosztály a digitalizáló műhelyek fórumát rendezte meg szeptemberben. Doktorandusok, illetőleg tapasztaltabb kutatók 5 alkalommal tartottak szakmai bemutató előadásokat.

6. Matematikai és Informatikai Szakosztályunk január 25-én a Vályi Gyula-émlékkonferencián vett részt Marosvásárhelyen, ahol kilenc előadás hangzott el, március 4–5-én a Csíkszeredában tartott, *Káosz a dinamikus rendszerekben* c. tudományos szemináriumon 10 előadás hangzott el. Farkas Gyula halálának 75. évfordulója tiszteletére augusztus 23–26. között nemzetközi konferenciát szervezett az MTA és a BBTE Matematika Karával közösen, kb. 60 előadóval. *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* alkalmából tartott szakosztályi konferencián 21 előadó szerepelt.

7. Agrártudományi Szakosztályunk február 11-én választotta meg vezetőségét, könyvbemutatókat tartott, november 19-én *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* keretében Marosvásárhelyen tartott konferenciáján pedig 30 dolgozat bemutatására került sor.

Fiókszervezeteink közül az aktívan működő **nagyváradi** János-Szatmári Szabolcs elnökkel az élén hagyományosan részt vett a *Festum Varadinum* az EME friss kiadványainak bemutatásával, november 5-én pedig tudományos konferenciát tartott négy előadással és egy könyvbemutatóval. Állandó székhelyet kapott a Lorántffy Gimnázium egyik termében, ahol olvasótermet is létrehozott. **Szatmári** fiókszervezetünk tagjai Mandula Tibor elnök vezetésével rendszeresen részt vettek a helyi tudományos rendezvényeken. **Marosvásárhelyi** fiókunk (elnöke Pál-Antal Sándor) tagjainak létszáma 206, jobbára szakmájuk szerinti szervezetekben fejtik ki tevékenységüket, az EME-hez köthető tudományművelő munkájukban a szaktanácsadásra és a különféle tudományos rendezvényeken való részvételre tették a hangsúlyt. November 15-én *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* keretében ülészakot tartottak három előadással. Együttműködtek a Borsos Tamás Egyesülettel. **Zilahi** fiókszervezetünk Bajusz István vezetésével május 6–7-én a *Szilágyság-kutatás napját* tartotta meg, szilágysomlyói tagjainkkal közösen. Tagsága több rendezvényen vett részt, pl. a szilágysomlyói Báthory-napokon, rendszeresen közölnek a Hepehupa hasábjain. **Bukaresti** fiókszervezetünk a szerveződés állapotában van.

Kutatóintézetünk nyelvész (Tamásné Szabó Csilla), középkoros (W. Kovács András), illetve jelenkoros történész (Nagy Mihály-Zoltán), szociológus (Ilyés Szilárd) és informatikus (Bitay Enikő) kutatót foglalkoztatott az év folyamán, részben a Lakatos utcai intézetben, részben az EME székházában. Az *Erdélyi királyi könyvek* regesztázásán, illetőleg a gyulafehérvári káptalan 16. századi jegyzőkönyveinek átírásán dolgozó történész munkacsoport tagjai részben főállásúak (Bogdándiné Gálfi Emőke), részben ösztöndíjasok (Fejér Tamás Gábor, Rácz Etelka, Szász Anikó) az Arany János Közalapítvány támogatásával. András Zselyke nyelvész, a BBTE ösztöndíjas doktorandusa önkéntes külső munkatársként dolgozott. Nyelvészeink a Szó-történeti Tár XII. kötetének korrektúráján és a XIII. kötet anyagán dolgoztak, W. Kovács András medievistánk az erdélyi oklevéltár III. kötetének előkészületeiben vett részt, jelenkoros kutatónk az 1944 novembere utáni történeti forrásanyagot tárta fel, szociológusunk pedig az erdélyi értelmiségi kataszter összeállításán dolgozott. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* munkacsoportja szintén Egyesületünk szervezésében működött. Egyesületünk biológiai kutatócsoportja (Szabó Anna, Ruprecht Eszter) magyarországi kutatókkal közös programban tárta fel az erdélyi Mezőség élővilágát, ugyancsak az Arany János Közalapítvány támogatásával. Kutatóintézetünk folyamatos fenntartásához az Arany János Közalapítvány pályázatai is hozzájárultak, remélhetőleg a határon túli magyar tudományosság támogatási rendszerének átszervezésével nem romlik a helyzet.

Egyesületünk keretében működik az 1956-os emlékbizottság Dávid Gyula irányításával. Megkezdte működését az EME 150 éves jubileumát előkészítő munkacsoport.

Az Arany János Közalapítvány által fenntartott Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, amelynek Egyesületünk ad otthont, Péntek János szakmai irányításával és Benő Attila egyetemi adjunktus ügyvezetővel továbbra is a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete közvetlen felügyelete alatt dolgozott.

Könyvtárunk

Több ingatlanban működő könyvtárunk helyhiánya továbbra is nyomasztó, ami a célszerű munkát és kihasználtságot nehezíti. Raktározási gondjaink mellett legnagyobb problémánk az olvasóhelyek kis száma, az egyetemi hallgatók igényeit csak részben tudjuk kielégíteni. Könyvtárunk kettős funkcióját, az erdélyi tudományos hagyatékokat megőrző nemzeti és a friss tudományos irodalmat kínáló egyetemi könyvtári szerepet csak a legnagyobb nehézségekkel és nem az igények szintjén láthatjuk el. A nyelvészeti és irodalomtörténeti szakmunkákat a Jö-

kai/Napoca utcai Rhédey-házban lehet használni, itt működik az alapvető kézikönyveket és lexikonokat tartalmazó referenszkönyvtárunk is, szerény számítógépparkkal kiegészítve. Kurrens folyóirataink szintén itt tanulmányozhatók. Lakatos utcai intézet részlegünk a történelem, művészettörténet, régészet iránt érdeklődő olvasókat fogadja. Itt dolgozik a kéziratár/levéltár őrként Bogdándi Zsolt könyvtárosunk, aki a káptalani jegyzőkönyvek átírásában is részt vesz. A Jordáky-házban működő könyvtár részlegünk továbbra is nagy olvasói forgalmat bonyolított le.

A Tamás András/Ion Ghica utcai EME/Moll-házban a régi előadóterem helyén könyvtári raktár és olvasó kialakítását tervezzük. Rhédey-házbeli székházunk nagyterme konferenciák, tudományos és ismeretterjesztő előadások színhelyéül szolgál, bár a tavaly ideiglenesen itt működött a könyvtári olvasó. Könyvtárügyünk koordinálását továbbra is Újvári Mária ny. könyvtáros végezte, rész munkaidőben.

Az Orvostudományi Szakosztály Marosvásárhelyen működő *szakkönyvtárát* továbbra is az ottani Stúdium Alapítvány kezelésében működtette.

Kiadványaink

Rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink: az *Erdélyi Múzeum* (az Elnökség, a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály folyóirata) 2005. évi 1–2. és 3–4. száma, az *Orvostudományi Értesítő* (az Orvostudományi Szakosztály szemléje) 78. kötetének 4. száma jelent meg a tavalyi év folyamán. A folyóirat elnyerte az akkreditációt, elsőként periodikáink közül, az *Erdélyi Múzeum* akkreditációs kérését kiegészítésre visszautalták, az eljárás folyamatban van. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatunkban a 251.: Fóris-Ferenczi Rita: *A visszahatás kifejezése a magyar nyelvben történeti megközelítésben*, 252.: Máthé Dénes: *A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben*, 253.: Végh Balázs Béla: *Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban*, 254.: Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata* c. kötet jelent meg 2005-ben, ugyanilyen megjelenési dátummal a 256.: *Az élő Brassai és a 257.: Gálffy Mózes: Magyarói nyelvjárási tanulmányok* nyomdában van, akárcsak az *Erdélyi királyi könyvek* következő kötete.

Megjelent az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* XII. kötete és dr. Ferencz László: *A belgyógyászati diagnosztika kézikönyve* IV. kötete.

Örvendetes tény, hogy e kiadványok egy része az Egyesületünk keretében folyó szervezett kutatómunka eredményeként született meg.

Könyveink és folyóirataink megjelenése a magyarországi NKÖM, a Nemzeti Kulturális Alapprogram, az Arany János Közalapítvány, az Illyés Közalapítvány, a romániai Communitas Alapítvány támogatásának köszönhető, amelyet céltudatos és intenzív pályázással érthettünk el.

Kiadói tevékenységünk rendszerességéhez mérve forgalmazásunk továbbra sem elég hatékony, valószínűleg jóval több vásárlóra találunk, ha kiadványaink a könyvesboltokban a mostaninál jóval szélesebb körben is kaphatók lennének. Cserekapcsolataink határokon belül és kívül elég jól működnek, kiadványaink népszerűsítésére pedig már eddig is hasznosnak mutatkoztak a Kolozsvárott és más városokban tartott könyvbemutatók.

Ösztöndíjak

Az Europa Institut által rendelkezésünkre bocsátott kéthetes ösztöndíjakat önálló kutatómunkát végző tagjaink részére vesszük igénybe. Ez a rövid időtartamú (kéthetes) ösztöndíjtípus folyamatban levő kutatásokat szolgáló kiegészítő tájékoztatókat, kutatásokat tesz lehetővé.

2005-ben az Intézet 4 tagtársunkat részesítette ebben az ösztöndíjban, kevesebb volt a jelentkező, mint a megelőző évben.

A Magyar Országos Levéltárral való együttműködésünk keretében néhány tagtársunk budapesti kutatásai során a MOL vendégszobáját vehette igénybe. A Domus Hungarica ösztöndíjat több tagtársunk igénybe vette.

A 3. szakosztály tagjainak kutatási ösztöndíjakat biztosított különféle együttműködési programjainak keretében.

Adományok, támogatások

Egyesületünk fenntartásához egyre kisebb arányban járulnak hozzá a tagdíjak, és egyre nagyobb szerepe van a pályázatokon elnyerhető általános és céltámogatásoknak. A 3. szakosztály 10 euróban állapította meg a tagdíját, ebben az *Orvostudományi Értesítő* előfizetési díja is benne van. Az Illyés Közalapítvány intézményfenntartási támogatása 2005-ben is jelentősen csökkent, nagy segítséget jelentett viszont az MTA és (amíg létezett) az Arany János Közalapítvány támogatása. Különböző rendezvényeinkre és kiadványainkra a Communitas Alapítvány is jelentős támogatást nyújtott. E támogatások esetlegessége, sokszori késése kutatási és kiadási programjaink sikeres megvalósítását veszélyezteti.

Köszönjük azoknak a tagtársainknak a hozzájárulását, akik adójuk 1 százalékát Egyesületünknek adományozták.

Ingatlanok, székhely, bérlemények

Hivatalosan 2005-ben jelentettük be a törvényszéken székhelyváltásunkat a Jókai/Napoca u. 2. sz. alá. Itteni bérleményünkben (Rhédey-ház) a sarokterem végleges javítását az ingatlankezelő Colegium Kft. végeztette el, itt alakítottuk ki – immár véglegesen – a könyvtári olvasót, az elnöki és a gazdasági tanácsosi-főtitkári dolgozószobát. Kolozsvári főtéri ingatlanunk, a Wass Otilia-ház (11. sz.) visszaszerzésére továbbra sincs sok reményünk, jogigényünket természetesen fenntartjuk, evégett perünk is van folyamatban.

Tisztelettel kérem jelentésem elfogadását.

Kolozsvárott, 2006. február 11-én

Sipos Gábor

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlésének állásfoglalása tudományos gyűjteményeivel kapcsolatban

Az 1859-ben az erdélyi magyar társadalom összefogásával alapított, kolozsvári székhelyű Egyesület az erdélyi magyarság múltjának tárgyi és írásos emlékeit gyűjtötte régészeti, művészettörténeti, könyvtári, levéltári részlegeiben, ugyanakkor természettudományi gyűjteményei (geológia, botanika stb. részlegben) az erdélyi földre és az élővilágra vonatkozó ismereteket gyarapították.

Ezekre a gyűjteményekre alapozva jöhetett létre 1872-ben Kolozsváron Erdély magyar tudományegyeteme. Az egyetem ettől az időtől fogva az oktatás céljainak megfelelően saját épületeiben helyezte el az EME gyűjteményeit, melyek használatáért bért fizetett az Egyesületnek, és az EME ebből fedezte a tárak fejlesztését, valamint a kutatómunkát. Az uralomváltáskor (1919) az új román egyetem az EME-vel kapcsolatban is jogutódnak tekintette magát, a használat felől tárgyalásokat is folytatott a tulajdonos Egyesülettel, de ezek 1940-ig sem jutottak el a megállapodásig. A román egyetem használta ugyan a gyűjteményeket, de bért nem fizetett, és

az egyetemi klinikák építésére átengedett kb. 10 holdas (5,5 ha) múzeumi belsőség ellentételezését sem teljesítette. 1940 és 1944 között a Kolozsvárra visszaköltözött magyar egyetemmel az együttműködés kérdései rendeződtek, nagy lendülettel megindulhatott a tárak modernizálása és a feldolgozás. Ennek azonban a kommunista diktatúra hamarosan (1950) véget vetett a társadalmi egyesületek betiltásával. Az EME gyűjteményein a Babeş Egyetem mellett más román szakintézmények osztoztak. Ekkor ment végbe az EME anyagi és tudományos értékeinek teljes kisajátítása és egyben románizálása az államosítás címén.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonából és kezeléséből 1950-ben állami kezelésbe vett tudományos gyűjtemények a következők:

- az EME könyvtára (ösnymtatványok, régi magyar könyvek, kéziratok, térképek, metszetek, könyvek stb.) a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár kezelésében;
- az EME levéltára (családi és intézményi levéltárak, letétek, az Egyesület saját irattára 1950-ig) a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága kezelésében;
- az EME levéltárának kézikönyvtára és levéltári gyűjteményei a Román Akadémia kolozsvári fiókja könyvtárának kezelésében;
- régészeti, múzeumi és numizmatikai gyűjteményünk az Erdélyi Történeti Múzeum kezelésében;
- képzőművészeti gyűjtemény a Kolozsvári Szépművészeti Múzeum kezelésében;
- ásványtani, botanikai (herbáriumok), állattani gyűjtemények a Babeş–Bolyai TE különféle karainak kezelésében.

A felsorolt gyűjtemények szakmai értéke, a magyar nemzeti művelődési örökség egészében elfoglalt fontos helye a magyar tudományosság szakköreiben egyetemesen eléggé ismeretesek annak felméréséhez, hogy e múzeumi anyag sorsának további alakulása nem lehet közömbös a magyar tudomány egésze számára sem.

Mint ahogy az eddigi kísérletek a gyűjteményekkel kapcsolatos jogi és használati kérdések rendezésére eredménytelenek maradtak, az EME 2006. március 11-én Kolozsváron tartott közgyűlése a magyar tudomány nemzeti intézményeihez és a romániai magyarság politikai csúcsszervezetéhez fordul, hogy támogassák az Egyesületet a felsorolt tudományos gyűjteményei tulajdonjogának visszaszerzésében, valamint a kezelés és az akadálytalan használatot biztosító megegyezés elérésében.

Addig is azonban, amíg ez megvalósul, az EME erélyesen tiltakozik az ellen, hogy a tulajdonát alkotó gyűjteményekben a kommunista időkből való módszerekkel akadályozzák a tudományos kutatás teljes szabadságát. Egyesületünk a civilizált világ gyakorlatával összeegyeztethetetlennek tartja és elítéli, hogy nemzetisége miatt az ország bármelyik polgára előtt bezárjanak tudományos pályákat, az ország tudományosságára pedig károsnak látja, hogy kellő nyelv- és szakismerettel nem rendelkező személyek legyenek a kifejezetten nemzetiségi provenienciájú és tárgyú tudományos anyagok kezelői, mert ez az illetéktelenség fékezője lehet annak, hogy a kisebbségek kulturális öröksége az ország tudománya számára is hasznosuljon. Tekintettel a magyar tudomány egységére Egyesületünk vallja a magyar kulturális örökség megbonthatatlan egységét, és ennek megfelelően egyaránt közös örökségnek tekinti a magyar nép múltjának emlékeit, szellemi és anyagi produktumait, tekintet nélkül annak jelenlegi őrzési helyére. Különösen elfogadhatatlan diszkriminációnak tartja az EME azokat a kísérleteket, amelyek éppen e kulturális javakat létrehozó etnikai közösség vagy családok tagjait kívánják akadályozni vagy kizárni produktumaik tanulmányozásából, hol etnikumukra, hol pedig külföldi voltokra való hivatkozással.

Mindezek az anomáliák indokolják, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület minden törvényes eszközzel és minden bel- és külföldi fórumon szálljon síkra gyűjteményeinek visszaszerzéséért és a tudományos kutatás szabadságának érvényesítéséért, saját anyagát illetően mindenképpen.

Az EME közgyűlése nyomatékosan megismétli azt a kérését, melyet az Egyesület a fenti tárgyban 2005. augusztus 22-én intézett az RMDSZ legfelsőbb vezetőségéhez, és amelyre eddig semmiféle választ nem kapott. Újból kéri tehát most már az Egyesület közgyűlése, hogy az EME-nek a tudományos gyűjteményeihez való tulajdonjogának visszaszerzését, mely a romániai és az egész magyar tudománynak az állami magyar egyetem megoldásánál is kardinálisabb kérdése, nemzetiségünk csúciszervezete kezelje a súlyának megfelelően.

Az EME közgyűlése a fenti állásfoglalását a magyar tudomány nemzeti intézményei vezetőinek és a magyarországi tudományegyetemek rektorainak szíves tudomására hozza azzal a kéréssel együtt, hogy saját kutatási érdekeik védelmében otthoni és nemzetközi összeköttetésekkel legyenek Egyesületünk segítségére tudományos gyűjteményei visszaszerzésében.

A közgyűlés utasítja az Egyesület Elnökségét, hogy gondoskodjék jelen állásfoglalásának a romániai magyar sajtóban való közzétételéről.

Kolozsvárott, 2006. március 11-én

Antal Árpád, Benkő Samu, Gazda Klára és Péter Mihály tiszteleti taggá választása

Antal Árpád laudációja

A világ ugyan nem jó, de javítható, olvasom ki dr. Antal Árpád tudós tanár pályájából. Hogy a világ általunk is javítható, és ezt a munkát nem vállalunk – bűn.

1989-ben, a politikai fordulatkor nemcsak felismerte a tudományos gyülekezés szabadságának pillanatát, hanem vállalta is az Erdélyi Múzeum-Egyesületben való munkát, az első szakosztályt négy évig méltóképpen vezette. 1998-tól az Erdélyi Múzeum folyóirat felelős szerkesztőjeként sem adta fel a szakmaiságra és az akadémiai szellemben való együttműködésre vonatkozó elveit.

Ez eseményekben gazdag életút fordulatainak (korántsem teljes) számbavétele alkalmat nyújt arra, hogy elgondolkodjunk a megszerzett tudás és az ember társadalomban vitt szerepe összefüggéseiről.

Antal Árpád Nyujtódon született 1925. július 24-én. Tanulmányait szülőfaluja osztatlan felekezeti iskolájában kezdte, papi és kántortanítói javaslatra 1937-től a neves kantai (kézdívásárhelyi) gimnáziumban folytatta. Itt az erdélyi műveltség klasszikusai, a nyugatosok és a népi írók váltak kedvenc olvasmányai. Jelessel letett tanári szakvizsgája után alig néhány hónappal, még 1945-ben segédtanítónak hívták be a történelmi változások következtében tanerők nélkül maradt egykori skólájába; magyart és egyebek mellett szociológiát tanít e rövid tanévben, a megismerés tudományait.

Vele született tanári leleményességgel, biztos értéktudattal, sokféle módszerrel vezette rá a klasszikusok olvasására környezetét. (Ennek jegyében készítette a kommentált szövegkiadást, *Arany és Petőfi levelezését* 1973-ban.) Az intézményen kívüli magyar irodalomtanítás módozatait is felfogható több magyar klasszikus (Katona, Vörösmarty, Arany, Vajda, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi) műveinek hazai kiadása bevezetővel, jegyzetekkel egy, leginkább Horváth János tudományszemléletével rokonítható igényesség jegyében. Versismerőként többnyire jó

auditív memóriájával mentegetőzik, pedig többről van szó: számára a vers, a maradandóan rögzíthető *ritmus-kép teremtmény* a nyelv része, a személyiség és az élményközösségek fontos építője: ekkoriban állít össze verses füzetet a falusi műkedvelők céljaira – klasszikus magyar művekből. (Ez a műve lappang!) Egyetemi éve idején Mécs László nagyfokú szociális érzékenységről valló költeményei is hatottak rá.

A tanult ember felelősségteljes magatartása, a szó szoros értelmében vett és szimbolikus iskolateremtése, folyamatos önképzés és világra figyelés jellemzi magatartását. A tervezett magyar és francia szak mellé a néprajzot is felvette, amikor 1945-ben beiratkozott a Bolyai Egyetemre. (A francia kultúra iránti vonzalmát a Sorbonne-t is frekventált gimnáziumi tanáraitól kapta és: Chateaubriand *Athaláját* fordította le az egyetemi tanulmányokra készülve.) Benedek Marcell, Zolnai Béla, György Lajos, László Gyula, Entz Géza, Gunda Béla, Venczel József, Harkai Schiller Pál voltak a Bolyain tanárai. (Hogy mi is a tudományos filológiai munka, György Lajostól tanulta meg. Az ő munkásságát feltáró könyve 1992-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatában látott nyomdafestéket, Venczel Józsefről a kilencvenes években a kolozsvári Keresztény Szóban cikksorozata jelent meg, és a Harkai Schiller Pál pszichológus pályáját feldolgozó könyvet is elkezdte már az egykori tanítvány!) Korán felfigyelt az életútkutatások tudományos lehetőségeire, de maga a tudományos vizsgálódás módszere is érdekelte és érdekli.

Licenciátusi dolgozatát Gunda Bélánál írta. Néprajztudományi érdeklődésének eredménye *Szentiváni Mihály*-monográfiája (1958) és a Kriza-tanulmány a Szabó T. Attilával és Faragó Józseffel közösen kiadott kötetben (1965, átdolgozva 1971-ben). A lokális értékek vizsgálatának szorgalmazásával korszerű tudományosságot képviselt első publikációjától kezdve. A baladakutatásban is jelentős szakmai indulása után pályája másként alakult, de a népelet-népköltészet és a nyelv kérdései irodalomtudósként is foglalkoztatták.

Márton Áronnak az igazi népszolgálat mibenlétéről szóló beszédét hallgatta 1946 tavaszán a kolozsvári Szent Mihály-templomban. (Márton Áronnal kapcsolatos kutatásairól a kolozsvári Keresztény Szó-beli cikksorozat ad hírt, e filológiai jelentőséggel is bíró kutatásait folytatni kívánja!) 1946-ban tagja annak a munkaközösségnek, amely a csángó magyarok körében a Magyar Népi Szövetség első szervezeteit létrehozta, előkészítve a csángóföldi magyar iskolai oktatás beindítását. A szellemi sugárzást keresve mostoha időkből László Gyula és a Móricz-kollégium révén a méltó emberi kapcsolatok légkörében (1945–48) célokat, szakmaiságot tapasztalt, szervezője és vezetője lett a kolozsvári Szabó Dezső-kollégiumnak is (1946–47).

1950-től a Bolyai Tudományegyetemen, majd ennek a Babeş Egyetemmel való erőszakos egyesítése után a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen tanított mint egyetemi tanár, 1990-től konzultáns professzor. Egyetemi jegyzete, *A magyar irodalom a reformkorban és 1848–49-ben* (1979) a korszak irodalmának szakszerű értelmezése. A totalitárius rendszer művelődés- és oktatáspolitikai ideológiai agresszivitása ellenében derűs szorgalma, diplomatikussága segítette. Sokféle veszteség érte, a szűkösség családi és egészségi gondok formájában egyre kevesebb teret hagyott életében a tényleges kutatómunkának, ennek ellenére dolgozott. Tanárai már diákként, 1948 nyarán bevonták a tankönyvírásba, ezt a magyar irodalom tankönyvet azonban megjelenése után néhány nappal bezúzták. Az irodalomoktatást csaknem egy évtizedig szolgálhatta a hetvenes években megjelent tankönyve és szöveggyűjteménye (*Magyar irodalom – Kocziány Lászlóval – 1973; Irodalmi Szöveggyűjtemény 1978*). Komolyan vette a Tanulók Könyvtára sorozat köteteinek előkészítését. 1970-től, e sorozat révén is a magyar irodalom és az irodalomtudományi eredmények népszerűsítőjeként dolgozott. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények szerkesztője, 1986-tól főszerkesztő-helyettese. A tudós tanárról, a folklór

és irodalom határterületeit vizsgáló György Lajosról 1992-ben publikált monográfiát az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban.

Egy intézmény gondjait vette vállaira, amikor Kolozsváron a Magyar Irodalomtudományi, később a Nyelv és Irodalom Tanszék vezetője lett. Egész környezetét a színvonalas tanári munka becsületére nevelte, abban az eredeti hangvételt, a kreativitást sokra értékelte. Értékkörző, értékteremtő személyiségként a kultúra egyetemes értékeivel való kapcsolatot állapotként és erkölcsi aspektusában élte és éli meg. Óráin többet lehetett kapni, mint nem egy publikációban a hatvanas-nyolcvanas években. Az oktató intézményekkel kapcsolatban álló szellemi műhelyek híve ma is.

A magyar nyelv és irodalom a Bolyai Egyetemen, Márton Áron pályája, Kézdivásárhely művelődéstörténete, a magyar nyelvű oktatás és könyvkiadás helyzete Romániában 1945-től napjainkig – ezek az őt ma is leginkább foglalkoztató kutatási területek.

Doktori disszertációk témavezetőjeként többek között az érzékenység korának szerzőiről, Széchenyi István vallomásos prózájáról, a két világháború közötti irodalmi életről, az erdélyibánsági avantgárdról szóló tudományos művek létrejöttét segítette elő érdemben, és ilyen irányú munkáját is folytatja.

Az irodalom *szeretetére* kívánta tanítani középiskolai, később egyetemi hallgatóit is. Feltűnő egész pályáján az ismeretek élményként való megítélése és ilyen értelemben az ismeretek forrásaival, közvetítőivel, keresőivel való *személyes viszonyra való hangoltság*, a vállalt munkához, amelyet gyakorta érzékelt életfeladatnak, egyfajta *belső érv* kimunkálása is. Diákjai sokoldalúságot, önálló és felelős gondolkodásmódot, rendszerességet tanultak tőle. Kollégái máig értékelik konfliktuskezelő határozott nyugalmát, elvszerűségét. Derűje abból a meggyőződésből származik, hogy az írástudónak megbízatása van. Ez tudás, de erkölcsi tartás is, fáradhatatlan békeszerzés, tanítványi tevékeny élet. A fentiekből következően javasolom az Erdélyi Múzeum-Egyesület Közgyűlésének, válassza dr. Antal Árpád professzort tiszteleti tagjává.

Egyed Emese

Benkő Samu laudációja

Benkő Samu életműve és az Erdélyi Múzeum-Egyesületben végzett munkája, amely ez utóbbi újrakezdés utáni történetének mindannyiunk által ismert szerves része, arra késztet, hogy műveinek és közéleti tevékenységének adatszerű felsorolása helyett nemzedékének a kor által korlátok közé, nemritkán béklyóba szorított, általa is megjárta rögös, gyakran gyötrelmes, de végül is a kutatás örömeit és az eredmények szépségét is felkínáló alkotói pályáját vázoljam fel.

Benkő Samu annak a szegyeteljes és kíméletlen, az addig elért polgári eredményeket semmibe vevő huszadik századnak a gyermeke, amely a hatalmak hegemoniáért folytatott gátolás nélküli harcában különböző jelszavakkal, színekben és úgynevezett ideológiák jegyében korlátozta vagy éppen megfosztotta az embereket addig biztosított jogaik gyakorlásától, kezdve a teljes állampolgári jogoktól a magántulajdonhoz való jogig vagy az előző évtizedekben nemzetközi szerződésekben rögzített, a polgári lakosságnak háború esetén biztosított védelméig. Kisebbségként született, és négy esztendő kivételével ebben a státusban nevelkedett, tanult és dolgozott. A második világháború végéig azonban, zaklatások, kiszorítások közepette is, a kisebbségben élő magyarságnak sikerült megtartania és működtetnie túlélését biztosító saját intézményrendszerét, ennek keretében iskoláit is. Életének ebben a legfogékonyabb szakaszában Benkő Samu még azokban a jó iskolákban tanulhatott, ahonnan szellemi útravalóként a nemze-

ti és az egyetemes kultúra olyan ismereteivel bocsátották útjára, amelyeket egész életében gyümölcsöztethetett. Ugyanakkor nagyszámú nemzedéktársával együtt a korszak minőséget és a nemzetszolgálatot, a társadalmi bajok orvoslását sugalló irodalmának fogékony olvasója is lett. A nemzedéktársak útjai később külön is válhattak ugyan, de amint egyik írásának címében Ő is utal arra: „ugyanazon célra több utak is vezetnek...” Ha pedig egyes utak zsákutcának bizonyultak, vagy kátyúba torkollottak, az iskolai útravaló, a fiatalkori minőségi olvasmányok szellemi örökségének fénye ezekből is kiutat mutatott.

Mint kis országok és nemzetek tőlük független körülmények hatására, az egyén is gyakran kényszerpályán folytathatja eltervezett útját. Ez történt Benkő Samuval is. A szociológia vonzotta, de a jobbágysághoz hasonló „alattvalói” státust bevezető etatista diktatúrában a szociológiát eretnek tannak minősítették. Ezért az egyetemen a filozófia szakon végzett. A kényszerpályán innen a kutatói pályára sodorta. A levéltárak világában szerencséjére kutatómunkáját többnyire az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori, állami kezelésbe került levéltárában végezte. Ez volt az a szellemi góc, ahol Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond jelenléte és munkássága tovább élte a megszüntetett Múzeum-Egyesület szellemiségét és adta ezt tovább az őket követőknek. Kutatóként nagy és maradandó szellemi élménye a Bolyai János kézírataival történt szembesülése. Előbb mint a kéziratokat rendbe szedő munkaközösség tagja, majd a forrásokkal szembekerülő kutatót kísérő magányosság küzdelmeivel, fiatalkori filozófiai ismereteit is értékesítve rendszerezi és értelmezi annak a Bolyai Jánosnak társadalmat és államrendet „üdvözítő” tanait, aki az egzakt tudományok terén megoldotta ugyan az addig megoldhatatlannak vélt feladatot, de az egyenlőtlenekből összeállt emberi közeget illetően elképzelései éppen úgy utópiának bizonyultak, mint nagy elődei és utódai esetében is. Ezekkel a megvalósíthatatlan utópista törekvésekkel Benkő Samu a későbbi években is előszeretettel foglalkozik, a Bolyai-élmény pedig egész életében megmaradt útítársnak.

Mint az 1848/49-es Erdélyi forráskiadvány-sorozatának munkatársa sorra járta a levéltárakat, hozzáértéssel válogatta ki a forráskiadványba illő iratokat, az azokról készült mikrofilmeket példásan rendszerezve tároltatta. A szerkesztőbizottság tagjaként meg kellett azonban érnie, hogy a „szelektívnek” elkeresztelt kiadványsorozatból félredobták az általa gyűjtött iratokból azokat, amelyeknek az iratok sorsa felől ítélezők ezek eredeti szövegét nemhogy megérteni, de elolvasni sem tudták. Mindezt nem azért tették, mert a mellőzött iratok nem feleltek meg a történeti igazságnak, hanem azért, mert ezek nem illettek bele a felülről diktált „elképzelésbe”. Benkő Samu dicséri az, hogy amit akkor nem tudott megakadályozni, most az elfogultság és tudatlanság által ezeknek a „kiselejtezett” iratoknak kiadásán dolgozik, hogy ezáltal a megcsonkított forráskiadványt kiegészítse.

A gazdag életmű igen vázlatos és hiányos ismertetéséből nem maradhat ki a szülőföld szeretetének felidézése, a *Murokország*. Ebben helyet kapott a tanulmányaiból a hatalom által el-sikkasztott szociológia, a történetkutató ismeretanyaga, de felidézi a nemzedéktársak fiatalkori olvasmányemlékeiből Somogyi Imrének a Kertmagyarország megvalósítását szorgalmazó könyvét is. Ami abban jövőbeli feladat volt, ezt a gazdálkodási formát itt nálunk a magyar gazda helyzetfelismerése és szorgalma már rég műveli a Nyárád és az Aranyos mentén, valamint évszázados múlttal a kolozsvári hóstátok majorjaiban, ahol azonban a hatalom hamis „tudomány” és „urbanisztikai” érvekkel ezt pusztulásra ítélte.

Munkásságának legterjedelmesebb területéről, művelődés- és tudománytörténeti írásairól ezúttal csak összegezésre szorítkozhatunk. Benkő Samu a múlt szellemi örökségét és értékeit felidézve és értelmezve mindig nemzetben gondolkodott, a nemzeti kultúrát pedig nem hangzatos jelszavak „receptje” szerint hígítva említi az egyetemes kultúra részeként, hanem abban,

jellegét megőrizve, annak szerves részeként integrálja, oly módon, hogy felismerhetővé váljék, mit kaptunk az egyetemes kultúrától, de az is, mivel gazdagítottuk azt.

Amikor a nemzetközi konjunktúra itt is lehetővé tette a hatalomváltást, amit az is követett, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület újakezdhesse nagy múltú munkásságát, anélkül azonban, hogy orvosolták volna az etatizmus okozta jogtiprást és károkat, hogy elismerték volna a megszüntetett társadalmi egyesületek és szervezetek jogfolytonosságát, és visszaszolgáltatták volna elkobzott javaikat, Benkő Samu tetemesen kivette részét a semmiből induló Egyesület újrászervezésében, előbb mint annak alelnöke, majd két cikluson át elnöke. Egyike volt azon keveseknek, akik kimondták, hogy a romániai magyarság nemzeti jellegű közvagyonának jogos eszközökkel történő visszaszerzése elévülhetetlen feladatunk, és tegyük hozzá: akárcsak az egységes fogalomként kezelt magántulajdoné, amelynek sorsáról, jellegénél fogva, csak a jogsztott tulajdonos dönthet.

Úgy érzem, Benkő Samunak ezt a mostoha körülmények közt beérő gazdag termését és a még megvalósításra váró terveit felvillantva, Ady Endrének Móricz Zsigmondhoz intézett sorait kell idéznem: „S ha a Lehetetlent nem tudtuk lebírni, volt egy szent szándékunk: gyönyörűket írni.” És ebben a korszakban, amikor a grafománia tömeges méreteken burjánzik, az én értelmezésemben Benkő Samu „gyönyörű írásai” azok az értéket tartalmazó alkotások, amelyek kultúránkat gazdagítják, vetése értékálló termését pedig a fiatalabb nemzedék saját gondolataival és szemléletével gazdagítva tovább gyümölcsöztetheti.

Ezekkel a gondolatokkal köszöntöm és tisztelettel ajánlom Benkő Samut az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagságára.

Kiss András

Gazda Klára laudációja

Tisztelt Közgyűlés! Az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának válaszmánya a testület 2006. március 4-én megtartott ülésén azt a javaslatot terjesztette a jelen közgyűlés elé, hogy egy eredményekben gazdag életmű elismeréseként és kivételes tudományos értékének méltánylásaként a közgyűlés ítélje oda az egyesületi tiszteleti tagság címét dr. Gazda Klára néprajzkutató számára.

Örömmel teszek eleget annak a megtisztelő feladatnak, hogy a válaszmány fenti határozatát a közgyűlés előtt megindokolva, a szóban forgó életművet röviden méltassam.

Gazda Klára egy nagy erdélyi etnográfus tudósgeneráció – Gunda Béla, dr. Kós Károly, Nagy Jenő, Szentimrei Judit – szellemi örökségének méltó és velük azonos rangú folytatója. Az ő neve ma ugyanúgy összefonódik a népviselet, a népi díszítőművészet, a népi gazdálkodás tanulmányozásával és a muzeológiával, egyszerűen az anyagi műveltség legmagasabb szintű tudományos művelésével, mint az itt felsorolt nagy elődöké.

Tanítómesterei szellemi örökségét egy olyan korszakban vállalta fel önkéntesen, és vitte tovább a legnagyobb szakmai igényességgel, amikor a mostoha történelmi viszonyok folytán a magyar néprajzos szakemberképzés Erdélyben hosszú évtizedeken át szünetelt. Az etnográfia-nak ezeken a részterületein így egy idő után Gazda Klára lett az egyetlen, nagy tekintélyű, aktív szakember, ő jelentette azt a legmagasabb mércét, azt az etalont, amihez a külföldi tudományos műhelyektől jószerint elzárt kis szakmai közösségekben mindenki igazodhatott.

Néprajzosi érdeklődése korán megmutatkozott. Már mint magyar szakos egyetemi hallgató nagy lelkesedéssel vett részt az akkor készülő *Magyar Néprajzi Atlasz* anyagának összegyűjtésében. Egyetemi tanulmányai elvégzése után, egy évig tartó felcsíki tanárkodás után, már mint a tárgyi néprajz iránt elkötelezett tehetséges fiatal hívták meg 1968-ban a sepsiszentgyörgyi

Székely Nemzeti Múzeum néprajzos muzeológusi állásába. A dr. Kós Károllyal és más neves erdélyi és magyarországi szakemberekkel – például Szentimrei Judittal, Nagy Jenővel, Kónya Ádámmal, továbbá Kósa Lászlóval, Szemerkenyi Ágnessel – való állandó kapcsolattartása közben így aktív muzeológusként sajátította el azt a szakmát, amit megfelelő képzési formák hiányában az idő tájt az egyetemen nem tanulhatott. Szakmai előmenetele szempontjából nagy jelentősége lett annak, hogy sikerült beiratkoznia az ELTE Néprajzi Intézetének doktori programjába, ahol 1977-ben szerzett doktori címet a magyar néprajztudományban máig egyedülálló gyermekfólklor-monográfiájával, amit *Gyermekvilág Esztelneken* címmel 1980-ban a Kriterion Könyvkiadó jelentetett meg.

Mindezen idő alatt Gazda Klára a Székely Nemzeti Múzeum fáradszomjas muzeológusa volt. Intenzív tárgygyűjtést és tárgyleírást végzett, és kiállítások sokaságát szervezte meg, cikkeket írt és népszerűsítő előadásokat tartott mindenfelé. Kiemelném, hogy az ő gondozásába került a dr. Kós Károly, Nagy Jenő és Szentimrei Judit által irányított, a Jóbarát gyermekfolyóirat által kezdeményezett *Varrj ruhát Zsuzsi babának!* című népviseletvarró és a *Sípval-dobbal* című játékgyűjtő versenyek nyomán összegyűlt hatalmas néprajzi anyag is, aminek Gazda Klára a leltározását és rendszerezését is elvégezte.

Szakmai pályája új lendületet kapott, és pedagógiai vonatkozásban is kiteljesedett, miután 1991-ben a kolozsvári Magyar Néprajzi és Antropológiai Tanszék oktatója lett. A tanszék keretében végzett pedagógusi, oktatói munkásságának jelentősége nem marad el sem a muzeológusi, sem a tudományos kutatói munkásság értéke mögött. Mindenekelőtt az ő érdeme ugyanis, hogy mára a tárgyi néprajz területén is sikerült egy ugyancsak igen igényes és felelősségteljes fiatal szakembert kinevelni, akik közül sokan különböző szakmai műhelyekben dolgoznak. Emellett évtizedeken át vezette azokat a négyévenként ciklikusan ismétlődő hivatalos állami muzeológiai továbbképzőket, amelyek a szűk értelemben vett muzeológiai oktatás mellett a szakmai képzés és továbbképzés ügyét is felvállalták. Tanítványai, akiket nemcsak az egyetemi tanteremben, hanem a terepen és a múzeumokban végzett szakmai gyakorlatokon is fáradszomjasan, nagy erudícióval oktatott, 60. születésnapja alkalmából nemrég egy tiszteletére összeállított emlékkötettel, a Kriza János Néprajzi Társaság 13. évkönyvével köszöntötték.

Nagy lelkiismeretességgel végzett oktatói munkája mellett az utóbbi másfél évtizedben tanulmányok, recenziók sokaságát jelentette meg, köteteket szerkesztett, egyetemi tankönyvfejezeteket készített el. Ekkor megjelent publikációinak legjelentősebbike *A székely népviselet* című monográfiája, amelyet az Akadémiai Kiadó adott ki 1998-ban. Ugyanebben az évben Haáz Sándorral együtt jelentette meg a *Székelyek ünneplőben. Színek és formák a székelyföldi népviseletben* című impozáns tudományos kötetet.

Gazda Klárát elsősorban mint az anyagi műveltség és a tárgyi kultúra kutatóját ismerjük. A szűkebb szakma jól tudja azonban azt is, hogy alkotói pályájának utóbbi évtizedében egyre intenzívebben, nagy lélegzetű tanulmányok egész sorában foglalkozott azokkal a szellemi jelentésekkel, amelyeket az anyagi műveltség, mindenekelőtt a népi díszítőművészet kifejez. A legnagyobb elmélyültséggel, a legaprólékosabb tárgyszerűséggel, a lehetséges összefüggések minden vonatkozásának feltárásával, egyszóval a legszigorúbb szakmai igényességgel végzett szimbólumelemzései az egész magyar néprajztudományon belül rendkívül újszerűek, olyannyira, hogy az alkalmazott eredeti módszerek és szemlélet hosszabb távú tudományos jelentőségét most még talán csak sejthetjük. Mivel ezek az igen jelentős munkák szétszórta jelentek meg az erdélyi és a magyarországi szakkiadványokban (remélhetőleg egy gyűjteményes kötetben rövidesen napvilágot látnak), szeretném itt elsorolni, hogy Gazda Klára az utóbbi néhány év folyamán nagylélegzetű, gazdag anyagot bemutató és nemzetközi összehasonlító perspektívában megírt tanulmányokat jelentetett meg a népi ornamentika állatjelképeiről, az obi-ugor

geometrikus ornamentika mitikus háttéréről, a díszítőművészet keresztény jelképeiről, a török szőnyegek szimbólumairól, a gyimesi, valamint a moldvai csángó viselet hímzéseinek motívumairól, a magyar hintázási hagyományokról, a szakrális kovács alakjáról a néphagyományban, a román halotti rítusok tárgyi kellékeiről, továbbá tudománytörténeti tanulmányban foglalta össze a romániai magyar népművészet-kutatás eredményeit és elméleti problémáit stb. Többéves terepmunka eredményeként befejezés és megjelenés előtt áll a gyimesi viselet vászonhímzéseinek motívumanyagát monografikusan felleltározó és bemutató motívumkatalógusa. Közben évek óta intenzív terepmunkát végez a moldvai csángók között is, ahol a tárgyak és a hozzájuk kapcsolódó szertartások kapcsolatát kutatja, az érdekli, hogy a tárgyak alak szerkezeti jellemzőiből, a rituális használat kontextusából milyen következtetéseket lehet levonni a tárgyak jelentéseire és szimbolikus funkcióira nézve. Egy ilyen módszerrel végzett alap kutatás a maga nemében ugyancsak egyedülálló a magyar néprajztudományban, és amint az eddig közölt részeredményekből már erre következtetni lehet, végső eredményei is újdonságszámba mennek majd. Mindezekből a nagyszerű munkákból kitűnik, hogy Gazda Klára tárgyi néprajzoként, szigorú muzeológusként is azt vallja, hogy a népi kultúrát mindig a maga szellemi egészében kell szemlélni, mert a néprajzi tények valódi jelentéseire másként nem lehet fényt deríteni.

Végezetül a sok nagyszerű tudósi adottság, képesség mellett, amivel rendelkezik, engedtesék meg – mint kollégának – egyetlenegy emberit is kiemelnem. Nevezetesen azt a szerénységet szeretném a nyilvánosság előtt értékelni, amivel mindennapi kutatói és oktatói munkáját végzi, kerülve minden magamutogatást. Gazda Klára szerény, és amint látjuk, van is amire szerénynek lennie.

A fentiek fényében a leghatározottabban javaslom az egyesületi közgyűlésnek, hogy kivételes tudományos teljesítményei és a néprajzi felsőoktatás területén végzett ugyancsak kivételes jelentőségű pedagógiai munkája okán dr. Gazda Klára néprajzkutatót válassza az egyesület örökös tiszteleti tagjává.

Tánczos Vilmos

Péter Mihály laudációja

Az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály részéről javaslom Péter Mihály orvos, mikrobiológus, nyugalmazott egyetemi tanár, az MTA külső tagja megválasztását az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjául.

Péter Mihály Heinrich 1929. május 11-én a Maros megyei Sóváradon született. Marosvásárhelyen a római katolikus gimnáziumban érettségizett, majd érdemklevelel végzett a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem Általános Orvosi Karán. 1954–1956 között körorvosként működött Bögöz, majd Mezőcsávás községekben. 1956-ban visszahívták az egyetemre, ahol a mikrobiológiai tanszéken lett gyakornok, 1958-tól tanársegéd, 1966-tól adjunktus, 1972-től előadótanár, 1990-től professzor, majd 1991-től 1999-es nyugdíjazásáig tanszékvezető. 1962-ben mikrobiológus szakorvosi, 1965-ben főorvosi vizsgát tett Bukarestben, 1971-ben megszerezte a doktori tudományos fokozatot Iași-ban, 1998 óta az MTA külső tagja.

Péter professzor 43 évnyi egyetemi tevékenysége során magas tudományos színvonalon oktatott, és kitűnő pedagógiai érzékkel, felelősségtudattal nevelte diákjait. 1989–1990 folyamán többször határozottan kiállt a magyar nyelvű képzés helyreállításáért. Magyar és román nyelven több kiadásban megjelent 9 egyetemi jegyzet főszerzője és további 5 társszerzője. Ember-séges hozzáállással és építő kritikával sokat tett beosztott munkatársai fejlődése, továbbképzése érdekében.

Mikrobiológiai kutatómunkája felöleli a bakteriológia, mikológia és vírustan különböző kérdéseit. Új módszert dolgozott ki az urethritisek laboratóriumi kórjelzésére. Eredeti eljárást javasolt a száj mikroflórája biocönózis-típusokba való besorolására, kimutatta a konstitutív, illetve az immunspecifikus védelmi mechanizmusok szoros összefüggését a szájüreg mikroflórájával. Bizonyította, hogy egyes sarjadzó gombák és bélbaktériumok kölcsönösen erősítik kórokozó képességüket. Foglalkozott a felületi vizek mikrobás szennyeződésével, eredeti megfigyeléseket tett egyes kórokozóknak a létfeltételeik alsó határán történő túlélésére nézve. Részt vett a vírushepatitisek kóroktanának kutatásában. Eredményeit 170 in extenso megjelent dolgozatban közölte román, magyar, német, angol, francia és orosz nyelvű szakfolyóiratokban. Fejezeteket írt a *Bacteriologia medicală* című kézikönyvben, társszerzője a *Kórokozó mikroorganizmusok* című kötetnek.

Az utóbbi évtizedben Péter professzor behatóan kutatta az erdélyi fogorvoslás történetét. E kérdésről írt összefoglaló monográfiája kiadóra vár. Kezdeményezője, társszerkesztője és több fejezetben szerzője *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés 50 éve* című alapvető monográfiának, hasonlóképpen a Genersich Emlékkönyvnek, amelyekben elsőként mutatja be a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek irodalmi tevékenységét. Orvosi szerkesztője és több címszó szerzője a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*nak a 3. kötettől kezdve. Orvostörténeti vonatkozású fejezeteket jelentetett meg három helytörténeti tanulmánykötetben. Írásai éppen úgy, mint tettei, bizonyítják mély közösségi elkötelezettségét, és kijelölik méltó helyét az erdélyi magyar művelődési életben.

Péter professzor tagja mind a magyar, mind a román Mikrobiológiai Társaságnak, az utóbbiban 1990 óta vezetőségi tag. Ugyanebben az évben egyike azon hét személyiségnek, akik kezdeményezték az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvosi Szakosztályának az életre keltését. Azóta is tagja a szakosztályi választmányának, az egyesületi választmányának, és két ízben: 1994–98 között, majd 2002 óta az EME alelnöki tisztségét töltötte be. Részt vett a marosvásárhelyi szakosztályi székház megszervezésében, a helybeli fiókszervezet megalakításában, hathatósan járult hozzá szakosztályi közlönyünk, az Orvostudományi Értesítő szerkesztéséhez. Ismételten meggyőződhattünk, hogy Péter Mihály önzetlen, fáradhatatlan és szilárd elvi alapon álló tevékenysége mindig Egyesületünk eredményes működését szolgálta, jelentősen előmozdította az EME célkitűzéseinek a megvalósítását.

Péter professzor szaktudományos eredményei, művelődési életünkben betöltött szerepe és Egyesületünkben kifejtett odaadó tevékenysége méltó elismerését jelenti tiszteleti taggá választása.

Feszt György

Számunk szerzői

- Bakk Miklós (1952) – politológus, adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Bogya Irma (1981) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
Botár István (1978) – régész, Csiki Székely Múzeum
Emödi András (1970) – tanár, könyvtáros, Nagyvárad
Gaal György (1948) – irodalom- és művelődéstörténész, tanár, PhD, Kolozsvár
Gyárfás Zsuzsanna – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
Ivácsony Zsuzsa (1980) – tanár, Székelyudvarhely
Kinda István (1981) – muzeológus, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
W. Kovács András (1975) – tudományos munkatárs, EME, Kolozsvár
Miklós Zoltán (1980) – muzeológus, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Nagy Tímea (1981) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
Pál Judit (1961) – történész, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Peti Lehel (1981) – szerkesztő, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Pomogáts Béla (1934) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Budapest
Radui Elemér-Szabolcs (1979) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Rigán Lóránd (1980) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Szász Alpár Zoltán (1966) – politológus, doktorandus, adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Szöcsné Gazda Enikő (1968) – néprajzkutató, doktorandus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
Ifj. Toró Tibor (1981) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
Vallasek Magdolna (1977) – doktorandus, Miskolci Egyetem

Contents

Miklós Bakk: The Political Identity	1
Alpár Zoltán Szász: The Electoral Success of Parties Representing the Hungarian Minority (1990–2004)	14
Lóránd Rigán: The City of Eros. Two Funeral Speeches on Athenian Democracy	53
Irma Bogya: The Hermeneutical Problem of the Speech and of the Speaking	64

Workshop

Béla Pomogáts: Mikó Imre and the Hungarian Literature	76
Szőcsné Gazda Enikő: The Land and its Female Succession in the Szeklerland	84
Tibor Toró jr: The „Bolyai-Affaire”	97
Magdolna Vallasek: The Reform of the Pension System in Romania	111

Review

András W. Kovács: Mansions and Castles in Háromszék	116
András Emődi: Types and Typographical Ornaments	117
György Gaal: Transilvanian Unitarian Ecclesiastical History	118
Judit Pál: The Dualistic Structure	120
István Kinda: Organisation of Research in Szeklerland	122
Zsuzsa Ivácsony – Zoltán Miklós : Ethnographical Paradigmas in the Csángó Historiography	124
István Botár: The Archeological Research of the Szekler Region	126
Lehel Peti: Conflict between Power and Societies	128
Tímea Nagy: On Border of Identity	130
Zsuzsanna Gyárfás: Minorities and Society	131
Elemér-Szabolcs Radui: The Dusted of Philosopher	133

Society Communications

Mária Újvári: The Hungarian Science Day in Transilvania (4. Edition)	135
Communication from the Meeting of the MTA’s Foreign Department Presidential Council	138
Ákos Egyed: Opening Speech	138
General Assembly of the Transilvanian Museum Association 2006	142
Ákos Egyed: President’s Opening Speech at the 11 March 2006	143
Gábor Sipos: Secretary General’s Report	146
The Transilvanian Museum Association’s Position on the Question of its Scientific Collection	151
Árpád Antal, Samu Benkő, Klára Gazda and Mihály Péter’s Elections as Honorary Members	
Assessment of Árpád Antal (Emese Egyed)	153
Assessment of Samu Benkő (Kiss András)	155
Assessment of Klára Gazda (Tánczos Vilmos)	157
Assessment of Mihály Péter (Feszt György)	159
<i>Our Authors</i>	161

Cuprins

Bakk Miklós: Identitatea politică	1
Szász Alpár Zoltán: Succesele electorale ale unor partide ce reprezintă minoritățile naționale maghiare (1990–2004)	14
Rigán Lóránd: Cetatea lui Eros. Două discursuri funerale asupra democrației ateniene	53
Bogya Irma: Problema hermeneutică a discuției și conversației	64

Atelier

Pomogáts Béla: Mikó Imre și literatura maghiară	76
Szőcsné Gazda Enikő: Moștenirea pământului pe linie de fică la secui	84
Iff. Toró Tibor: „Cazul-Bolyai”	97
Vallasek Magdolna: Reforma sistemului de pensii în România	111

Recenzii

W. Kovács András: Castele și conace în județul Covasna	116
Emödi András: Litere și ornamente tipografice	117
Gaal György: Istoria bisericii unitariene din Transilvania	118
Pál Judit: Sistemul dualist dintre 1867–1918	120
Kinda István: Organizarea activității științifice în oglinda unei serii editoriale din Secuime	122
Ivácsony Zsuzsa–Miklós Zoltán: Paradigme etnografice în istoriografia despre ceangăi	124
Botár István: Cercetarea arheologică a unor microregiuni din Secuime	126
Peti Lehel: Puterea și conflictele sociale locale în „anul crizei” (1949)	128
Nagy Tímea: Pe limitele unei identități	130
Gyárfás Zsuzsanna: Minoritățile ca pete de culoare înviorătoare pe tabloul societății	131
Radui Elemér-Szabolcs: Un filosof redescoperit	133

Comunicări ale Societății

Újvári Mária: Ziua Științei Maghiare din Transilvania. Cel de al IV-lea forum	135
Comunicat privind întrunirea la Cluj a Prezidiului Comisiei pentru Știința Maghiară din Străinătate din cadrul Academiei Maghiare de Științe	138
Egyed Ákos: Cuvânt de deschidere la întrunire	138
Adunarea generală pe anul 2006	142
Cuvânt de deschidere al președintelui Societății, Egyed Ákos	143
Raportul secretarului general asupra activității pe anul 2005	146
Poziția Adunării Generale cu privire la colecțiile științifice ale Societății Muzeului Ardelean	151
Decernarea titlului de membru de onoare lui Antal Árpád, Benkő Samu, Gazda Klára și Péter Mihály	
Laudația lui Antal Árpád (Egyed Emese)	153
Laudația lui Benkő Samu (Kiss András)	155
Laudația lui Gazda Klára (Tánczos Vilmos)	157
Laudația lui Péter Mihály (Feszt György)	159
<i>Autorii numărului de față</i>	161
<i>Contents</i>	162

Tartalom

Bakk Miklós: A politikai identitás	1
Szász Alpár Zoltán: A magyar kisebbséget képviselő pártok választási sikeressége (1990–2004)	14
Rigán Lóránd: Erósz városa. Két temetési beszéd az athéni demokráciáról	53
Bogya Irma: A beszéd és a beszélgetés hermeneutikai problémája	64

Műhely

Pomogáts Béla: Mikó Imre és a magyar irodalom	76
Szőcsné Gazda Enikő: A föld és ennek leányági öröklési rendje Székelyföldön.....	84
Ifj. Toró Tibor: A „Bolyai-ügy”	37
Vallasek Magdolna: A nyugdíjrendszer reformja Romániában	111

Szemle

W. Kovács András: Háromszéki kúriák és kastélyok	116
Emödi András: Betűk és nyomdai díszek	117
Gaal György: Erdélyi unitárius egyháztörténet.....	118
Pál Judit: A dualista rendszer	120
Kinda István: Tudományszervezés egy székelyföldi kiadványsorozat tükrében	122
Ivácsony Zsuzsa–Miklós Zoltán: Néprajzos paradigmák a csángó történetírásban	124
Botár István: Székelyföldi kistrégiók régészeti kutatása.....	126
Peti Lehel: Hatalom és lokális társadalmak konfliktusa a „krízis évében”	128
Nagy Tímea: Egy identitás határán	130
Gyárfás Zsuzsanna: A kisebbségek élenkítő színfoltjai a társadalomnak	131
Radui Elemér-Szabolcs: A leporolt filozófus.....	133

Egyesületi közlemények

Újvári Mária: A Magyar Tudomány Napja Erdélyben. 4. fórum	135
Közlemény az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának üléséről.....	138
Egyed Ákos megnyitóbeszéde a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának Kolozsvárt rendezett ülésén.....	138
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2006. évi közgyűlése	142
Egyed Ákos elnöki megnyitóbeszéde az EME 2006. március 11-i közgyűlésén.....	143
Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2005. évi munkájáról	146
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlésének állásfoglalása tudományos gyűjteményeivel kapcsolatban	151
Antal Árpád, Benkő Samu, Gazda Klára és Péter Mihály tiszteleti taggá választása Egyed Emese: Antal Árpád laudációja.....	153
Kiss András: Benkő Samu laudációja	155
Tánczos Vilmos: Gazda Klára laudációja	157
Feszt György: Péter Mihály laudációja	159
<i>Számunk szerzői</i>	<i>161</i>
<i>Contents</i>	<i>162</i>
<i>Cuprins.....</i>	<i>163</i>